

а·СВИДНИЦЬКИЙ

ЛЮБОРАЛЬСЬКІ

Романа Геник-
Березовського

А. СВИДНИЦЬКИЙ

ЛЮБОРАДСЬКІ

ПОВІСТЬ

Зад. Генрік-Березовський

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1944 ЛЬВІВ

Р е д а к т о р
ДМИТРО ШТИКАЛО

О б к л а д и н к а
ВОЛОДИМИРА БАЛЯСА

АНАТОЛЬ СВИДНИЦЬКИЙ

(за М. Зеровим¹).

В лавах української літератури, взагалі небідних на всякого рода певдах, Анатоль Свидницький був невдаха найбільший і пайтиковіший. „Чоловік, що мав від природи великі духові сили і не абиякий до письменства хист...”, віддав Богу дух, як той класичний чумак серед безлюдного степу. Не знаємо, де навіть могила того талановитого, але безталанного письменника...”² — писав колись акад. Сергій Єфремов. Дивом треба дивуватися, як скоро і як докладно його забули.

В занедбаній поліщилася і літературна спадщина Свидницького. Його найбільший твір, повість „Люборадській” з'явилася вперше в „Зорі”. р. 1886, і потім окремо, але з такими додатками та поправками, які пізніше дали право іншим видавцям говорити про „літературне варварство”. Що ж до його оповідань у російській газеті „Кіевлянинъ” то їх не передруковували аж до 1927 р. Отже безталанний автор! Здавалося б, природним хистом оборошений від людської іспам’яті, і проте забутий! Вдача не зовсім як на українського письменника буденна, і проте полищена без належної уваги!

Анатоль Свидницький (народ. 3 липня 1834 р.) походив із священичої родини, з Зазбручанського Поділля. Батько його Патрікій був то дияконом, то священиком по бідних селах Поділля. Сам Свидницький свідчив, що він ішё 1869 р. не мав „теплої ряси”, дарма що „священикував уже тридцять літ”. Його треба уявляти собі на зразок одного з героїв синової повісті, о. Гервасія Люборадського — панотцем простим, небагатим, малоосвіченим, що починав з бакаллярства, „високих наук” не бачив у вічі, і „навіть слухати про них не любив”, а проте вмів жити в добрій згоді з громадою, органічно з живим нерозкладеним побутом зв’язаний. До нього можна б прикладти знамениту Франкову характеристику старосітського панотця в „Панських жартах”:

Старий був смирний піп у нас,
Іще з тих лавіх, маловченіх,
У Луцьку, чи в Холмі свяченіх,
Що то жили й робили враз
Із мужиком; що споглядали
На панський двір, тривожно, з дахи,
А до покоїв не були
Допущені. Лиш тільки всього
Було їм з попування того,

¹ Повний текст статті М. Зерова п. з.: „Анатоль Свидницький, його постаті і твори” надрукований у книзі М. Зеров „До джерел” — У. В. Краків—Львів, 1913, стор. 85—116.
² С. Єфремов: Проплаща сила.

Що на ту пашину не Йшли,
Грунт між громадою держали,
За треби, що хто дав, те Й. брали
І з праці рук своїх жили.

Економічне становище о. Патрікія було тим гірше, що сім'я його була досить численна.

Анатоль Свидницький учився спочатку в духовній школі в містечку Крутіх, балтського повіту, куди вступив у 9. році життя, пробув там від 1843 по 1851 р., і в подільській духовній семінарії в Кам'янці (1851 — 15. III. 1857). Та семінарії він не закінчив, змарнувавши батькові надії, що хотів бачити жпавого і до науки златного сина ченцем і „князем церкви“ („тільки в ченцях буде гобі доля“).

В університеті, куди вписався, мабуть, з початком 1857/58 акад. року, Свидницький бідував тяжко. Через матеріальні злидні мусів більше третини часу на приватні лекції, ніж на науку. Є відомості, що 1859 р. Його нааніти видалили з університету за те, що не заплатив грошей за науку. Тією незможністю учитися якслід, і пояснюється прохання Свидницького — допускти його до іспиту на вчителя повітової школи. Іспит відбувся, — директорові народних школ на Полтавщині послали повідомлення про призначення Свидницького до миргородської повітової школи. Миргородські роки Свидницького — один з найбільш відомих епізодів його короткого і трудного життя. У Миргороді він писав етнографічні нариси „Великден у Подолії“; у Миргороді ж розпочав і в першій частині своїй закінчив свою повість „Люборадеські“. Нарешті є відомості, що в Миргороді він став близько до організації громадської бібліотеки, як один з основників.

А проте Свидницький висидів у Миргороді не довго, і не вибув навіть двох років; від 1 липня 1862 р. Його вже призначили старшим помічником акцизного наглядача в м. Козелець на Чернігівщині. Тут він 1863 р. одружився з дочкою місцевого лікаря, Оленою Величківською.

Козелецьке життя Свидницького щасливе не було — між подругами не було повної злагоди. Жінка письменника, тоді ще дуже молода, підпадала впливам рідині, що настроювали її проги чоловіка. Від 31 липня 1864 р. Свидницький переходить на посаду старшого помічника акцизного наглядача до Чернігова, але менше, ніж через рік (у лютому 1865), знов повертається до Козельця, і тут купує собі садибу. У 1867 р. Його понизили у службі, призначили діловодом і бухгалтером дев'ятої окружі акцизних зборів, у червні 1868 р. заличили до позаштатних службовців чернігівської акцизної управи — і це вже було замаскованим кінцем його акцизної карієри: 28 березня 1869 р. Свидницький виходить в отставку, себто кідає службу.

Це було великим ударом для цього: він же був уже батьком троїнки дітей... Тоді він усюди кідається, напитуючи посади та заробітку. Долею Свидницького почали займатися добре відповіді люди, і 12 червня 1869 р. Його допущено до виконування обов'язків постійного помічника завідувача Центральним Архівом у Києві. Служба в архіві на деякий час полегшила трохи матеріальну і моральну скруту Свидницького, хоча мабуть ні на хвилину не здавалася йому остаточним і надійним пристановищем. Платня була голодна. Літературний заробіток давав, невна річ, небагато. Не диво, що в червні 1870 р. письменник шукає праці на цей раз там, де вже збиралася шукати рік-два тому — у духовному стані. Але справа не вигоріла: людині, що виступила була з стану, поклали якісні перешкоди до повороту...

Зиму 1870—71 р. Свидницький прожив у Києві, може, гадаючи поновити свої шукання, але не встиг уже нічого зробити: 18 липня 1871 р.

він номер на хронічну педугу печінки, ледве-ледве закінчивши 37-й рік життя.

І відразу почав западати в іспам'ять. Що сталося з його дітьми, ми так і не знаємо.

Свидницький поглинив новість „Люборадські“, і декілька патріотичних віршів, що їх за його побуту в Козельці співали товарищи (найпопулярніша „Вже більше літ дієті“, що стала вже народною піснею), та 17 опонідань, писаних для заробітку російською мовою, але ж розмови в них ідути по-українському.

Розберемо ці твори.

Тему повісті „Люборадські“ можна характеризувати, як руйнування старовинного побуту українського духоцентризму під впливом урядових російських заходів та громадських співвідношень у 40. роках XIX. століття. Показане це руйнування на сім'ї Люборадських, що сидить у колишній „Уманській налазії“, на межі Київщини та Поділля. Перед нами сім'я, що корінням глибоко входить в український ґрунт, її голова о. Гервасій, солом'янський панотець, людина шановна і гідна пошузи: має всі добри професійні дані: добру „гортань“ і дикцію, що „кожне йому слово як обточене із уст викочується“; він і громадянин непоганий — живе між громадою, як свій; уміє її годити, не підробляючись і не приспособлюючись. Паніматка Люборадська, „імость“, цілком панотеців до пари. Вона з гідністю грає свою роль найпонажнішої з жінок нараffії. Її природна зв'язаність з українським ґрунтом не чужа деякого аристократизму; вона пільно береже традицію гарного і знатного священичого роду. Лоції своїй Maci вона подає її, як антидот на польщизну, що заполонила молоду лівчину в пансіоні пані Печержинської:

„Що тут відміняється! — каже вона, — коли ти попівна з діда-прадіда. Твоєго прадіда в цім же селі ляхи замучили, що в гайдамаччину ножі посвятин, — ще в першу, ще в різанину. І діда твоого тут же мучили, хто застався після Коліївщини. Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганніні жили. Знатного ти роду попівна, лавінного роду. Якби другими часами, то який полковник так би і взяв тебе, бо ти знатного роду.“

Але часи змінилися. Нема полковників, і самої „знатності“ священичої мало. Треба освіти. Духовна єпархіальна влада наказує віддавати хлопців до новозаснованих духовних шкіл та семінарій. А культурне середовище вимагає вчити і дівчат, підлаючи останніх — за відсутністю ліцеюших шкіл — до польських „пансіонів“, де попівна засвоюють собі польську мову, першу ознаку „освіченої“ людини. Старшому поколінню російська мова не вдається зовсім, польська йде краще, а присте і вона залишається чужкою і церемонією. Та молодше покоління засвоює чужу личину. Гаврусі і Антосі сплють нахапані російські словечка: „Всю́ в́зор пропрі в́ечності“. Катруся і Maci орудують польськими фразами. З чужою мовою, через зв'язки з чужим оточенням, ідути і чужі поняття: шляхетське призирство до хлопства — у попівні, російсько-урядовецький дух — у поповичів. Що може протиставити їм і їх науці старчина така, зв'язана з людністю украйнською, генерація? Її авторитет в очах молоді — ніщо! Та ї як інакше, коли панотець Гервасій тільки елементарною грамотністю та зв'язаними з духовним станом привіделячи різиниться від рядового селянина; коли горда на знатний рід паніматка

¹ Свидницький. Іза ним усі відповіді писали не прізвище з фонетичною „Люборадські“. ми залишаємо його так, щоб пізнати було, з чого воно пішло; адже ж пишуть „Семірадський, Доброрадський“ і т. д.

всім кругом своїх понять пересічна собі „хлопка”, навіть ірамоти гона не знає, і вся під владою немудрих сільських теорій есхатологічних: дівоча наука по пансіонах у її очах ... то певна ознака недалеких уже Антихристових часів...

З такою аргументацією трудно імпонувати молоді, трудно вплинути на неї і власним авторитетом удержати при українському культурному терені. Антосю Люборадченко, син отин Герасія, не раз записаний у „квартирний журнал“ до графи: „хто мужичка?“, нераз попоносивши на ший „илют“ за українське слово, виките в товарицькій мові, відрваній школою від свого сільського докілля, — повертається додому вкрай змосковщений. Мася, нераз попостоянни на колінах за своє „хлопство“, віргається додому „ляхішкою“. Але цього ще мало, бо разом із своєю русифікацією чи то польонізацією, Антосю і Мася тратять внутрішній лад, исихічну постійність, моральне почуття. Зневажливі до старшого покоління як до людей невчених, певні своєї вишості, вони накидають сім'ї свою волю, ні з чим не рахуючись. Антосю приступає до паніматки з своїми егоїстично-безшабашними вимогами. Мася віртається з пансіону, щоб за власною винодобою лопихати матір'ю та сестрами. „Віда онала мене з тими чужоземцями“ — спічно потує паніматка. „Не матиме вона щастя за лихом“ — пророкує вона про Масю. „Мала мені надія на нього“ — говорить вона про Антося. „Таке ледаче вдалося, що тільки лежить та свище, або трає, і ніколи людяного слова не скаже...“

Всі інші особи та епізоди „Люборадських“, не вважаючи на явну незіграність та розсередженість пляну, тим чи іншим краєм пристають до цього основного стрижня. Сцени Антосевого життя в бурсі, в семінарії, пансіоні пані Печержинської показують нам лябораторій, де готується і набуває сили переверстенство. Тимоха Петропавловський освітлює явище архієрейського непотизму, що, накидаючи парафіям чужих людей у священики, відогравав не абику ролю в руйнуванні старого побуту. Робусінський і інші приспособленці та карієрні знайомлять нас з початками бюрократичного переодяження духовенства, що виразно виявилось з кінцем століття... У повіті нема зайвої, невиправданої авторським задумом, риси, і коли б не уризгата конспективність останніх, півбито панівидку писаних розділів, — „Люборадські“ можна б назвати міцною і дбайливо виконаною побудовою.

Ця повіті нагадує де в чому Нечуй-Левицького романі з життя українського духовенства в половині XIX. століття: „Причепу“ та „Старосвітські батьоники та матунки“. Ці повіті Левицького мають на оці той самий час, що „Люборадські“ — (30—40 рр. XIX. століття): „їх тема, — як каже Єфремов („Нечуй-Левицький“, ст. 122), — ті умовини і процеси, що доводять кінець-кінцем до цілковитого розбрата народу з інтелігенцією, із яким перше з духовенством“. Правда, показані ці процеси не з того боку, що в „Люборадських“. Свидницького цікавить, головно, винародження духовного стану з його морально-громадськими наслідками. Національні моменти с „Старосвітських батьушках“ виділені менше.

Велика частина повіті Свидницького присвячена описові старозаповітної пізгеформованої не духовної школи — розділ II, IX—XI в самій першій частині, не кажучи про образки семінарського життя в частині другої. В українській критиці часто зіставляють ці образки з „Очепками бурсин“ російського письменника Помяловського. „Але, північні образки нашого письменника, ми не можемо сказати, щоб вони чимнебудь поступалися перед нарисами його російського тозачини. Навпаки, викінченістю своєю вони чи не переважають мальонки російської бурси. Свіжий кольорит, оригінальність малюнку, ширість тону і опукливість образів, узятих безперечно з життя, наречеті прегарна мова, нату-

ральна, барвиста, з легким „подільським“ відтінком, надахнув тим: стопінкам повісті, на яких малює Свидницький українську бурсу з її своєрідними типами, ціну художнього високої вартості документу”. (С. Ефремов).

Оповідання Свидницького становлять собою пізніший час його повістярської діяльності. Друковані були вони у „підвалах“ „Кіевлянина“ протягом двох років — 1869 та 1870; на початку 1871 р. з'явилася другом тільки одна річ — „Із путівих записок по Подолії“, на початку р. 1872 — незвична етнографічна замітка „Злой дух“. Усіх оповідань, прирахувуючи туди і етнографічні нариси — сімнадцять. Усі оповідання, за винятком одного, написані російською мовою з українськими розмозами дієвих осіб, з широким уживанням української номенклатури, або, принаймні, з деяким забарвленням викладу українськими прізвісіками. Густиоту українського мовного кольору визначає зміст оповідань. В оповіданнях народного життя або з життя духовенства українського елементу більше, аніж в оповіданнях, де героем є урядовець (напр., „Чопакся в просак“).

Обличчя останніх, кіевлянинської пори, писань Свидницького досить різноманітне. Деякі з них, власне, повинні стати поза межами кінської літератури, являючи собою або етнографічні етюди, навантажені сигнум матеріалом (напр., „Легенда про Семена Палія“ і остання публікація Свидницького — „Злой дух“), або чисту публіцистику („Хоч з mostу та в воду“). Другі речі належать до групи т. зв. „нарисів“, до тій форми, що прошіла була в російській народницькій літературі тих часів, сюди належать: „Колишній побут православного духовенства“, „Невозгаданий злочинець“, „Туди Й назад“, „Із пододжних записок по Подільській губернії“. Перші два — трохи з публіцистичним забарвленням, два інші — наскічні етнографічними спостереженнями та історичними згадками.

До третьої групи належать оповідання: „На похоронах“, „Пачковози“, „Жебраки“; одні з них немов би творять дальший розвиток такого роду нарисів, як „Колишній побут духовенства“ („Пачковози“), другі своєю побудовою складаються на нариси такі як „Туди Й назад“ („На похоронах“).

Але не менше, як літературна вартість цих оповідань, нас обходить час і умови їх першого друкування. В них багато характеристичного для доби і для становища української літератури. Український автор; один з найчутливіших, що відгукнулися на поклик петербурзької „Основи“, щоб працювати для України, мусить друкувати в чужому (мовою і поглядами) часописі. Людина, що найгарячіше обстоювала літературне право українського народу, мусіла погоджуватися на російське самовисловлювання, лише де-не-де „для кольору“ послугуючись українським словом!...

Ог справжнє лихоліття, і от велика його жертва!

Нечуй-Левицький, ІІ. Мирний, Кониський були щасливіці. Коли вони вийшли на поле літератури, уже налагоджувалися зв'язки з Галичиною, іже можна було друкувати в „Правді“, в „Зорі“, нарешті в женевській друкарні під додглядом Драгоманова. Ставали потроху можливі українські альманахи. Свидницький виступив на початку 60 рр., але занадто пізно, щоб виявити себе, як балетрист, в „Основі“ і відразу попав у мертву смугу реакційних років. Коли б він дожив до піднесення українського життя 70. рр. — до Південно-Західного Відділу Географічного Товариства, до літературних, громадських і мистецьких заходів тій пори, він, можливо, ще піднявся б був в очах сучасників, видлився серед наших реалістів-побутописців, але він цього не дожив; у знищенні дрібними клопотами та безвпіглядністю проніціяльного життя, талановитого, але несталого Свидницького не стало снаги і сил...

Нарешті, декілька слів про цікаву мову А. Свидницького. Не забу-
ваймо, що письменник виступив у часах, коли мистецька проза щойно
почала вироблятись, а проте добре знання народної мови, її стилю до-
помогло Свидницькому перебороти всі труднощі, його „Люборадські“
вийшли дуже гарним зразком літературної мови.

Сам подоляк, він радо користувався подільськими словами, висловова-
ми, технічними термінами не тільки в розмовах, але й так загалом ужит-
кани він забутих, уже в центральній Україні архаїчних західно-українських
форм, які його мові дають відповідне забарвлення. Але ж письменник
уживає їх уміру. Справа в тому, що, пробуваючи якийсь час на Ліво-
бережжі, чи в Чернігові, чи в Миргороді, — він маз нагоду прислуху-
ватися до тамошніх говорів, пізнати тамошню лексику, тим то його гарна,
соконита мова однаковою приемною вражає і західних українців і право-
ї лівобережців, вона — загальноукраїнська. А проте в лексиці є багато
висловів і місцевих, уже і в нас забутих, себто мало вже вживаних, тим
то нам довелося дати на кінці невеличкий словничок. Дещо пояснив
і сам автор — і ці його пояснення найде читач теж у словничку з за-
значенням А. С. І перші редактори давали свої пояснення. І їх наш слов-
ничок не поминає. І ще одне. У нашому виданні ми трималися теперіш-
нього правопису, старші форми, яких уже тепер літературна мова не
вживає, ми замінювали новими, щоб не викликувати сумнівів у читача.
Але ж у розмовах залишали все так, як написав автор (напр. зайд, сей).
Польські вислови та речення теж залинили в такій формі, в якій їх дав
Свидницький; російські переписали ми за російською вимовою (фоне-
тично).

ЛЮБОРАДСЬКІ

ЧАСТИНА ПЕРІНА

*Людєй слухай, а свій розум маї.
Приповість.*

I.

Коло Умані, чи лучче — в Уманщині, і було і є сельце — хоч би й Солодьками його назвати. Город Умань в Київській паланці, та зараз же і Поділля починається, то в Уманщині лічиться і деякі села подолянські, — і Солодьки село подолянське. Славний то край, і люди там славні, і Солодьки дуже хороше село, тільки невеличке: так попід убіч хати пообгороджувані, коло кожної хати городець і садок. І церква в селі, як квіточка вбрана: обсаджена липами, тополями, всякою садовиною, а коло притвора дві комори, шопи, возвоню видно; клуню і тік; на току скільки стогів ще торішнього хліба; за током ішов садок — великий та розкішний. Перед однією коморою стояла бричка, якій по лівий бік не вдивовижу: зелена, черевата, — і упряж на землі. Як приїхали звідкільсь та коні випрягли, то так лоском і покинули все — так і лежало. По подвір'ї всяка птиця ходила і ті гуси, що носом ворота підкидають.

Та знать на вітерець збиралось, бо одна попала щлею в зуби і почала термосить, аж бричка скрипіла. — „Аса! аса-ля!” — хтось гукав дерзким голосом. Та й знов: „Масю, піди-но! Он бач — шлею рвут!”

На цей гук побігла дівчина через подвір'я, — наче б яка шляхтянка. На Поділлі єсть спадки тої давньої гонористої шляхти, що „nie pozwalam” в сенаті гукала. Тепер вона звеслась: і мову свою шляхетську забула, і віри відцуралась — словом, як там кажуть, та ж свита, та не так зшита. В своїх звичаях вони задержали — ціluвати дівчат у руки й деякі слова: „проше”, „добрий вечур”, „добрідзень”, „ладам доб ну” й ще деякі, та й годі. Цим тільки вони й відрізняються

від подолян русинів, та ще одежиною: мають жедетки тощо. а жінки зав'язують голову в хустку із купром - от трохи так, як київські міщанки; мають шляфроки -ного крою одежина, і в спідницях ходять та в черевиках; не носять також коралів. Русинки ж там завиваються в намітки, в коронах вся краса і багатство, ходять в запасках тощо. Дівчата-руснички заплітаються там у дрібниці і в кожній сорочки з поликами, а шляхетські дівчата, чи просто шляхтянки, в дрібниці не заплітаються, а в ріжки, і поликів ні на очі. Отака їх то дівчина була, що побігла через подвір'я шлею боронити: просто в спідниці, в сорочці з виложистим коміром з шляркою, і заплетена в ріжки, на шнії мала низку перел, і боса.

— Аса! — крикнула вона, добігаючи до комори, і склонила дрючик з землі та їх замірилась. — „Бий же, бий!” — гукнув той самий голос. Дівчина кинула дрючиком, та по-дівочий: козак дальше б кулаком досяг. Чечуга побігла, а навперейми вибіг з дрючиком чоловік в довгополій одежині, в косах, в бороді і так почастував оту звірину, що бідолашна їх криж за собою поволокла.

— А щоб тебе піш іїзів! — заговорив він, заложив руки за спину і став серед подвір'я. Дівчина поралась коло упряжі.

— Закинь, — гукнув, — на візок!

Дівчина закинула на бричку шлеї і напильника та їх пішла до хати.

То був панотець парафіяльний, о. Гервасій Люборадський, а Мася — то старша дочка його.

— Гм! — почав о. Гервасій, — гм! Куди б же? — І позирає кругом по селу. Село стояло на косогорі, то все видно, як на тарілці.

— А! — заговорив далі панотець, рушаючи з місця. — а! Піду до Росолинського. — І потяг за ворота.

Росолинський — то був дідич у Солодільках. В тім краю пани все католики і все ляхи, то їх Росолинський був лях і католик. Як же воно так, що благочестивий панотець потяг до католика і, як видно, не за ділом, бо в підряснику пішов, а якби за ділом, то убрався б у рясу?

Нема в світі більш праздного люду, як деякі панотці: ні за холодну воду не візьметься. Та нема ж і таких, як були пани: тільки їх знали, що погукували, як ще їх погукували, а то за другими і цього не бувало. Так марудно сидіти самому, чи панотцеві, чи панові, — і сходились іноді на пе-ребенди. Є такі пани, що на попа тільки піномій не ллють,

та єсть і попи, що луччого не варті. Та тут — як пан був не з таких, так і о. Гервасій. Цей був з тих старих ще пан-отців — з тих, що у бакалярів вчились; після сам бакаліярував, а там помаленьку і до попівства досравгався, женившись під сорок літ.

Всі такі панотці біду знали, виростали в громаді, то й шанували громаду, і громада їх, та й панів не цурались, бо знали, що коло пана можна поживитись; да таки більш того, що в панотцеві не пізнаєш, де лице, а де виворіт: з кожним зайде, а ні з ким до приязні не доходить — такі вже люди. Росолинський був щедрий пан, то панотеці й на руку: то нивку візьме до „жувосії“, то який куль муки марамонської на проскурі, то хуру-другу дров з ліса, тощо... Так помаленьку і піддається і вірив у пана, як турчин у місяць, і ходив до його, як додому. І це потяг, начебто йому треба в „коляндар“ подивитись. Це діялось саме під косовицю, то мов би панотцеві і треба було знати, чи не віщує „коляндар“ дощу, щоб сіно не білилось, як то кажуть, жаруючи, коли дощ пере нокоси.

Оточ панотець потяг до двора, а Мася вернулась до хати. Сама вона була на хазяйстві; паніматка пішла до шаровільника і наймичок забрала, а дочці наказала всякої роботи: і масло бити, і сметану збирати, і сир відгрівати, і кабани, що в сажі аж два годувались, на її голові були, і всяка птиця; та ще треба було і закришки на вечір наготовити. Так воно все діялось, і Мася завсіди справлялась. Паніматка, було, тільки під вечір одну наймичку прише, а сама іноді аж з робітником прииде: одно, що таки робуча була її сама, а друге, що як зійдеться з молодичками, то любила її побаражікати. А в жінок не збуває до розмови: то діування згадають, то це, то те, то про лиху долю не наговоряться, — і ще добре, як скінчати на співах, а то й до плачу не раз доходить. Не так коли, як на случай паніматка нішком від панотця та одну-другу пляшечку оковитої підцобрить. Помінай тоді, як звали: наче батька ховають. Це не то, щоб паніматка та любила торкнути, а так собі: — частуючи робітника та дякуючи, що послухали. Чарочку кожна молодиця п'є, скривившись; по другій тільки губи обітрє, а за третьюю вже облизується, а там пішло як по маслі, сказано — м'якеньке: ні кусати, ні жувати. Отак і день до вечора прокулюкають, як свято; а як будень та робота, що нема часу, то тільки погуднюючи та підвечіркуючи, і то не багато, — аби, знаєте, горло прополоскати, щоб смачніше з'ільось. Що очиці посолонють, то це так собі, — хто його знає, чого їй було... Още диво! I не пила, і язик наче не твій! Хто його

зна, чого! Спасибі вам, мамуню! Дай вам, Боже, і на рік мати, а нам у вас робить діждати!

Дивні діла твої, Господи! Здається, оці вчені та товчені панотці повинні бути більші громаді подобатись: і більш читав, і більш вчився — хоч з книжок та світ повинен бути зналими, і себе спізнати; а піди ж! Вийде, наче з тіса, і в дяка вчиться правити, а в старости хазяйнувати. А в громаду вийде, що ясне сонце — високо-високо: як не вклонись, не доглядить. Все, мабуть, якісь велики та розумні думи думають, що й під ноги не дивиться. А що з того? Ні за собою, ні перед собою — дарма тільки батьки кошти несуть... Дивні діла твої, Господи! На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така вже наука, чи такий світ настав? А старі не такі були! От хоч би й о Гервасій! Тих високих наук і в очі не бачив, і чути про їх не чував, і слухати навіть не любив; а піди ж до хазяйства — хоч якого битого господаря перейде. Або до відправи! Приведи тата-рина, що зроду-звіку не чув Божого слова — і той зрозуміє: і голос мав на славу, і читав, як горохом спіле, — кожне слово наче виточене з його уст викачувалось. То й любо було в церкві постояти, набоженства послухати. Не так, як за нових, що мимрить-мимрить, наче теля ремінь жвакає, та ще й на московське; а ти в церкві стой, і сиати хочеться, або таки дрімаєш. Не тільки в церкві та в своїй господі, — і в громаді о Гервасій був чоловік з головою. Як розкаже, було, що з давнини, то наче з книжки вичитує, аж зітхнеш, слухаючи. Дасть же Бог таку голову на в'язі! Здається, щоб другому попалась, тобі покотилася би, як кабак — не вдержалася би. Господи, Господи! Тим і промада його поважала і любила, що малої дитини не промине, не сказавши доброго слова; а що з старим, то й до розмови стане.

- А-де були, дядьку?
- Та там і там, отче чесний!
- А куди Бог провадить?
- Та туди й туди!
- Боже помагай!
- Спасибі, панотченку!

І підеш; і він піде, а на душі якось так легесенько, наче опраївді Бог тебе веде, а не ноги несуть. От такий то був о Гервасій! От така його паніматка!

І жили собі любенько. Господь благословив і діточками — четвірко їх мали: три дівчини, як зорі ходили, і хлопчик. Дівчата звались: старша Мася, літ мала вже з чотирнадцять, менша Орися — літ дев'яти, третя Текля, — п'ята літ була. Хлопець був підстарший, звався Антосьо. Що то за

хлопець ріс! Вже, було, вмів на крилосі читати, -- міг би за дяка бути, хоч мав літ одинадцять. Панотець так-таки й думав, та прийшов указ від благочинника, щоб у школі везти... То то вже плачу було! Не так хто плакав, як мати; згадала покійника тата свого, що все, було, розказує, -- з якихсь книжок вичитував, — що, під кінець світа, як вже матиме анцихрист народитись, всюди будуть ученики і учителі; а то не учителі будуть, а мучителі; не ученики, а мученики; то ж то плачу було! На маму дивлячись, і дочки сльозами заливались. Панотець же лиши сіп — не так за чим, як треба було проші везти, то учителям, тощо. А Антосеві байдуже: бігав собі понадвбрі та батогом вихльостував -- ще й рад був, бо не приганяли до книжки. Та все таки заплакав, як прийшлось на бричку лізти. Високо так намостили, що наче дзвінницю на колеса взяли, — так то всячини напакували: і курей, і гусей — все печених, і печене порося начинене, і масла, і всього, всього, — сказано: дитина в чужий край виїжджала, в чужу сторону, аж за десять миль від дому, в Круті...

Мати сама й відвезла, і оце тільки фік минав, що його не було дома, а тільки самі дівчата. Любили його сестри і все було допитуються, чи скоро вже Антося привезуть. І ждали того Кирика й Улити, як Великодня.

Та ще далеко було до п'ятнадцятого липня, тільки червень недавно почався; в хазяйстві всяка робота йшла, — весняна кінчалась, а літня до початку доходила. І паніматка була коло шаровільника, а панотець збиравсь сіно косити і пішов „коляндар“ почитати, як бачили-сьмо. Мася ж, зоставшись сама з сестрами, Орисю заставила начиня мити, а сама справлялась коло дійва. І вже всюди вправилася, тільки ще оставалось бур'яну насітки для годованців. А вже з полудня звернуло, і сонце саме припікало.

В цю саму пору о. Гервасій тяг з двора — смутний та невеселій: борода йому аж кісткою на груди внерлась, так голову повісив; руки за спину заложив і волік патерицею за собою — не підпирається. Тепер в тій стороні причет у підрясниках ходить і з бородами, тó панотці мусять ходить в рясі; а давнішими часами причет був стрижений та голений, і зодягались, хто як міг: хто в сіртуку ходив, хто в свитині, а хто й добрий мав жупан, або бекешу; то панотці ходили без ряс: і по підряснику знати було, хто йде. О. Гервасій, хоч без ряси йшов, та всі його пізнали, хоч би й чужосторонні: борода, коси та доземна одежина вже свідчили, що не проста людина йде, а батюшка. І хто іде, кожен шапку зніме, „помай-бі“ скаже; хто йде, під благословенство лідіде. О. Гервасій кожному, було, привітне слово скаже,

нікого мовчки не пройде; а на сей раз і землі під собою не бачив, не то на подорожніх ще придуявся б. То всі зараз і пізнали, що не мала туга в його душу завітала. „Бач, кажуть, чогось зажурились наші батюшка. Я підійшов поблагословитись. — Га? — кажуть. — А я: благословіть, кажу, отче чесний! — Боже благослови! — І більше ні слова. Адже сього не бувало?”

— Також ніт.

— Мабуть, велика туга!

— І я скажу.

Справді на душі в о. Гервасія, як в казані, клекотіло; думка думку випереджала, а більш того, що жадної не було, тільки за серце стиснуло. Так притяг він аж додому. Текля бігала по подвір'ї, вгледіла і покачалась до його, кричучи: „татко! тат-ко!...” Погладив її панотець по головці та, мабуть, не по-батьківськи, бо хоч мале було, а зараз спізнало, що він невеселий, і стало, приставило палець до губи; наче думає-роздумує; як зразу й щинулось по подвір'ї: метелик надлетів. Тимчасом о. Гервасій вже й поріг переступив. В сінах Мася заходилася коло бур'яну. Зглянув він дочку, зітхнув і питає:

— А мати в полі?

— В полі, — відказала вона. — Може будете що їсти? Єсть плечінди.

— Ет! — озвавсь о. Гервасій, — дай мені чистий покій! махнув рукою і пішов у покой.

Не вспіла Мася раз-два сікачем вдарити, як батько гука:

— Масю! Масю!

Зараз, татку! — озвалась вона; обтріпалась і побігла до хати.

Тато сидів коло вікна на тапчані, тільки в шматті, розкританий, аж груддину видно, і краплями піт тече по виду.

— Возьми, дочки, подушку та поськай мене, — заговорив.

— Нема часу, татку: я кропиву січу; — відказала дочка.

— Ти б не бралась не за своє діло, — заговорив він наче не своїми губами, — хіба ти мужичка чи що, щоб коло свиній ходити? Ти пошанувала б свої руки! Та по сонці мені не вганяй! Ти... — та й не докінчив: чудно, йому стало, що Мася дивилася на його на все око і аж плечима здигнула, що ніколи цього не було, а тепер балака, наче не до ладу, наче не те з губи вирвалось, що хотів сказати.

— Чого-сь так очі вивалила? — гукнув тато. — Бери подушку та съкай.

Пішла Мася в „валькір”, як там кажуть, винесла подуйнику,

требінець, сама тільки в цивовій спідниці та в сорочці, і разок перел на ший.

— Чого ходиш, як циганка? Чому не приберешся? — почав панотець, поклавши голову на подушку.

— Хіба хто приїде? — заговорила Мася, перебираючи йому в голові, а за пальцями аж волосся крячеться.

— Дурна ти! — озвавсь панотець. — А руки які! Як у мужички, — додав далі, поклавши голову на подушку, і каже: — гляди ж, щоб його ходила мені в'язнена, і рук пильний, щоб білі мені були! Я останню хвостину збуду, аби ї ти на людських дітей походила. Ох! — застогнав.

Не відповівши, Мася почала съкати і думала собі, съкаючи: „Що се сталоє таткові? Чи не слабі вони?” Та старий нагадав біле личко та вбрання, то піддав дівчині матеріялу і на скільки суток думати. От і пішла вона роздумувати, як то ходитиме чепурно-чепурно! А кругом робота аж горить, бо вона має час доглянути. Орисі тоді їй не треба — все наймичка поробить. Прийде мати з поля, всюди справно: понагодовано, понаповано, начиння перемите, й миски в міснику, ложки в горшку за комином, горшки на полиці, а що не змістилось — на тину по кілках проти сонця висить. Подивилась маті: „Гарно, доню, — каже, — будеш попадею!” І в перший ярмарок набрала їй у найбагатшого крамаря найкращого краму.

— Нá, доню, — каже, — ти заробила.

От настане Маковея. Вона вбереться і піде до церкви, як зоря ясна; а там з людьми піде, де будуть вінки святити — біла-біла! І лице біле, і руки білі. Всі дивитимуться їй не надивляться на її вроду: „Яка ж наша попівна хороша!” — скажуть. А дівчата аж зітхатимуть, що сами не такі... За цим в дівочу голову почали їй старости навертатись: і двері від них не зачиняються; та все богослови, та все багаті, та хороши! А вона перебирає: той поганий — рудий; той погано звється — якийнебудь Чупрійdas, або Череванський, або Тирири; той загострений, як швайка; той круглий, як качан.. Аж тоді віддалася, як знайшовся такий гарний, такий гарний, як вона буде, — аж Росолинянки пальчики облизуватимуть. І то не за богослова вийшла, а за академіста, що зразу протопопом буде, а вона протопопшею. А хоч би їй за богослова, — думає собі, — та що? Він гарний, гарний та багатий такий! Як іхав, то коні аж землю рвуть копитами, а від коліс ~~аж~~ земля гуде!...

Так думаючи та передумуючи, і съкати не съкала, а тільки перебирала пальцями — та дарма: панотець давно пух і хріп, аж вікна дренчали. Як от забаглось дівчині подивитись

на свою вроду: чи справді вона така хороша, як думалось нишком, що аж всі заглядалися, — чи є хоч крихітка тієї краси, що придумала собі?... Тихесенько підняла подушки, щоб батька не збудити, встала і глянула в дзеркало, і побачила, що собою була чорнобрива, повновида, коса густа, світліша від брови, губи складні, живочервоні, і лиця аж горять. Нічого, — думає собі дівчина, — я таки не погана, тільки загоріла-загоріла! І притьмом побігла до скрині: прийшло їй в голову подивитись на себе ще в убранині. Недовго треба було чепуритись, бо не знала ні тих мод, нічого. Надягла нову спідницю та хусткою застелилась і стала перед дзеркалом, подивилася.

— Постій, — каже, — ще причешусь.

Достала самоділкової номади з-за шафи, розчесалась і заплелась в кульку та їй знов до дзеркала; взялася в боки, постояла, обернулась і стала ощінуватись, та аж сплюнула: „Чого я, — каже, — така молоденька! Та їй рум'янцю мало!...” І ну щипати лиця. Нащипала донехочу і сіла, моститься: як то їй сісти, щоб ширше було, яку міну приймати, щоб краще було? А на лицеах аж синці знati, наче моравиця повиниступала.

Якби за годинку перед тим Мася побачила, що хто робить такі штуки, сама просміяла б, а тепер ось як! Нагадав, кажуть, козі смерть... Лиця горять, зате гарно їй здається, зате хороше!... Щоб панотець нѣ кашлянув, обертаючись на другий бік; бо один уже зболів, то Мася ще сиділа б та нишалась; а так опам'яталась і втікла в сіни. Соромно небозі стало себе самої. Зачиняючи двері, зневеч'я глянула на руки.

— А руки-руки! — каже. — Шерсткі та чорні! — І здумала полоскатися: „Возьму”, — дума, — „висівок та ви.ру добре, так витру, щоб аж злізла ся товста шкура” — тоді білі будуть і хороші. Фе! Які тепер погані, наче в молотника! — Так думаючи, рушила в пекарню висівок шукати; та йдучи спіткнулась на корито і аж у долоні плеснула: „Линченсько моє!” — каже, — „а кабани певно аж ревуть у сажі!” — Та хутчій за сікач. Де те ї панство ділось і те бажання білих рук! Січе дівчина, а коси розмотались і мушки лізуть в очі; поправила і знов січе, а волосся знов разкудовчилось... „А бодай того панування ніхто не знав! — каже. — Доїли ж ви мені до живих печінок! — себто на коси сварилась. — Не буду більше так заплітатися: хай йому цур і все лихе! Тільки їй роботи, що поправляється”.

Надвечір прийшла мати з поля і не нахвалитися; сама трудяща була, дбайлива, то їй любила, хто робить добре.

Почув панотець голос жінки, проクリнувся, позіхнув: „ам-

ам!" та й сів; поводив очима, чи нема воді рот виполоскати і гукнув:

— Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона.

— Воді мені дай!

Як вродилася дівчина з кухлем у руках. Став панотець пити, а Мася й каже:

— Вам треба було мамуні? Вже прийшли.

Набравши воді повен рот, панотець не міг поспитати словом, і тільки міною показав, що питаеться, і загув крізь ніс. Далі встав на ноги, розхристаний, нечесаний, тільки в шматті, й пішов надвір. Мася пішла в пекарню. На порозі зустрів він паніматку, що горщик несла.

— Гм! гм! — загув, показуючи рукою, що ніби — зійди набік. Посторонилася паніматка, а він чвиркнув водою через поріг, застогнав і питає:

— Чи не маєш, серце, що смачненького йізти?

— Та чого ж тобі?

— Так чого смачненького, — відказав, чухаючись одною рукою, а другою державсь за одвірок.

Через годину панотець затирає сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковитої. Таки добре підопхавши кишку, він згадав і паніматку, та й гука:

— Попаде, попаде!

— Та чого там? — озвалася вона.

— Іди, серце, їсти!

— Іж, іж! — каже попадя. — На тім і скінчилось.

Вклав панотець пів буханця хліба та мицину сметані з сиром, надяг підрясник і потяг за ворота, зоставивши муҳам долизувати в посудині.

Вже паніматка і з робітником вправилася і все, а панотець ще не було zo двора.

Ми себе забули і своєї мови цураємось, а ляхи, — хоч які то вони на Поділлі: ні нашим, ні вашим, — не цураються своїх звичаїв, не соромляться, що вони ляхи, а не хто другий. Та ще мало: вони думають, що наша правобіцька сторона — то Польща, і так діла повели, що лядшинá там зовсім взяла верх. Якби в нас наука друга! — А так-так не диво, бо сліпому що? — Скачи, бо рів! Він і скочить, та в дуб головою... Хіба старі панотці свого не цураються; та й на них добри сильця понаставляли; ще не так на самих, як на іх дітей.

О. Гервасій вчився по псалтирі і вийшов панотцем простим, людянім, почувався українцем і держався старосвітчим; та не знав більше світа, що в вікні. Росолинський, заг-

нуздавши його, і сам того не тямлячи, почав огульну роботу: то на це, то на те подивляться в розмові; то на світ, то на світові потреби сьогочасні, і більше, й більше; звели й на дітей.

— А що, *księże*, — почав пан, — чи ви учите своїх дочок? Я не знаю.

— А як же? Вчу: старша вже по книжці молиться, корови доить, а їсти як зварить, то не від'єснися!...

— Ха-ха-ха! — почав пан. — То панна *Mářia* корови доить, їсти варить? Ха-ха-ха! То се в вас nauка?! Та се тільки мужикам пристало; а ваша дочка панянка, — як таки можна!...

Як на щипльки посадив бідного панотця; зчервонів неборак і каже:

— А доить моя дочка корови, і вівці навіть доить, і їсти варить... Ге! — додав — ви не знаєте, мосціпане, що моя дочка права рука в попаді! Навіть і за мене інде справиться. Як стане ფоя збирати, то наче зуби йзіла в пасіці... Добра дитина!

— Ха-ха-ха! — ізнов засміявсь пан, — рої збирає!... Хіба в вас пасічника нема?

— Та нема ж!

— Чому ж було не сказати? — заговорила панія.

— Та я й згадував колись, тільки не для того, щоб просить, — говорить панотець і, як заець між хортами, так по-зира на суб'єсідників, немов питает очима: хіба се що?... немов каже: така й моя мати була, така й теща, така й жінка, така й дочка вдалася. І баба, пррабаба така ж була, то чого ж тут?... А серце йому так і тьюхка, наче яке лихо віщує. О. Гервасій нічого так не боявсь, як Божої кари за недолю дітей; і неба їм прихилив би, та був тяжко лінивий, то все відкладав та й відкладав.

— Я думаю, — почав далі пан. — що ваша дочка й попольськи не вміє?

— Та ні ж, — каже панотець.

— Се мені не диво, — заговорив пан, — ви нігде не буваєте, нічого не бачите, що в світі діється, як і діди ваши, — то й дочку свою провадите, як вони своїх. Тепер не той світ настав: тепер як. по-польськи не вмієш, то куди? Ні на ٹорг, ні в гості... Ось подивіться! — І почав вилічувати попа за попом, що дітей повіддавали в. nauку до ляшок та до ляхів і дома балакають все лиш по-польськи. — То чого ж ви ждете? — додав. — Хочете, щоб ваші дочки й посивіли в дівоцтві? Кого ж Бог *каратиме* за їх недолю?

Спроквола добираючись, заплутав панотця, як павук мууху.

— Спасибі вам, — заговорив він, а сам як не плаче, — спасибі вам за добре слово! — і поклонився. — Дасть Бог осінь, безперемінно відвезу вже Масю, а ті ще підождуть.

— Здайтесь, *księże*, на мене. Я вас люблю, шаную; то з хітто возьмусь відшукати добру учительку. Для ваших дітей і я не менше за вас щастя бажаю... Ага! Може ви чували про паню Печержинську?... — заговорив далі; мов би злогадавши.

— Шо в Тернівці?

— Еге ж.

— Та чув, тільки...

— Дотепна учителька, — перебив пан, — вмілая, і особа засна. Я сам її знаю. І компанію там нання Марія матиме, бо дітвори в пані Печержинської чимало в науці, — сказано, дотепна учителька! А я, *księżuniu*, там сам буду на Спаса на ярмарку і переговорю, щоб не дорого з вас взяла.

І знов подякував панотець за доброчинність і пішов додому, твердо вірячи, що всі предки його були хамство, дурні: не знали добра і не варті доброго слова; що попівна, як не вміє по-людськи, то не варта й того, щоб на ню сонце світило. І тяжко йому було, що дав дочці вирости до чотирнадцятого года, а не навчив і слова сказати по-людськи; і молився: „Господи, прости моєму невідінію!” — Отож і сумував так, додому йдучи, а на вечір ізнов потяг до двору на пораду.

Ніхто не бачив, як о. Гервасій вже на цей раз вертався з двору — чи смутний, чи всселій; а за ним два дворянини йшли: один — юсик з огірками, диню і кавун, а другий — пляшку вина і дві рому доброго. В руці у панотця ще був квиток на три сажні дров. Квиток треба показати лісничому, де є, а де нема лісничого, то лісному отаману. В квитку пишеться, скільки хур дозволено вивезти, і кожна назначена оніком (о): скільки хур вивіз, стільки онів проколе отаман. Поставивши отаманові око горілки, а козакам друге, можна вивезти втрое і вчетверо більше. Квиток до ліса — великий подарок для попа, де все під панами, що як не купиш, то й кілка ні з чого затесати. І рад був о. Гервасій, що пан так роздобрухався, і йшов, вилічуючи, скільки треба дати козакам, щоб вивезти ліса на клуню. Ще тепер, від літ десяти назад, панотці повинні мати хату з громади, а тоді все своє, — а де його взяти?

Дав панотець по чаці горілки дворякам і відправив, та й став гукати!

— Діти! Поладе!... Новина! А йдіть но сюди!

— Яка там новина? — озвалась попадя. Діти вже спілять.

— Кавун, диня, огірки! — почав панотець.

— Дайте мені кавуна, дині, огірків! — почала Текля, прокинувшись.

— Нехай вже завтра! — озвалась паніматка.

— Завтра! — сказала Текля і знов заснула.

II.

Все йшло, як треба; по косовиці жнива наставали, як і цьороку. Хазяї не нарадуються, що Бог благословив їх працю; та що ця радість, порівнявши до того, як радуються духовні школярі перед цим часом! У них аж прищіпість склалась: „настане май, в опуки грай; настане юнь, на ігри плюнь; настане юль, книжку стуль, та додому сусуль!“ Та як їм і не радуватися? Завезуть дитину хоч не в далекий край, а все в чужу сторону, і покинуть на Божу волю в руках учителів-мордувавців. Сохне, в'яне дитина, всі мізки йому висушать; то як настане та благословена пора, той розпуск, ... так що рай! Тут рай! Чистий рай, іправдивий; само царство небесне не дасть такого блаженства! А ще для дитяти, що зроду не бувало дальше свого сінокоса або хутора, як ще єсть:

Сакав Антосьо на Кирика й Улити — та як іще скакав! І другі сказали, їдучи з класу після публічного екзамену.

— Чуеш, Робусинський?

— Га! — озвавсь той.

— А підеш проти підводи?

— А ти?

— Як ти підеш, то й я.

— А я піду, як і ти підеш.

— Добре!

— То приходь же!

Так розмовляв Антосьо з своїм земляком, їдучи один від другого на сажень десять. І пустились бігти в долину, лини поли мають та чоботи лопотять. І вся школа бігла. Не один і книжки порозсипав. Та куди тут до книжки! Хай її миши їдять!

Це діялось у Крутых. Круті, місто на Поділлі в балтінськім повіті. Стоїть воно на двох горах і має дві церкви. Лівобіцька і правобіцька Україна — то все один край, одні люди і одна лиха доля; та хто не був по цей бік Дніпра, жадної тями не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не зна Украйни тогобіцької. От хоч би й містя. Лівобіцькі містя для правобічан здаються селами — не більше, бо тамтешні ось які, — подивимось на Круті:

Круті мають в собі дві парафії: міську й другу, де нема жадного жида. Як іхати від Кобими, то в'їжджаеш в міську парафію. Довгенько треба сотатись проміж хати й хатки, нім доберешся до „міста”. „Місто” — то саме чоло містечка; по самій середині чотиригранястий пляц, де ярмарок стає. Кожна сторона цього пляцу впирається в ряд самих лучших домів, все жидівських. Нема в цих рядах жадної хрищеної душі, хіба жидівська наймичка, або хто ночує. Тут мало не кожен дім з зайздом, а постостояльних дворів там і зазору нема, бо що зайзд, то й постостояльний двір, а з зайздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там зветься п'єрія: це поздовжня п'єрія, то поперечна. Це саме чоло міста; тут найбагатші купці, тут крамниці і все... Серед пляцу колода стоїть. За главними періями, чим далі від міста, — дімки все дрібніші, жиди все біdnіші, все більше неохайнosti.

Як іти та йти, то кинеться в очі, що вийдеш на пусте місце, де ні однісінької хати; а там знов починаються забудинки, і всі на другий штиль: де двірök стоїть, де просто як сільська хата. Це вже пішли хрищені люди. Так усюди, і ніде нема того, як в правобіцькій Україні, що живуть мішма, що й не пізнаєш, де жидівська хата, а де не жидівська. За містом денебудь особний пляц, де також стають ярмаркові, вже з кіньми та з товаром. Цей пляц зветься торговиця і ділиться на кінську торговицю і на волову торговицю. Кому що завгодно купити, так і знає, куди вдаритись, де чого шукати. То таке місто Круті. Поза містом живуть хрищені люди, і місто наче в загорожі: на захід сонця поза місто йде поперецьний яр, і яром вода слезить. Цей яр сходиться з поздовжним, що ділить Круті на дві половини — міську і не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, звуться магалá, та магалá, — нібито: ця сторона, та сторона; де хто живе, ту сторону і зве: ця магалá.

Класи біля міста стоять на косогорі; як вийти за ворота від класів, то на ту магалу повертають в ліву руку і в долину. Сюди то і бігла школа ото, мовляв я.

Славна церква на тій магалі! Будував її князь Абомелік і не жалував грошей. I в хорошім місці поставив: обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить, вирізали пляц на цвінтар і вигнали храм Божий на диво дивнє на звесь край. Церква крижова б то зветься, а замість притворів — піддашки на товстих муріваних стовпах. Що вже повироблювано горорізьбою, то ніщо й казати! Долівка камінням виложена, плитами, і до даху так високо від землі, що торкни чоботом, то так і піде якийсь голос — не луна, а задзвевити — тр-р-р! З трьох сторон такі піддашки. На кожнім

хрест, білою бляхою обкований, а самий дах червоний. Ще середині, де вони сходяться хрестом, баня виведена скругла-гранчаста, — одна гранка більша, а друга менша, і на кожній більшій гранці вікно, а на меншій — замість вікна, маняк з чорного мармуру, кажуть; проміж вікнами по чотири стовпи, а над тими стовпами сама баня виведена, та це не остання: на великій бані шия, тож з вікнами, вже з білої бляхи, маняки і тож з стовпами; на шиї — голова, там маленький перехват, і зверху яблуко, а на йому хрест стоїть. Тут дах критий білою бляхою, і як сонечко сяє, то він так і миготить, наче сріблом сипле. Гранки тепер помальовані що в сірі, що в зелене, — хоч по-китайськи, проте якось до смаку, а тоді були тільки в сірі помальовані. Любо оком глянути на цю церкву! Здалеки здається, що вона на воздусі стоїть — так вище хатів, і будівля якесь легесеньке. Не зважаючи на те, що церква чимала махня, а здається легка така, аж вгору зноситься, мов би летіти хоче і тільки жде, нім помоляться добрі люди, а там і вознесеться. І в середині церква хороша, багата, і малювання дороже: святі наче живі стоять, а над головою, над крислатим ліхтарем Дух Святий і не так що, як проміння там то вдатне змальовано! От як після дощу, коли хмара за гору засувається, і сонечко от-от має вигріти, то по небі якраз таким промінням стріля, як тут круг Духа Святого намальовано. А золота в церкві — аж капає. Може тепер і не так: я ще малюком туди заглядав... Минулося! А дивлячись на те золото, я думав молодим розумом: як це золото наче тече, капає — так капав кривавий з тих людей, що на його панщину робили!... І дякував Богові, що людські криваві хоч на його хвалу пішли, а не жидам-рандярям на „цицили”.

Дзвіниця коло тієї ж церкви ще дивніша: стоїть підмурок вище коліна скругла-гранчастий; на підмурку по краях, саме де гранки сходяться, по обабіч помуровані стовпи — всіх шість пар, — здається, вишіною сажень в три; на тих стовпах муріваний піддашок, як червоний поясок; на піддашку забудівля з дірами замість вікон. Тут дзвони висять. Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, швайка, яблуко, і на яблуці хрест. Стоїть собі дзвіниченька, і хрест на ній наче пишається, наче йому величніше стояти на такім пишнім забудівлі.

В цій церкві колись то був за дяка Волоський; любив Бога хвалити, та любив і в горло лити. Так і вмер надиганий. Зосталась жінка; з того й жила, що школярів держала. Мала вона хату під горою, під котрою й церква стояла. Тут то

жив наш Антосьо Люборадченко, а просто писався --- Люборадський Антоній!

Подивимось на ту хатину, де він бідував.

Наче навмисне проти такої махині, як церква, ступнів тридцять в долину — наче купа гною. Мабуть, не одну обору вичистили, подумаєш, глянувши з гори. Та нáщо це орінням його обклали? Аж дивишся — і курить, і комин стирчить. Ге! Так це хата! Так єсть — хата, коди хатою можна звати бурдій, що тільки дах над землею, навіть вікон не видно. Тут жила Волоська. Як знадвору, так і в середині хата була однаковісінька: так нечепурно, неохайнно.

Та не церемоньтесь, панове! Зайдімо в бурдій, подивимось, як воно тут в школярській „станції“. Тільки згинайтесь, бо будував цю хату низького зросту чоловік, і двері міряв по собі, то аби съм гудза не набили. От заскріпли поламані двері, загуркотали; перед нами наче гусятник який, — то сіни. Ступнів на два від сінечинного порога... ні не так! Бачите — наче лежанка стоїть? А серед неї вмурований казан — бачите? І челюсті бачите, що наче в лежанці топиться? Коли це бачите, то гляньте ж ще вгору. Бачите, що ця наче лежанка вимурована під комином. Оце — „котуна“, щоби съте знали! На-брест коло казана діри, щоби дим проходив-та полум'я, як топиться. В тім казані, як би по добром хазяйстві, грілі б окропи, як шмаття золять, а тут варять куліш школярам. Та ходімо далі. Коло самісінької „котуни“, з глухого боку двері до хати; нема ні клямки, ні қілка, а тільки ремінець висить. Тягнімо ж за той ремінець, чи не відчиняться, бо ні за що взяться. Ай-ай-а! Що це за диво? Щось довге, наче шура, та таке довге, що з сіней і кінця не видно. Може подумаете, що в нас очі погані? Ні, очі в нас куди добре, та ми стоймо в сінях, і голова наша над дверми, то й бачимо тільки до пів хати згори та вниз клином.

Нічого робить! Треба зігнуться, коли хочете ввійти в хату. Ступнів зо три від порога стовп стоїть — сволок підпирає; коло самісінького порога — мисник, а по другий бік — ліч. Ходім далі. Як минемо стовп, то наче в лазареті, кругом стоять кроваті, — аж шість. Все поперевертано, поперекидано, книжок купами по всій хаті, а з них коли одна знайдеться з палітурками, то ще хвалити Бога. На столі лепу, хоч ріпу сій. Долівка вимазана жовтою глиною, а стіни білою, і підвідено чорним. На глухій стіні килим висить, і на килимі колодка з нап'ядь довжини, і на ній написано Nota. Ноту чіпляють тому, хто забалака по-наськи, — хто „мужичить“. І доти треба носить, доки не спіймеш другого в таїй же провині. Кожного, хто „мужичив“, записують в жур-

нал і за' кару назначають вивчити скілька десять латинських слів підряд - - до трьох раз, а там уже б'ють. Від ноти висить мотузок, як нашийник. Тут під стіною і кровать старшого. На дверях написано по першій значці кожного дня в неділі по ряду: Н, П, В, С, Ч, І, Є; й над кожною написано число дня, — останнє число п'ятниця липня. Ці значки опріч того ще й так толкують: (Н) не пий (П) попе (В) вина (С) сиди (Ч) читай (І) письмо (Є) святе. В хаті — ні духу живого: хазяйка пішла до смотрителя просить, щоб школярам білетів не давав, бо не сповна їй заплачено; а школярі ще не щоприходили. Як чути топіт, наче лошата біжать; далі крик, сміх, зойк. Це дітвора йде. Всамперед ввійшов у хату Люборадський, лап за шапку жменею і жбурнув на кровать та й тиць на стіл. Вбігає другий. Цей поскакав по кроватях. За ним третій, четвертий — одинадцятий, дванацятій, - - і закипіло, як у казані. Старшого не було — тринадцятого. Де ж вони сплять? — подумаете. А на тих шести кроватях — по два або й по три вкупі, тільки старший сам. Щоб не було тісно, то вони головами лягають одні до образів, а другі до порога, і вночі один другому очі підбивають. Це не вдивовижу. І стає розуму в батьків саджать дітей по стільки в одну хату! Стало б його на те, щоб не губить своєї дитини; та чолом муру не проб'еш: не своя воля тут грає, а смотрительська. Як Люборадська приїхала з Антосем, то, як всі, взяла пару калачів хліба, — а в тій стороні калачі печуть, що в решето не зміститься — здорові, — пляшку вина взяла і три карбованці грішми, та й повела сина „являтись”. Йдучи понеред класи, здібала жінку, таку здорову з себé, що куди! Червону; дукачів та намиста на їй, аж шию гне.

— А що ви, їмосьць, сина привезли? — питаете вона.

— Еге ж! Оце веду являтись. Чи смотритель дома?

— Дома, та сердитий.

— Боже, твоя воля! А дуже сердитий? — лита паніматка.

— Як вогонь, — озвалась молодиця.

— Господи — Господи!... Та вже не йзість.

— А станцію вже маєте? — запитала та молодиця.

— Ні, ще.

— До мене, їмосьць; в мене людських дітей таки гурточок, мене знають. Не будете нарікати. Питайтесь до Волоської.

— Та коли, б мені як до смотрителя перше, — відказала паніматка.

— Це вже, дастъ Бог, відбудеться якнебудь. — відказала Волоська і щодала — приїжджайте, їмосьць! Не знайдете

лучче, як у мене. А славний ваш синок... А чи несете що смотрителю?

— Та що Бог дав.

— То не лякайтесь, — зм'якне.

З тим і розійшлися.

— Слава Богу, — подумала Люборадська, — що наїшлась така людина! Хоч духу піддала. — І пішла своєю дорогою.

Ідучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як вже доїджати до жидівських домів, по праву руку стоять церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз за пустим горбом — двір, чолом проти гори, з рундуком, і перед двором великий пляц, штакетами обгорожений.

Проти воріт навколо перек якийсь забудинок, тож мурований, — немазаний був, то й видно, що з білого каменю. Це станя, маштарня, дровафня і комора під одним дахом, а той двірок — класи, — князь дав. Класи стоять по праву руку, як іти від воріт, і по дорозі по тім же боці на стовпі розбитий дзвінок висить. Все це було новина для Люборадської, що тягна через подвір'я перший раз сама не своя, наче звarena. Та де ж смотритель живе? Кого поспитати? Наче Бог послав якогось панотця, тож з сином.

— За мною, — каже, — я вже бував тут.

Знов подякувала Люборадська Богу й пішла. Минають класи, повернули в праву руку за класи, а там ще обернулися в ліву руку і стали спускатися ступанкою наче в льох. Ко-жен ступінь озивався внизу, озивався і в душі нашої паніматки.

— Як до Його приступити? — питала вона сама себе. І здалась на Божу волю: що, — дума, — робитиме цей пан-отець, те й я робитиму. — А що вже син того панотця, то йшов білій, як глина. Не втікло це від гострого маминого ока. — Бідні діти, — думає вона, — не дарма мої татуньо покійні кажуть було, що будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі...

Ступанка не довга була, східців шість, а там вправо ще ступанка в сінці, на два східці. Ступіні зо цва зробивши сінцями, на ліву руку двері. Скільки тут молилося, зітхало! Скільки плакало, ридало! Нема того, щоб перелішив. Топтавсь і я тут... Здається, з меншим страхом ставали люди перед суд інквізиції, як отут. Душа, було, завмире, і світа перед собою не бачиш, тільки в вухах шумить та серце б'ється, як рибка ща гачку. ВERTAЕШСЯ, було, то наче ззаду чорт доганяє, — так помикаеш. Аж тоді трохи відійде на

серці, як за ворота вийдеш та оглянешся, що нема нікого за тобою.

В цих сінцях панотець вийняв гребінь із кишені, розчесався, обтер чоботи полою, розчесав сина і взяв рукою за клямку.

— Чи ви вже готові? — пита Люборадської.

— Пождіть, чи не забула-м чого, — відказала вона.

І стали вдвоє зі, позадумувались. Діти стояли, як повкопувані; ще Антосьо не так, а що той, то як стовп — щоб поворухнувся!

— А що? Ходімо! — заговорив далі панотець.

— То й ходім, — відказала Люборадська.

Пригладив той коси, бороду, вуса; глянув на свій вузлик, що ніс смотрителеві; глянув у руку на гроши. Люборадська те ж зробила, і двері, тихо відчинившись, ще більш страху завдали: Чого б, бачся? Та вже хто його зна — чого, а чогось страшно, що й не сказати.

Довго стояли „родителі”, нім вийшов „єго високоблагородіє”; і кашляли і відкашлювались, — все коло порога; гомін' чути, а самого нема та й нема. Як ось відчинились двері з другої кімнати і вийшов смотритель — стрижений, голений; ніс йому карлючкою, а очі світяться, як у кота, — здається, от і кинеться, як кіт на мишу. Вийшов і став. Поклонились панотець і паніматка.

— Здравствуйте! — заговорив він, пишно дивлячись, як панотець і паніматка на столі вив'язували калачі й вино; далі панотець підійшов до його:

— Мое вам ніжайше почтеніе! — каже. — І взялись за руки. Тут і щезло те, що в панотця в жмені. Те ж зробила і Люборадська.

— Ваш син перший раз? — пита Люборадської смотритель.

— Так єсть, ваше високоблагородіє, — відказала вона.

— А умеєт он читать?

— Каже мій піп; що вміє, а я неписьменна. В церкві читаю, сама чула-м.

— Ану, мальчик, прочітай нам чо-нбудь, — заговорив смотритель до Антосьо і взяв книжку з стола.

— Вот ето, — каже.

Куди як оторопів Антосьо!...

— Господи, — в душі молилася паніматка, — допоможи ж йому!

Та книжка була псалтир гражданського друку. Антосьо вмів лише по-церковному і то читав на наське, а не на мос-

ковське, то й почав: блажен-муж ко-то-рий не хо-диш по пуші...

— Тово стбіло б попушіть, кто тебя учіл чітати! — гукнув смотритель. — А кто он таков? Кто учіл тебя чітати? — запитав далі.

— Га? — озвавсь Антосьо.

— Питають, дурнику, хто тебе вчив читати, — підхопила мати. — Кажи: татко.

— Татко, — за мамою сказав Антосьо.

— Мій старий сам його вчив, — додала Люборадська.

— А сам то он где учілся?

— Ми люди старосвітські. В школах мій старий не бував; так, коло дому навчився.

— Так і відно, — зоговорив смотритель, — не так бі дітбо чітало. Єво би стбіло попушіть, чтобы не брался, колі не способен. А где ви остановілісь?

— Ще нігде, — каже Люборадська.

— Ну, так ступайте к Волоської.

Весь оцей час панотець стояв коло порога з сином.

— А ви где? — пита смотритель.

— У Волоської думаю, — озвався панотець, — если будет ваша милость позволить.

— Харашо! — I пішов собі назад, звідкіль вийшов, а цій собі пішли.

— Що то за Волоська? — спітала Люборадська панотця, як уже вийшли з того лідземелля.

— Та то вдова, дячиха.

— Тут якась вже вербувала мене до себе і сказала, щоб до Волоської питатись, — чи не вона се буде?

— Та сама, — підхопив попович, — другої Волоської нема.

— Як там у неї — добре стояти?

— Ні, — каже попович, — я вже рік, там, а нічого доброго нема.

— Чого ж так смотритель за нею? — лита паніматка.

— Платить, — каже панотець.

— Та ще й доносить, — додав його син, — іноді ще й підбреше. То смотритель і любить її.

— Он як!... А чому ж в другім місці собі станції не знайти?

— Опісля злитиметься смотритель, — зоговорив попович, — і буде за що, чи ні, так і б'є.

— Хай йому цур! — озвалась паніматка.

— І я кажу, — каже панотець. — Лучче нехай вже дитина так перемуиться, а додому приїде, то відживиться, аніж мають ні за що здоровля відняти.

— Добре мої покійні татуньо говорили, — подумала Люборадська, — що-то будуть не ученики, а мученці; не учителі, а мучителі. — Далі заговорила: — Сопрішили ми перед Богом, прогнівили Його милосердного! Не дарма стоїть написано: нашлю на вас мучителів, грабителів, розорителів і вкорочу вам зіку, як будете злі... Не одному дитяті за наші гріхи тут віка вкоротять, — додала сумно.

— А що не одного талану позбавлять, то й Бог забув, — додав панотець.

Так, то інакше, а все на одні лад кметуючи, дійшли вони аж до Волоської, покинули дітей своїх і поїхали, розпивши моторич. Що то вже плачу було, як мати виїжджа, а виїжджаючи наказувала: „Учись синку, а то будеш битий”. — Антосьо не бував дальш Тернівки — і то з матір'ю, а тепер остався за дев'ять миль! І гірко плакав та широко. Та плач, хоч і цілий океан-море наплач, а лиха не обійдеш, ні обідеш. І мати сплакала і поїхала, поцілувавши сина в голову.

III.

Від'їхнив аж до Різда бідував Антосьо у Крутых: і страху не раз набрався, аж крізь сон жахався, і голодом не раз намілевся, і всякої нужди натерпівся, і чого не було? Як приїхав додому, то сестри зустріли його на подвір'ї, ввели в хату, а там батько збирався „з молитвою йти” і вже стояв зовсім готовий.

— Здоров! Здоров! — каже старий, як Антосьо підійшов привітатись. Та привітавшись, і став неборак під трубою. А батько підійшов до його, погладив по голові й каже:

— Змерз, га?

Антосьо нічого не відказав і навіть не подивився на батька.

— Та подивись бо на мене! — каже тато і взяв його рукою під бороду та й підняв голову. Та голова підвежася, а очі в землю дивились, або по боках.

— То й не подивишся на батька? — каже панотець. — Не візьму ж я тебе з дзвінком, як з кропилом піду! Візьму паламарчука!

Антосьо й глянув, та зараз же спустив очі додолу. О. Герасій відступився:

— Нема часу, — каже, — треба з молитвою йти; — і до жінки: — та який мізерний став!

— Або ж там не вимучать? — озвалась паніматка. — Не дойш, не доспить... Не даремне мої татуньо покійні було кажутъ, що то будуть не ученики, а мученики...

Нічого не відказав ланотець: взяв патрахиль з хрестом і требником, взяв патерицю і пішов з хати; в сінях гукнув на міхоному і потяг за ворота. Тоді тільки паніматка завважила, що тут і дочки стоять, та й гукнула:

— Ви чого стоїте, як свічки? І ти, корова, стала? — себто до Maci. — Гайда мені пшеницю вибирати!

В тій стороні кутю варять пшеничну, а не ячмінну, як у гетьманщині, ще й не сяке-таке зерно беруть, а вибирають щонайкраще. Вже за кілька день сидять над решетом, в кого баба є, а в кого дітвора. І паніматка погнала своїх до „длубання”. Антосько не пішов за гуртом, а потяг надвір та поліз по стромах шукати чого на санки. До вечора ще й наскочився. Там усе гори.

Всі такі ланотці, як о. Гервасій, росли, мовляв, у громаді, і хоч вийде на попа, а серце йому все таки лежить до гурту. І вже хоч старий, а не цурається давніх компаністів: то іграшки спогода, то це, то те. І все давне відживало і до громади його тягло. А кому не любо оглянутися назад себе, опогадать свою провесінь, спогадать ту пору, як не зневажного вбрання за білу сорочку та червоний поясок, що мати сама з скрині вийме, сама й лідп'ереже синка; як не бажав від світа нічого, лиш коли б побігти з хлопцями? Не бачати жічого злого на собі, такі батьки й своїм дітям не боронять жити, як самі жили. І о. Герваю так. Хоч світ тимчасом багато відмінився, на громаду стали позирати не тим вже оком, а він було ще й сам каже Антосеві: „Та ти пішов би між хлопці, погрався б! Чого нидіеш в хаті!“ А хто не був дитиною? І Антосько як на вітрі полетить. І жди його аж ген-ген.

— Та ти хоч попоїв би, — скаже мати. А Антосько лизне що, та й побіг.

— Вже найвся, — каже.

— Хай біжить! — озветься тато, — навганяється, смачніш пополудна.

Отак Антосько живучи, спізнавсь зо всіма хлопцями в селі і на всі штуки мав компанію, та ще що скаже, — чи в коней, чи в баштана, чи в м'яча, як, літом, — то хлопці й слухають; а як зимою, то без його сковзанка не втиралась, — і всюди його леред. — Ге! Блаженство! Не один і носа розклейть собі, та проте щасливий! Тільки вже на колесо Антосько не сідав, бо вдалось йому в тямки: раз сів та злетів і розбив собі чоло над бровою, ще й навхрест. З цього пішло, що в Крутых його прозвали спочатку хрестоносцем, після хрестовозом, а там вісликом, що ныби Христа возить.

З того часу, як удруге розбив чоло, Антосько, мовляв, не

сідав уже на колесо. Було вийде подивитись, і аж тремтить, аж йому волосся їжиться; та лучче з другого посміяється, аніж самому сміковищем бути. І стойте собі, дивитесь; а колесо аж бурчить і льоду не доторкається. А кругом хлопці й дівчата стоять, піджидають, поки злетить той, щоб і третій полетів. Жартують, сміються. І Антосьо за гуртом сміється. А там один за другим на нартах бігають. Вгледів Антосьо — не міле йому й колесо: вже побіг джоган щуркать, й через годину — ого! — аж іскри скачуть — так полетів за гуртом і собі на нартах. Ще й джоган в його мере жений. Так день до вечора пролітав; так і Ордані діждались. Пішов о. Гервасій з кропилом; кожен хазяїн чи хазяйка тому палянницю, тому тс, а Антосеві шажок — дзвінок залатати. От дзвінок і перестає калатати, а вже дзвонить, бо залатаний.

Всього три дні ходив Антосьо по селі і виходив аж три злоти. Цо то за радість була! Вже не то що, а знав він кожен шажок: де на йому пляма, де карб; а все лічить, все на купки склада, то в кишенню забере та побрязкує — сестрам жалю завдає, що в них нема, а в його є. От і приступила Текля та й скиглить: „Дай мені, дай! Дай, Антосьо, дай!” І Орисі аж очіці блищають, — так би й собі попросила; та вже соромилася за себе, то просила за Теклю: „Та дай їй, — каже, — в тебе ж багато!”...

— Еге, дай! — озветься Антосьо, — а сам з чим останусь? Вам дай, а я за що собі бублика куплю? А в Крутіх не те, що дома: там і на шматок хліба жаден.

Згадував Антосьо Круті, а мати шматтячко передивлялась, сіртучки; швець чоботи приніс; Мася лагодила, що того потрібувало, а там, заплакавши всі гуртом, випровадили Антосьо з дому і остались ждати до нового розпуску — до Великоднія.

Та й з'їди паску без Антося, бо не було способу через Біг переправитись: розлився, шумить, порони позносив; а де зостався який, то на берег витягли. Так довелось ждать аж до вакації.

Як аж розпустили вже й на вакації, прибігли школярі до станції, мовляв, до Волоської, а її не було дома, і старшого не було. Як от після всіх і старший прийшов.

— А де хазяйка? — питає. — Чому обідати не дає?

— Десь нема, — відказали.

— Ну, всесобожжене! — гукнув тоді.

Шатнула дітвора чо кутках, знайшли журнал; старший сам „поту” зняв і положив на столі. Тимчасом і свічку засві-

тили і поставили на столі. По всьому один узяв ноту і повісив собі на шию та й став; а старший взяв журнал і чита на обгортці: „Журнал для запісування поведіння учнів в квартрі Волоської. Поручається квартірному старшему Андрею Заболоцькому”... Та й перевернув обгортку. Там скільки графок: в одній ставиться число, в другій записується, „хто куда отлучался і зачем”, в третьій — „скоро лі возвратілся”, в четвертій — „хто шумел”, — сюди вписують і „хто мужичил”. П'ята графка застосується для начальника, — над нею надписано: „отмітка г. Інспектора”. — Все це перечитав старший, і всі стояли мовччи. Як перечитали і всіх, хто був записаний в журнал, і яку покуту виніс, тоді зняли ноту з шиї і поставили на стіл, над його розіп'яли журнал і запалили. Горить журнал, шмалиться нота, тліють мотузки, а школа співа: „вічна пам'ять”. По всесожженню старший літ, а дітвора почала тузатись, кому ноту закинути. Кожен хотів у служити їй, відомстить за своє.

— На двір „шаліти!” — гукнув старший. Та хто вийшов, а хто й не послухав: вже було послі екзамену, то всі власті і обов'язаності ні до чого. Як надійшла й хазяйка.

— Чого б волочитись? — загримів старший. — Тут істи — аж кишки болять, а вони лішли!

— Як і не піти? Як би-м не пішла, то так би-сьте і порозігдякалися; а пішла, то чорта йзісте — не білет возьмете.

— Не возьму? — заговорив старший гнівно, — та я вам хату рознесу, як не дадуть мені білета через вас.

— Та я вже бачила таких мудрагелів! От лих не мовчіть, тó як піду до смотрителя, то так іжицю спиші, що й не присядете!...

— А ну-ну! Чи не розвалю хати! — Більш не було часу говорити, бо дали на стіл. Тільки вхопились за ложки, як загрукотало попід вікна.

— Підвода до когось! — заговорили всі, і кожен подумав: — Може до мене.

Як входить чоловік і дає письмо старшому.

— До мене! До мене! — почав старший і, лігши лоперек кроваті — головою до стола, почав зо всеї сили грукати в стіну ногами та гукати: — „Гвалт, розкіш!”

І обід йому відлєтів.

— А „гоїрків” нема? — спітав, переставши грюкати.

— Е! — відказав хурман.

— А ягід?

— І ягоди є.

— Давай сюди. Сюди япід! Гойрків! — гука він і знов почав виробляти ногами.

— Та що ви робите оце? — заговорила Волоська.

— Молчать, хазяйка! — озвавсь він; а тимчасом хурман вініс мішок з огірками і торщик з ягодами. — Пішла робота поза вуха.

Хай же старший молотить, а ми подивимось на двір, чи не єде друга підвода.

Як то ні? — Іде до Антося. Не всів він вийти проти підводи, хоч і збирався. Той тільки ходить, до кого довго не їде. Або сам, або в компанії з ким, кому по одній дорозі їхати, виходять школярі далеко за місто підводу стрічати. Кожен проїжджає — все то підвода, думають вони, *sab-aqua*. І скільки суму, як ні, та скільки ж радості, як потрапить на свою! Всю компанію забере з собою і везе до міста. Як лучиться, що потомляться, то раді й чужій підводі: посідають всі і везуть тому радість. Подивились би ви, яким огнем горять очі того дитяти, що каже камбраторові: „Тобі підводу привів, сідай! Ідь!” I мало не плаче, що в самого нема цього щастя.

— Люборадський! Підвода до тебе! — хтось гукнув.

Аж затрясся малюк на цю звістку, аж побілів і на хвилинку наче прикипів до місця, наче його хто бливом приварив, та тільки ж на хвилинку. Далі як скопиться, то наче його припік ззаду... I двері не відчиняв: самі наче відчинились; тільки долоні палали, що вгрівся ними з розмахом, як летів на двір. Приїхав староста Солодківський — само собою церковний: другого старости там і не знають, хіба ща сватанні. Як сонечко зайшло, то Люборадський вже далеко був від Крутіх: так виїхав, що не дав і коням гаразд перепочити. Не задержала його Волоської скарга, бо Люборадські були чесні люди: як вмовились, так і сповнили. А де-котрі довго тупкали, нім прийнялась вона ждати до лісляжнів, і то положивши по золотому з карбованця проценту за місяць.

На другий день Антось обідав в Боршаді, а на полудень поспів додому. Дарма праця виписувати те, що діялось в Антосею молодім серці, як під'їджав він до свого села: от-от, от-от — і дома буде! Одна верства зосталась і здалась Йому милю; і та година, що пропала на переїзд тієї верстви, довша була за весь рік. Це не то, що зимою: з-під кожуха й носа не виставити! Це було літчеко, і Антось на кожну стебелинку приглядавсь, ідучи проміж пашень. А пшениця шелестіла; цвіли волошки, і цвірчали коники в пашні. Як дихне вітрець, то все поле загойдається, захвилюється. Місцями і женці біліли, і копи вже стояли, а більш того, що п'ятки. Ось і знайомі жнуть, сторують снопи — Божу бла-

годати. Де-де на стерні і будяк стояв сиротою: обжали сіромаху, зоставсь один і наче б озирався, де ті колоски, що з ним розмовляли; наче б сумував за ними, кивав червоними квітками-головками на всі боки: один я, один зостався сіромаха! Повіє вітер, замете сніgom, коли ще яка товарина не зломить, не вкоротить віку. — По другій горі чорногуз дібав, коники ловив; а з долини церква виказувалась у садку, як горіх з гранки, і рябіли хатки. То Солодьки.

Ще від самого рання сестри виглядали Антося, і зоддлеки його побачили, як сидить-хитається на тій бричці, що стояла під коморою, що невидимкою її прозвали, і здрово вміла торохтіти. Повибігали назустріч, повилазили на бричку, — такі раді!... Звичайно — діти: ще нічого не вміли, тільки любити; ще нічого не знали, тільки брат сестру, а сестра брата, а всі разом — отця-неньку... Щастя-щастя! Та що не минає?... А вік — як маків цвіті...

Першим словом Антось поспітив, чи є баштан.

— Єсть, кажуть, — вже й курінь постановили, й діда наїняли. І кавуни є, і дині, — вже як голова завбільшки.

Він любив баштана стерегти, то найперше й запитав про його, тоді вже про батька:

— Чи татко дома?

— Дома, — кажуть, — а мамуня в пасіці.

За цим словом треба було злазити, бо вже стали перед порогом. Не ївши, не пивши, кинувсь Антось на баштан, і Орися з ним пішла; пішла б і Мася, та нікого було дома, зоставити.

О. Гервасій спав і не чув, що Антось приїхав, і там то здивувався, як він прийшов з матір'ю додому.

— А де ти взявся? — каже.

Антось нічого не відказав, тільки осміхнувся і став, нагнувшись, не дивився на батька:

— Та подивись бо на мене, — каже тато. І взяв його під бороду та й лідняв голову, як і на Різдво. Як і тоді, голова лодалась, а очі все в землю дивились: не смів поглянути на батька, — скоро привчили!

— Та який же ти мізерний став, — каже тато, — ще гірше, як на Різдво.

— Хіба там мало біди зазнає, — озвалась мати, — не дойсті, не доп'є, не доспить — то й марніє. Якби дома, то побігав би, а тамnidіє, як на прив'язі.

Сестри мовчки поглядали:

— А як то ти, вчився? — поспітив тато. — Чи перевели?

Заблищали очі в Антося, що можна похвалитись.

— Це й похвальний лист дали, — каже.

— А ну, покажи, — каже тато.
Антосьо пішов, розв'язав, що треба було, і показав той лист.

Кинулись усі дивитись, що він такий розмальований.
— Добре, сину, добре, — каже тато. — І віддав лист. — Сховай, — каже, — треба буде під скло вправити..
— Бачте, — заговорила мати дочкам, — бачте! Антосьо похвальний лист має від чужих, а вас і мати не похвалить. Гайдя мені до роботи!

Поспушкали носи дівчата і пішли; за ними й Антосьо потяг.

— Чого ти такий мізерний? — поспітала його Мася.
— Я? — каже Антосьо. — Я не мізерний.
— Де тобі ні, — аж очі позападали!
— То так тобі здається, а я зовсім не мізерний.
— А чи добре тебе годували?
— Де вже добре! Дасть червоного борщу та пастрамі, і хоч — їж, хоч — дивися. Як у хату внесе, то хоч носа заткай.
— Того ж ти й мізерний такий, ще гірший, як на Різдво був.

— Хіба ж я мізерний? Кажу ж тобі — ніт.
— А то, правда, що вій там не доспіте нічого?
— Се то правда, що спати не дають.
— А як же вони не дають?
— Хіба я не розказував вам, як був дома на Різдво?..
Аби задрімав, то так і даста в „кушку“, або „пінфу“ пустять...
— Що се воно таке? Як то — в кушку? Яку то пінфу?
— Ет! Відчепіться! — озвався Антосьо.
— Скажи, любо, скажи-и! — почали просити сестри.
— Не скажу!
— Скажи, скажи-и-и!...

Засміявшись Антосьо і каже:

— То, маєте, так: як завважить старший, хто жупчики ловить, то й моргне на когонебудь, а той візьме перо за два кінці, вигнє та підведе до самої кушки і пустить; аж слози покотяться.

— До якої то кушки підведе? — питала Мася.
— З тобою балакати!... До носа!
— А ніс хіба — кушка?
— У нас кушкою звуть, — каже Антосьо.
— А пінфа що то таке? — знов поспітала Мася.
— Пінфа?... Пінфа от що: візьмеме палеру та бавовни і скрутить папір у дудочку і в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то западеним

кінцем возьме в рот осторожно і подме. То так сапне! Диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш...

- Та нашо ж се? — питаютъ сестри.
- Щоб не спав!
- А воно ж не душить?
- Де то вже ні! Так закашляєшся, що ну! Бухикаеш та й бухикаеш! І слізозі котяться, наче били.
- Хто ж се виробля?
- Хіба я вже не казав вам? Старший.
- А якби йому так?
- Йому? Ніхто не має права!..
- І б'ють вас добре?
- Ет! З вами не переговориш, — немов би з гнівом відказав Антосьо і почав чогось шукати.
- Чого ти шукаєш? — питали сестри.
- Ножа! Піду вудлице вирубаю.
- Скажи, чи добре б'ють, то скажу, де ножі, — каже Мася, — та ще в нас є такий гострій, що ну!
- Гляди ж, щоб дала ножа; бо як обманеш, то вже ніколи нічого не скажу, хоч проси і розсядься.
- І розказав, як там катують. Мася аж перехристилась, Орися й собі, і Текля за ними.
- То за що ж се? — питаютъ.
- З ласки та на втіху: от або замужичиш, абощо.
- Як то — замужичиш?..
- Давай ножа!..
- Та скажи перше!
- Давай ножа! Давай, тобі кажу!
- Скажи, то дам.
- Давай, бо буду бити!
- Скажи, то дам!
- Е! — почав Антосьо з гнівом і підскочив з кулаками, — давай, бо так і вчиню.
- Мася тільки осміхалась.
- Не їдаси?.. Давай!
- Мася все сміялась.
- То на ж тобі! — сказав Антосьо і з цим словом такого стусана дав, що та так і облилась слізозами. Орися й скрікнула:
- Чого ти б'ешся, Антосьо!
- Вже почали? — тукнув тато з покоїв.

Та Антосьо не чув. Він тільки вчинив Масю, то так і чкурунув з хати. А сонечко вже заходило. Поки Антосьо справився з сестрами, всі хлопці довідались, що він приїхав.

Були й такі, що не вірили, аж поки сами не побачили, як він вертався з поля з матір'ю.

— Антосьо іде! — стали кричать. І високом за бричкою — та не пішки, а все верхами на хворостині, та ще й загнуздавши її, бо коні все цугові, щоб не здурила, не побила. А на що ж так батюгою підтина? — Е! Не знаєте ви! Щоб лучче басувала. — Аж їбліт збили дорогою. Антосьо мов би духу коням піддав, бо всі тащать такими герцями, що мабуть і під самим гетьманом луччого коня не бувало.

Куди ж вони йдуть, молоді лицарі?

Просто дорогою за Антосем. І як він повертає у подвір'я, хлопці гукали:

— А чи вийдеш?

— Побачу, — відказав той, і серце йому задріботіло в грудях, як тільки в такім віку й може.

— А як думаєш — вийде? — питали хлопці один одного, як Антосьо пішов до хати.

— Може вийде, а може й ніт.

— Пождім його, та тимчасом і коні лопасемо!

— Ну добре, — заговорили і поставили свої коні в ряд, повстромлявши голови їх у пліт. Другий споришу нарвав, посыпав перед конякою: „Іж, каже, насичайся... Ге! Чогось це єсть! Мабуть, дорогу чує”.

Поки отак коні стояли на побасі, верховці крізь тин по-зирали, чи не йде отаман. А він з сестрами справляється. Хто дверми скрипнє, тут все думають: от він. Аж ось і справді він.

— Сюди, сюди! — почали хлопці. Антосьо й побіг до них.

— Ге! — каже, — а в мене й нема коня.

Переглянулись лицарі і мовчать.

— Нумо, браття, в коней! — заговорив Антосьо.

— Нумо і в коней! — Зараз поздіймали вуздечки, зв'язали віжки, стали впротяж і закурилось. Антосьо ззаду лиши поцмоктував, любуючись, як його коні басують.

IV.

Промайнули вакації, як з батога тряснув, навіт Антосьо і в м'яча не наїрався, і в коней не набігався, хоч бігав що-неділі, щосвята, і в м'яча грав щодня, як проти ватаги вийдуть. Як на зло — тільки розіграються, а тут чечуга і тне свого клуса — тюп-тюп! тюп-тюп! — і кургиче. Малеча, що сидить під тином, і почне: „Ватага йде, молрка несе, а що в цицьці — те мені!”...

Коли б хто мав силу Навина, так би й гукнув: „Стій, сон-

це! Ми ще не награлисъ!" Та ба! Пора вівці вилучати. Та що як траїться, що ягњята злучаться, або телята! І без того крику, аж у небі чути, а так і Бог забув.

Е! Не хотілось Антосеві удруге до Крутих! Тут воля на все, і всього доволі, а там!... І плакали, і молились, та таки попрощались. Пойхав Антосьо — та не сам, не з батьком, не з матір'ю, а духовник віз свого внука, то й Антося взяв. І тепер би дорога не минула Люборадської, то вона не мала часу: збиралась у Тернівку везти Масю до науки.

Пан Ресолинський здергав слово: був на Слафа в Тернівці, бачивсь з Печержинською і привіз панотцеві звістку, що в ній аж одинадцятеро дітей вчиться. Якби не жнива, то Мася давно б уже була в Печержинської, тим більш, що дідич спокою не давав; та жнива були на заваді. Тільки ж під жнінець серпня жнива минули і возвовиця кінчилаась, то на все було часу.

Довго паніматка не приставала віддати Масю в науку, а ще до ляхівки: „Нашо, каюче, ій та наука? Ще й вири відчурається?” І вмовляв о. Гервасій, і все. І йому, правду сказати, не науки бажалось для дочки, не освіти; а хотілось, щоб і вона була, як людські дочки, як всяка панянка: чи наїчиться, чи ні — аби в учительки була, та по-лядськи цвенькала, бо з „хамською”, хлопською мовою, мовляв Ресолинський, тепер уже нікуди соватись. Такий, значить, світ настав...

— Ні вже! Що не кажи, а анцихрист або вже народився, або скоро народиться, — заговорила паніматка. — Де таке видано, щоб дівчат учили, як хлопців?... Ні вже! Вже останні часи зближаються!

— Дурна ти та нерозумна з своїми часами останніми! — сказав панотець.

— Говори: дурна! — озвалась паніматка. — Вже ти не розумніший за моого покійного татуня, а вони, було, все розказують, що так і так діятиметься, як зближиться страшний суд. І як згляну на світ, то якурат так і есть, як було покійні розказують.

— Дурна ти, і твій татуньо дурень був.

— Та пуста річ сказати: дурна, дурень. Ще я — ну! Хай і дурна, а що мої татуньо покійні, то дуже розумні були.

О. Гервасій засміявся.

— Ти смієшся? А ну ж скажи, кому в пеклі буде найгірше?

— Тому, хто найбільше нагрішить.

— А хто ж найбільше напрішить?

— От тобі й раз!.. А почім мені знати?

— Бач ... не знаєш, а покійні татуньо то й знали: піп найбільше напрішти!.. А котирої так не служить, не щироправить, а тільки язиком меле, тому язик висітиме аж до пояса, та такий чорний! І чорти гаками тягтиуть його за язик... Он то як!..

— Ану ще що?..

— Буде з тебе й сього! Ти ж піп, ти сам повинен знати; а я неписьменна! Куди мені попа вчити? — Себто хтіла похвалитись, що, мовляв, я й неписьменна, а знаю більш за тебе. — Е, якби то мої татуньо встали! — додала, киваючи головою.

— То що б? То що б? — забалакав панотець.

— Вони все б'розтолкували, що до чого йде. Все було розказують, як і що. От як дивлюсь тепер на світ, то наче їх речі слухаю. Кажуть було: монахи житимуть, аки миряни; а миряни, аки невіра. Хіба тепер не так? — Кажуть було, що як зближиться страшний суд, то люди порубляться скнарами такими, та проші любитимуть; один рів будуть засувати, а другий копати; ліси пообкопують!... Все, було, покійні розказують! А тепер хіба не так? Та ніхто не бачить... Женитимуться, кажуть було татуньо, веселитимуться до останньої години; ні кому і в голову не прийде, що ангел іде і печаті несе; кохатимуться, женихатимуться і гадки не матимуть: осліпити сатана. І блажен тільки той, кого обрящет бдяша, — закінчила паніматка і зложила руки до Бога.

Дійшло до смаку панотцеві, він і озвався:

— Та й Мартин Задека пише багато. Він каже, що Москва взойдет на височайший градус; що духовне владеніє прийде во ізможденіє, і закони ослабіють. Воно б, бачся, й так! Та ще жидови чимало на світі зосталось, а в останні часи вони всі вихристяться... От що! То я й думаю, що до того ще далеко.

— Безпрестанно молітесь, пишеться в Письмі Святім, — заговорила паніматка, — майтесь на осторожності, бо не вісте ні дня, ні часа, в огонь же син чоловічеський прийде.

— В який огонь? То в онь же! — проправив панотець. — Нібито: в котрий.

— Говори! — озвалась паніматка. — Хіба ти розумніший за моого татуня? А вони покійні було читають — в огонь же...

— Та я тобі книжку покажу.

— Якби я вміла прочитати, то що іншого; тоді давай мені книжку. А тепер, на що вона мені? Та й те сказати, що теперішні книжки перепорчені, — давніх правдивих нема, непереводили,

— Бач! То бі погано, що не вмієш читати, а Масю до науки не хоч везти.

— Вона ж уже вміє по книжці молитись, то чого ж більше?

— Сього мало по теперішньому світі. От послухала б єси Росолинського, то не так би заговорила.

— А він хіба з Богом говорив?

— Та дурна твоя голова жіноча, — сказав панотець, — хіба як з Богом не говорив, то вже й віри йому не няти?

— А чого ж ти віриш у його, як турчин у місяць? Хіба він знає, куди до раю навпростеъ?

— Ет! Кому що, а курсі просо! — заговорив панотець із сердцем, і аж сплюнув. — Дай но чого перекусити, а то аж кишки сваряться, — додав далі.

Не воліла паніматка на стіл подати, бо приїхали гости — сусідський таки панотець: була неділя, то для кожного вільний час. Почалась уча. А попи — народ учтивий, — куди! Нікому не жалують хліба-соли. Випили по чаю, що один Бог, далі по другій.

— Що ж, — кажуть, — варт чоловік без пари?

— Та Бог у Тройці перебуває!

— Та хіба в нас не чотири євангелисти?

— Е! Як на руці чотири пальці, то каліка: треба щоб п'ять було.

— Шість день Бог творив світ.

— А в сьомий почив од всіх діл своїх.

— Та не так бо, — каже Люборадська, — а ось як: премудрість созда собі дом і утверди стовпів сім.

— Га-а-а! Добре, мамуню! Й-Богу, добре! — заговорив гість, хитаючись і хапаючись цілувати її в руку.

Поставилі й „сьомий стовп”... А як долічились через двадцять апостолів, чотирнадцять посланій Павлових та зближались до сорока святих, то й сами стовпами поставали. І на день засірло.

— Пора мені додому, — каже гість.

— Та ще по чаючці! — заговорив о. Гервасій.

— По одній, — додала його паніматка, — щоб знаєте... А! — додала, — хай нашим ворогам тяжко! — і держачи в руках чарку з „православною”, почала приспівувати, а панотці підтягати:

Зажурилися вороги,
Що ми стали піти;
Заболіли їх животи,
Чим будем платити...

А ми тут, вони там,
Трасця їх животам...

Та й заговорила; дивлячись на чарку:

— Пройшла єси вогонь і мідні труби, і пляшки й келішки;
всюди їздila, то піді ље й пішки!

І випила, скривилась, зморщилася, налила для гостя і дає:

— Проше, вашеці!

Взяв і приглядається, а Люборадська співа, в долоні
приплісуючи:

А випніте ж, кумцю!
А випніте ж, любцю!
Та випніте ж до dna:
Там горілочка смачна.
І за нас, і за вас,
І за ту ю неньку стареньку,
Що навчила нас, нас,
Хороше ходити, горілочку пити.

Останні слова вже притоптували.

Та „кумцю“ таки не випив.

— Чи п'ете ж?

— Попо-попождіть! Попо-ждіть, мамуню! Зараз! — і затяг, рукою вимахуючи: — До-сто-йно єсть я-ко воїстину...

О. Гервасій за ним, а паніматка й собі... Далі поставив
гість чарку і вдарив поклона, а за ним і всі. Співають та
б'ють поклони, а надворі вже старий день.

— Пора їхати! Пора! — каже гість, як проспівали й сльози обтерли.

— Пождіть, кумцю! Ще хвилиночку! — просить паніматка.

— Ні вже! Бувайте здорові!

— Та сядьте бо, щоб старости сідали! Та ще вишицівочки...

— Ні, спасибі!

— Ну, дулівки...

— Спасибі! Пойду.

— То сибіряку, або слив'янки, або яблунівки...

— За все, за все спасибі! Пойду! — і поплентався на двір
казати коні запрягати.

Люки запріг попівський наймит, то вже й небо червоніло;
таки виїхав, то ще не пізно було, бо сонечко тільки з-за гори викочувалось.

— А тепер, жінко, спати? — заговорив о. Гервасій.

— Тобі добре спати, а мені хазяйство...

Через годину панотець хріп, а паніматка товклась ло перині.

Не часто траплялись такі оказії в Люборадських, та все ж бували; тільки не за кожним разом таку палю забивали, хоча й насухо ніхто не виїдждав. Такий уже звичай.

Тимчасом зближалась друга Пречиста, а припадала в суботу; в п'ятницю ж у Люборадських така колотня була в дверку, що й не сказати: паніматка ходила з заплаканими очима та бідкалась; Мася немов би плакать збиралась, а панотець тільки руки потирав, кидаючи оком на вузли, вузлики, вузлички, що рядком понаскладали, наче на край світа в дорогу збирались. Не так чого понабирали, як їжі: скількин печених курок, ковбас, сухариків, сушкив і всякої всячини! Наймічки аж повпрівали, бігаючи то з пекарні, то в пекарню; паніматка також пітом обливалась, обв'язуючи, замотуючи; тільки Мася ні віщо не входила.

Чому ж це так? Чому паніматка не нажене їй холоду? Ге! Вона вже останні години добуває дома — в науку пойде, то хай погуля.

Глянула паніматка на все, чого понаготовляла, і задумалась: — Коли б, каже, чого не забути, щоб дитина не міліа голodom в чужині; бо не дурно ж мої покійні татуньо розказують було, що будуть не ученики, а мученики... Боже мій, Боже! — додала вголос, — лучче було не родитись, аніж бачить, що тепер діється на тому світі Божому.

Взутра вже мала виїжджати Мася, і як всі полягли, спати, а в пекарні ще начинялилось, вона кинула на наймічку Ганну і пішла на тік, стала в кутку між стіжками і почала гуторити. Все село знато, що діялось у ланотця, то слуги й подавно, тільки ніхто не знат, чому батько хоче, а мати ні.

— Тим, — каже Мася, — матуся ёхочуть, що там запанію.

— То не панійте, — каже Ганна.

— Е! Мене ж задля того й везуть.

— То прикиньтесь, що запаніте, а справді не панійте.

— Не вмію.

— Біда! — каже Ганна. — Тоді вже не станете зо мною до розмови, як тепер; тоді вже, може, битимете, як і подивлюсь на вас, тоді...

— Не знаю, — перебила Мася. — Може, з мене вийде така яга, що й пальці слугам лідрізуватиму.

— Не дай, Боже, щоб ви перемінилися! Тепер я вас, панно, так люблю! Всі дівчата вас люблять, все село, а тоді зневідимо, що й зустрітись противно буде. Не панійте! Жаль вас буде. Тепер і співаете з нами, і все; і за дружку стаете;

а тоді... Ви обіцяли мені вінок виплести до шлюбу, — вже не виплете, вже запанієте. — Останнє слово Ганна вимовила так жалібно, що аж сльози покотились. Мася й собі заплакала, не знаючи чого.

Виріши між простими дівчатами, хоч не в розкошах, та й без нужди, Мася надивилась на горе гіркеє і викохала добре серце, бо й своє лихо навчало і чуже. Від простої ж молдини вища, розумніша нічого злого не перейме, а ще й ту за собію поведе. Тільки й перейняла Мася від дівчат, що пісень понаучувалась; та кому цей скарб на заваді! Навіть не набралась ненависті до панів. Лучалось, що кляла їх, — та й своє лихо забувається, а чуже й голови не держиться. Не знавши жадних витребеньків та викрутасів, була вона проста та щира; нічого не крила в собі, бо й нічого було, як квіточці гожій в зеленім гаю. Панування прилецтало небогу, і й кортіло запаніти, та в душі жаль було тієї простоти, тієї невинності, що вона збиралась кидати, сама не знаючи, чого шукає, що кидає. І щиро плакала, сама не тямлячи, чого сльози ляльося.

Ідучи спати, Мася думала собі: мабуть я, хоч і запанію, а не буду погорджати простими дівчатами. Вони такі добрі!... А може й буду: може вони добрі тільки тепер, як я не панюча; а як запанію, то злукавіть, як Ганна каже, і я їх зненавидю: Бог його зна, що то буде!

А Ганна думала:

— Прокляті науки! З такого янголяти вироблять чорта, ішо ні відхристишися, ні відмолишся. Пропаща людина! Бодай той непрощений був, хто видумав таку нелюдяну науку!

Вийжджала Мася на саму другу Пречисту: вибрала матні свято, щоб часу не згаяти. Дівчата вільні були, то й прийшли випровадити попівну-товаришку. Попрощавшись з батьком задовго перед виїздом, бо він пішов до двору, попросилась вона в матері і пішла вперед з дівчатами. Багато вони говорили, ще більше рапали, як прикідатись панею, а справді панею не бути; як викручуватись від учительки, як, бува, провинишся, — всього було сказано: чим багаті, тим і раді. А ще й половини не виговорили, як показалась курява, що їхала паніматка. Попрощалась Мася з дівчатами, поцілувавась з кожною, доки ще не видно було до матері, — бо вона хоча й не забороняла сходитись з дівчатами, а брататись не позволяла, — і ждала при дорозі. В полі вже тільки стерні жовтили, та рябіли гуси, а де-де й худобина ходила пустобаш.

— Оце ми випровадили товаришку, як на цвінтар, — говорили дівчата, вертаючись в село. — Вже вона не вернеться

для нас, пропала; запаніє, злукавіє, то все одно, що і вмірла.
Прокляті науки! — I почали співати сумних пісень: 'як мати
виряджала доньку в чужу сторононьку, а сонечко грато у не-
ділю рано. Проспівавши цієї, почали й другої:

Бувайте здорові, батьківські пороги,
Куди походили мої босі ноги.

V.

Кому лучалось бути в Умані на Софіївці літ тому з двад-
цять назад, той мусів завважити на гулянні за паном стат-
нього козака, чорнобривого, високого; з обличчя він був
дуже гарний, а в очах щітилось щось котячого, мов би так
і кинеться, як кіт на мишку.

Ми себе забули, а ляхи не забули, що ми були; то мов би
на знак, що поконали козацьку волю, що по їх сталося, —
двірських служак звуть козаками і зодягають їх наче б по-
козацьки, тільки все на сміх: шлик козацький з червоним
верхом і китицею, а шаравари аж білі, і сірого сукна куртка
— не куртка, а немов би фрак, та й не фрак; а казна-що:
спереду поли зовсім обрізані, а ззаду хвостик, і блискучими
гудзами обтикано. Ще й жилетка червона, як жар, і також
з блискучими гудзами. Літом, замість отого фрака, козаків
водять в такій одежині, що й ім'я нема; до станка пришито
замість полів брижкі з на п'ядь дшовжини. Замість шлика, літом
можна бачити на козаках якусь шапочку-макотьорку, що
тільки чуб накриває; попід шию вона ремінцем прив'язуєть-
ся, щоб з голови не спала. Де-де на такій шапочці можна
бачити й гальони. Запорожжя панам кісткою в горлі сіло;
то щоб лучче його осміять, вони вчепили своїм дворякам
оселедець: жмут волосся коло лівого вуха. Його там звуть:
„кок“.

Такий то був козак і так зодягався, що ходив за паном
по Софіївці. Був він син звичайного кріпака, чи, як там зва-
ли, — панського підданого, Стецька Печериці, а сам звався
Явух. Спочатку, як і всі хазяйські сини, пас він батьківські
ягнята; а там, як набирали хлопців у двір, то й йому випала
лиха година. В дворі Явух спершу був за козачка —
нібито кухтою, — а там, як підріс, то й козаком зро-
били — себто іздив за форися і коло панів таки послуго-
вував.

А в пана була „содержанка“, її величали панна Фрузина.
Була вона звичайна Прісська, чи Фрасина — по-книжному

Евфросинія, — кріпачка, силою взята в двір; за літ скільки запам'їла, зляшіла і стала зватись з волі панна, та їй не без своєї, Фрузиною і панною.

Поки Явтух ріс та краси набирався, Фрузина ледачіла, старілась; як йому минуло двадцять, як на його всі заглядалися, — їй стукнула тридцята паска, а з обличчя більші двадцяти літ їй не показувало. Тоді стала вона докучати панові: віддайте мене, бо собі сорома наробите: де ж мені діться з малим сиротою?

Не трудно було вдоволити її, мавши панську властивість: — рече і биша! І дав пан приказ „некрут“ ловити. Наробили галасу в селі, а парубків з двадцять забили в дубки. Стали небораки в лаву, кожен із сторожем в паровій дубці та ще й у путь. Нікому і в голову не приходило, чого то панна Фрузина в вікні сидить — сумна та невесела; матінки плачуть, сестри побиваються; то думали, що їй до серця дійшло. Явтух жартував, посмішкувався з новобранців, що воюючи поспускали і так поприбирані; а того і в голові не клав, що завтра ясне сонце, з-за гори викочуючись, застане її його на зборні, в дубці, і ланцюгом до сторожа привованого.

— Що? Найшла-сь до сподоби? — питав пан Фрузини, як новобранців на зборню відвели.

— Ніт, — каже вона.

— То, може, кого знаєш, що не взяли? Кажи, я пошлю.

Не думаючи, Фрузина показала на Явтуха; не думаючи, пан послав Явтуха ж за війтом і двома десятниками.

— Прийшли! — Явтух доложив.

— Розчекаја, — відказав пан, і казав давати вечеряти.

Веселій Явтух до столу услуговував, а ще веселіш позирала на його Фрузина.

— Fajke! — гукнув пан по вечери.

— Sucham! — одвітував Явтух, і люлька як вродилася.

— Poćlicz cípaki! — додав пан, пихкаючи.

— Sucham! — озвавсь Явтух і зник.

Ввійшли сіпаки, трохи не в ноги поклонились.

— Otto, — почав пан, — panie dobrodzieju, вважаете, я заважив, що в нас один некрут негодящий; треба його, panie dobrodzieju, перемінити...

— Пан тев знаєть, — відвітував війт. — Як перемінити, то й перемінити.

— Я, panie dobrodzieju, — заговорив пан, — перебрав все село і годящого такого не знайшов. Беріть Явтуха.

— Двірського, вельможний пане? — війт каже.

— Якого тобі двірського? — підхопив один десятник.

— Та двірського ж! ... пан каже і гукнув: — Явтух!
— Sucham! ... Сілаки зирнули один на другого, а Явтух з'явився.

— Ступай за ними, сказав пан.
— Sucham, — одвітував Явтух, і всі вийшли.
— А що? — почав вйт за ворітми, — за діло братсья! Десяtnики і скопили Явтуха за руки.
— Що се? Защо се? — почав Явтух.
— Довідаєшся згодом!
— Мабуть на зборню? — сумно запитав Явтух.
— Та вже ж не в панську пекарню!
— Та в некруті? — додав Явтух.
— Та вже ж не тарілки лизати!
— Не потішайтесь, дядьки! — Явтух каже. — Мене спіткала лиха година, вона ж і на ваших дітей засіла, та може й вас не мине.
— Та се що другого, — відказали ті. — Чи нас, чи дітей наших заберуть, то громада добрим словом згадає; а тебе ледачого здамо, то й на молебень дамо.
Ще б, може, розмова велась, та вже зборня відчинилася.
— А! а! — почали новобранці на все горло, як побачили, що Явтуха в дібки забивають, — оце тобі, щоб не глузував з чужої долі лихої!.. Ти думаєш, ми не бачили, як то ти шкірив зуби, як нас переписували? Ото не смійся, підошво панська!
— Браття! — почав Явтух, та з гурту перебили:
— Еге! Браття! А давно побрратався? А за годинку перед сим? Ге! Панський устілок, бач! Не забули ми тобі, як ти нас прискаржував!
— Браття! — почав знов Явтух, — і я безталанний, і ви не щасливіші за мене; че сварімось же хоч тут, звідкіль не кожен додому вернеться. А хто скаже: кому з нас не останній раз завтра мати борщу наварить?
— Цю правда, то правда, — заговорив сторож, — і мій син...
— Та що правда, то не гріх, — одвітувано з гурту, — а як то тобі з панських подушок та на коломі опати?
— Який чорт — не я бачив подушки!
— А чого ж так звисока на нас позираєш?
— В палацах, бач, жив, — підхопили з гурту.
— Хай же й на зборні поваляється!
І почали пісню:

Ой зачула моя доля,
Що не бути мені дома;
Буть в неволі козакові

У затіззі, у закові --
В тяжкій дибці, в лютім горі,
У некрутському наборі.

Ще пісні не скінчили, як запіли півні, і Явтух заплакав:
у цю пору він весною, бувало, соловейка слуха крізь вікно
з палацу; заплакала й решта новобранців: у цю пору вони,
хто в полі ночував, зганяли воли пастись; хто дома — не раз
з дівчиною-зіркою стояв де в затишку, або під деревиною
сидів. А тепер!...

Це діялось аж за Тульчином, від Солодьок миль за де-
в'ять, абощо.

У Явтуха ще жив батько — заможний був чоловік, ще
жила й мати, і сестра-каліка. Тільки й роду було. В селі як
у барабан вдарив, що Явтух на зборні сидить; ще на світ
і не заводилось, як дійшла ця чутка і до отця-неньки і, чутъ
нázорю, вони вдарились до панотця та лямцем йому до ніг:

— Панотченку! Добродієчку! Візвольте наше дитя! Хай
матимем хоч під старість на помогу. Хоч з торбами підемо,
та прейма матимем; де зиму зимувати.

З попа була людина добра, то чи сказав що, чи ні, а зо-
дягся в рису, — знак, що панотець до двора йде за ділом
і каже:

— Піду, попросю, а більш не можу.

Так коло полуудня вернувся панотець, і Явтухів батько
прийшов до його. Цей наглядці ходив за батюшкою, і ох, як-
тяжко було батькові, що панотець загостювали, а його син
— одним-однісінський — отам у дибці!

— Ні приступу! — каже панотець.

— Ох лихо мое! — мало не заголосив Стецько. — Про-
паша дитина, та й ми з нею пропащи.

— Підождіть, може ще що й буде.

— А чи буде ж?

— Та се в волі вашого Явтуха і в вашій...

— Де вже!

— Я вам кажу. Ось слухайте: панна Фрузина — так і пан-
отець її величав, — за його тупкає перед паном.

— Панна Фрузина?! Тьху! Тьху! — почав Стецько плювати.

— Чого ж ви розхబдились? Пропаде син.

— Та хай лучче пропадає, аби як людські діти, аніж по-
собачий. Я ж догадуюсь, чого її забагається: вона хоче
з ним до шлюбу стати.

Як почав батюшка вговоряти, як почав вмовляти, як по-
чав преставляти та вилідувати її, то Стецько слухав, слу-
хав та й каже:

-- Порадимось з жінкою і побачимо.

Через тиждень у дворі й у Стецька весілля було: музикі бубніли, чарки дзвеніли, набиралися лиха й підошви і передки. А Явтуха мали на оці, аж поки від шлюбу не вертались. І всі дружби і бояри в путах були, бо забрав він новобрачців, — каже: „Хоч востаннє свою біду потішите”. — І потішили вони свою біду на славу; а ніхто й гадки не мав, що до вечора дібки позлітають, — що пан тільки таку штуку вдер, аби парубків полякати і віддати Фрузину.

Скоро весілля скілось, та не забарилось лиxo. Фрузина панства не кидалась, а свекор і свекруха, не діждавши добра від невістки, з журби та з лиха так і покотились. За ними й каліка на той світ перебралась. Поки ж батьки жили та сестра, то Явтух для їх притулку державсь своєї панії жінки, хоч і сміялись з його на все село; а як Господь приніяв їх до Себе, то побивши Фрузину на всі боки, що качалась з московський місяць, махнув рукою і пішов на Басарабію, і слід загубив, наче снігом замело. Розказували чумаки, що бачили його в Одесі, після в Миколаеві, там на Дону; і вже казав, що за Дунай махнє. З того часу Явтух як у воду зпав: ніхто про його жадної звістки не приказував.

Заросла бур'яном Стецькова хата: там — а ще тоді — за ґрунта не тісно було, то ніхто не замешкав спустілого обійстя. Явтушиха ж не довго держалась: пани прозвали її панею Печержинською з Печерихи, перевезли в місто і ославили розумною, чесною та ще й умілою учителькою. „Вона, кажуть, в такого то пана і ключницею була, і дітей учила, і до розуму їх подоводила.” — І звезли батьки чималий гурток діточок — і хлопців, і дівчат. Вміла ж вона тільки читати по-польськи, що коло двору навчилась, та гаптувати сяк-так. От і все, що вона вміла доброго.

Такую то учительку нараяли і панотцеві Гервасієві! В такі то руки повезла паніматка свою Масю, вирвавши її з-межі дівчат-селючок, як зуб з ясен, на лиxo та на безголов'я.

Від Тернівки до Тульчина таки чималий світ, то в Уманщину й чутка не дійшла про дивне життя теперішньої пані Печержинської.

Задалеки видно Тернівку, а тернівський костьол, що за торговицю стойти, звідкіль оком засягти, біліється. Тепер Тернівка — погане місто: доми все соломою криті, десь то якийсь то під гонтою, — і як порівняти її з другими містами на Поділлю, то вона трохи лучча від Шашови, а села есть кращі. По лівий бік Дніпра містя нігич не походять на тогобіцькі, то й рівнять нічого.

Ідучи грядою від Теплика на Вицій Ташлик до Серебрії

— соб ліс тягнеться, — звється Сибір, — а цабе долиною села; та хіба під вечір або дуже зрання можна здогадатись, що там села, бо дим зніметься, а другої познáки нема, — сказано, в яру; а село з селом, як кільце з кільцем в ланцюгу зв'язується. Вищий Ташлик, Нижчий Ташлик, Середина, Березівка, Чан ідуть долиною, бік-у-бік трутися. Долиною, вважаєте, річка тече — Вудич тощо, — і стави все долиною, то села й тягнуться понад воду. А Серебрія на поперечнім яру, як до Тернівки їхати, в сторону від тих сіл. Так ідуши від Теплика, як минеш Вищий Ташлик та Серебрію та спустишся в видолинок, а там виберешся на невелику гору, та пройдеш мімо одного хреста, що стоїть при дорозі, та не доїздячи до другого, бачиш, що Тернівка як з землі росте. Всамперед покажеться з-за гори костьол муріваний, білій і червоний дах під бляхою; там один за другим жидівські дімки, все з заїздами, і новий недостроєний ратуш, та коло його журавель над колодязем (а там і колодязь звуть криницею). Під'їджаючи все біжче та й біжче, бачимо тепер нову церкву, що років zo два як вистроїли, і другу, стару, маленьку, убогу, аж нижче пляцу, де ярмарок стає, — аж за жидівськими домами за поперечною перією. Дімки потягли і долинами, і по узгір'ях, — все хрищений люд живе за містом. То тепер така Тернівка, що вигоріла здорово; а колись вона була гарна: доми все були під черепицею. жили все багаті купці, багатими крамами торгували.

Так ще тоді, як Тернівка гарна була, по дорозі від Серебрії до міста, парою миршавими кіньми і пара лошат з-заду, іхала зелена бричка, присадкувата, черевата, і страх торкотала. На передку сидів хлопець літ дванадцяти, собою сухощавий, в гуцьці. Себто мав бути за хурмана, та тільки батіг держав у руці; колись цей батіг був і посмолений, а тепер уже давно обліз, аж рудий, та товстий такий, і на кінці гудз, як голуб'яче яйце. Віжками керувала мовби шляхтичка, що сиділа ззаду. На голові в ней старенька хустина, чорна, з краями в квітки; на плечах пальто тернове, також чорне; на ногах черевики нові, козлові, ще неназувані; на шиї низка коралів і три дукачі цирозолотих. Опіч цих двох, на бричці була ще й дівчина, закутана в хустку, що тільки її очі блищають, — щоб не загоріла.

Погана була їх їзда: то посторонок урветися, і вони стануть, ув'язують; а тільки рушать, як, дивись, орчик відрівався, або ланва спала. І знов стають, в'яжуть; і знов рушать — і знов пригода: заколесник згубили, і колесо зліта.

— Al! Лиха моя година! Ото їзда! — говорить з досадою та жінка. — На, подерж віжки.

Хлопець бере віжки, а вона злізе, шука мотузка в бричці, в'яже. Поки тут вправиться, то коні позаступають.

— Возьми, Митре, розправ, — озветься до хлопця, — бо я боюся.

То й хлопець злізе; та поки тут розправить, то або нашильник злетить і висить на крижиках, або коні зовсім порозпрягаються, що тільки в шлеях стоять. Піде Митро туди, а тут ізнов позаступають. Тимчасом дівчина й засне на бричці.

— Вставай, дочко, будем іхати! — скаже та молодиця.

Дівчина сяде, очі протира; і рушать, та й знов пригода.

Таку їзду в тій стороні називають попівською. І справді, це попадя іхала: паніматка Люборадська везла Масю до учительки. Виїхали вони з дому ще вчора, на Пречисту, а це вже другий день в дорозі. Якби далеко, то б і не диво, а то всього на всю миль чотири — і так забарились! Не що, а справа їм заважала; то в Серебрії й заночували: попросились до якогось хазяїна в обійття, аби від злого чоловіка безпечніше. Ні хати, ні вечері їм ні треба було; хата для звичайного — ввесь світ, а іжу мали з собою — курочку печену, в рукавці зав'язану та в синім папері поверх рукавця, та квашені огірочки; для Митра в торбині сало на три цалі.

— Їж, доню, — каже мати, розв'язавши, що треба було.

— А ви? — дочка питає.

— Єт! За мене не турбуйся; я й дома наїмся. То тобі що другого: ти в школах будеш, в чужині; як не купиш, то й не йзїй. А на стіл дадуть не те, чого тобі забагнеться, а що самі схочуть, щоб дешевше стало. Недарма мої татуньо по-кійні — а твій дідуньо — було розказують, що як зближиться страшний суд і матиме антихрист народитись, то всюди будуть школи, будуть ученики і учителі. А то будуть не ученики, а мученики; не учителі, а т'учителі. Оце ж воно й есть.

Мася мовчки іла, Митро коні ладнав до ясел, а паніматка то вкусить, то говорить.

— От, — почала вона, — і сі моди! Ніхто й не чував про їх, а покійні татуньо все знали — з якихось книжок вичитували — і кажуть, було, що в останні времена жіноча стать убіратиметься, аки біси. Або ж воно не так? Все се покійні татуньо з книжок вичитували. Нема тепер таких правдивих книг, — попереводили.

На другий день, себто вже в неділю, — де празник на Пречисту, то на поїзд, — чуть-нázорю, подякувавши хазяям за притулок, рушили вони з подвір'я, на все придивив-

шись, щоб пригоди не було, і покатали вздовж селом у долину.

До Тернівки оставалось ще вісім верстов — люди лічати. Тих вісім верстов іхали вони мало не до самісінського полу-дня. Як осталось тільки один переярок переїхати, а там і коливорот, вони стали при долині і попередягались. Мати надягла новий-ніби шляфрочок, чорний, терновий, і те ж пальто, в якому іхала; зав'язала голову новою хусткою, все чорною і краї в квіти, і наготовила кашмірову шаль, щоб накритись, як з брички злізе. Дочка надягла зелену сукню, як там звуть, що мати переробила з своєї дівочої одежини, з твої самої, в якій вінчалася. Вона б і ще її шанувала, та трохи сама розрослася, що вже не надягти, а тут для Масі треба було щось путяцього справити, і нового пошкодували, то порішили з старим. Закрутилась Мася в таку ж хустку, яка в мами на голові; впакувались і поїхали.

Як приїхали під самий коливорот, паніматка поспітала в заворітнього:

— Де тут живе учителька, пані Печержинська?

— Он! У поздовжній перії; — показав той. — Ото, — показує, — бачите червоний дім з зеленим піддашком, не доїздячи до поперечної перії?

— Бачу, — відказала паніматка, — ото він, що за ним зараз другий під новою гонтою?

— Отож то! — каже заворітній. — Так між тими двома домами двірок стоїть, перед вікнами городчик, нова брама з подвір'я, цвяхована.

Дивилася паніматка, куди показував старий; дивилася і Мася, а серце їй так і мліло: „що то буде?” — думала вона.

Подякувавши заворітньому, розплутавши коней, паніматка рушила з місця та рушаючи перехрестилась, щоб без пригоди хоч містом проїхати. Тепер тут не коливорот, а тільки стовп стоїть, що на йому ходив коливорот, і на землі лежить довге дерево, обтесане, подовбане. А колись, до посесії, тут було справно! Коливорот — ще й помальований зеленим, — на ланцюгах ходив, обкований був. І на стовпі бляшане півцівника: куди вітер, туди й він обертається та чергінькав.

Якби хто з лівобічан в'їхав у Тернівку, або і в Теплик, або що, то дивним йому показалось би, дивлячись на ту крілату звірину, що там на вишках понамальовувана; на тьму-тъмущу жидови, на ту неохайність та нечупарність. А тут зо всіх боків шарпають: „*Co pan kirię? Co rani potrzebno? Do mnie, pani! Do mnie, pani!*” У *mine* лепсze towary”. А пра-

вобічани до цього вже узвичайлісь, і тільки має рукою, або й так поїде; а то ще й злають, як останнього, — і ні суда, ні розправи нема. І мої подорожні мовчки собі їхали.

— Годі! Годі! Митре, стій! — сказала паніматка, як під'їхали під браму до пані Печержинської.

Став Митро, паніматка роздивилася на ті прикмети, що люди показали, і почала злазити.

— Злазь, — каже, — й ти, Масю!

Зітхнула дівчина і злізла. Паніматка казала Митрові з'їхати з дороги, дати коням пашні, і строго-на-строго наказала від брички не відходити: в ногах там були складені то сорочки для Maci, тощо. Та ще це байдуже, — на бричці застались різні горнята: то з повидлами, то з конфітурами. — себто варення, — то з медом, з маслом; то курчата, то хрущики, то сухарики, тощо, — все, що мати для Maci з дому набрала, щоб дитина не міла голодом у чужині, так щоб хто не пожив без Maci, — он що!

Отак розпорядившись, обтріпала мати дочку від пилу, а дочка матір, і потягли в двір. Люборадська вже і шаллю застелилась.

Може думаете, що дітвора сипнула з хати зустрічати новобранику-говаришку, як то бува з школою? Може хто вийшов зустріти паніматку? Ні! Зійшла вона з дочкою на рундук; потограла дверми, — ні духу не чути; ще раз потограла та й каже:

— Нема нікого. — І вернулись до брички.

Гірко ту мову розказувати, яку вела мати з дочкою, бо її свое лихо згадається, а за лихо... та цур йому!.. Мати згадувала своє діування і рівняла давнину до теперішнього; а дочку в село манило, між дівчата, і жаль її було, що теперішній світ так відмінився від давнього, як ще бабуня її дівочила. І сплакнула Macia. Зітхнув Митро, бо слухав, аж рота роззявив, і так подивився, що паніматка й здогадалася, що він хотів щось сказати, і запитала:

— Що ти хотів говорити?

— То я собі так, — озвавсь Митро.

— Та говори бо, чого ти?

— То я... тее... то я так собі, — каже хлопець, чухаючись.

— Та кажи бо!

— Ідьмо додому! — каже Митро.

— От тобі й дурень, — озвалася паніматка. — А Macia ж?

— Возьмім додому; — каже Митро.

— А для чого ж ми возили її сюди?

— Та що! — каже Митро. — Бачите, їмості, — додав, — вас у нас в селі всі поважають, бо ви таки найстарші між

жінками, — сказано: попадя, паніматка, всьому селу мати; і ви не держите мужички за ворітми, а тут сами на сонці печetesесь. Ідьмо! Тут нема правди. І коні тулають; .. далі каже, — муха, значить, тнє.

Не мала паніматка часу відказати на цю орацію, бо надійшла молодиця звідкільсь, така розкішна з себе та рум'яна, в швабській сорочці, в цицювій спідниці і на голові хустка здорована замість намітки. Це знак, що вона коли не некрутка, то покритка.

— Чи не до учительки? — поспітала вона і якось так глянула на Масю, наче почувалась старшою за їю.

— До учительки ж, — озвалась паніматка.

— Нема вдома, — відказала молодиця, — ще з костьола не вийшли. Просимо до хати; я тут за господиню.

Не вспіла паніматка й роздивитись гаразд, ні проходитись, — бо двірока на льодовні стояв, — як прийшла й Печержинська і панянки з нею. Панянки ж десь у сінях поділились, а вона ввійшла в хату. Були дуже пізні неділіні обіди, як це діялось.

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus, — привітала вона, тицьнувши, наче її хто попід коліна торкнув.

— На віки віков, амінь! — відказала паніматка.

Стояла вона очима до порога, коло вікон. Тут же комода стояла, на ній всякі коробочки, пляшечки, кошички; над комодою дзеркало, а під дзеркалом подушечка на голки, піском набита, заволічкою вишивана, з кітічками. Коло матері й Мася стояла.

— Kogoż tam honor poznać? — запитала учителька, розірягаючись з капелюша, що був як одеські лабази, як томі носили. І кинулась до дзеркала.

— Та я — попадя, — відказала паніматка, давши місце Печержинській.

— A, ksiądzowa! — відказала та, — proszę siedzieć, — додала. — A to, — показала на Масю — córeczka pani?

Подякувала паніматка за честь і каже:

— Tak jest — córka moja. — Вона дещо могла сказати по-польськи, та не кожен раз відважувалась, бо не дужвала на себе.

— Do nauki, zapewnie, — процідila Печержинська.

— Та само собою, — озвалась паніматка.

— Bardzo mi przyjemnie!... A ona umie po polsku?

— Ні, — відказала паніматка.

— Aj-aj-aj! Jaki srom! — каже Печержинська й додала:

— U mnie się nauczy. Czy pani dobródzika nie z Sołodków?

— Tak jest, — відказала паніматка.

— A, to słyszałam od pana Rosolińskiego.

Тут принесли каву. Мася не тільки не пила цього дива, але й не бачила, то і в руки взяти не хотіла: що ж, дума, візьму, а як уп'юся? — I все дякує.

— To idź, serce, poznasz się z panienkami, z towarzyszками. Idź, kotiu! — каже Печержинська.

Мася стояла мовчки.

— Чому ж не йдеш? — озвалась мати.

— Так, — каже Мася.

— Йди, йди! Тобі легше буде обізнатись, поки я тут.

— Не хочу я, — каже Мася.

— Olano! — гукнула Печержинська.

— Sucham, — відозвалась і ввійшла та молодиця, що запросила паніматку до хати.

— Zawołaj tu Kasię, Masię...

— Бач, і тут є Мася! Бігай! — заговорила паніматка.

Мася й рухнула за Оляною. Думала небога, що тут, як на селі. Та не пройшло й чверть години, як вернулась.

— Чого ти? — спитала мати.

— Тут усе ляхівки, — відказала Мася, — сміються з мене. Не хочу я тут бути! — Говорить й очі витира, бо соромиться, та слози сами ляльуться, мов би їх там повні озера в запасі було.

— O! Jakie ż one! — каже Печержинська — ja ż im dam!

— I до паніматки заговорила, — вона балакала по-польськи, а ми на своє звернімо, — каже: — Як же ви, юмосьць, погано повели свою дочку! Як хлопка яка! А дитя шляхетне. Та байдуже, — додала, — в мене вивчиться. — I каже: — Все то простота винна!

— Может й так, — думала собі паніматка, — може ми й лярості. А мабуть, що вона правду каже, бо поміж пани третясь, то всякого дива наслухається. А вони мають час світ розпізнати, — не те, що ми, хлібороби: ніколи і в голову пошкірібатись — не знаєм світові ладу. Недарма покійні татуньо було розказують, що як зближиться страшний суд, то світ обернеться очима назад, а потилицею наперед.

Багато було б розказувати, якби прийшлося перебирати все, що ні говорила Печержинська з паніматкою; тільки що подобалась вона Люборадській, бо облесна була:

Наслухавши усякого глуму над українциною, паніматка згодилася з Печержинською за тридцять карбованців на рік і все своє для дочки: харчі, прачка, — та й поїхала додому.

— Слухай же, доню, учительки, — сказала мати дочці, — та вчися, а я буду довідуватись, як матиму зможність. А чого треба буде, переказуй через ярмаркових.

Мася випровадила матір аж за коловорот, тут й цю жову слухала, та й заплакала, прощаючись, --- гірко заплакала.

— Не плач, доню, — каже мати, — учительку розумну матимеш, наведе на добро. А що чоловікові легко достаеться? Не плач же! — каже, і в голову поцілуvala. I Masя вернулась, обтерши очі, бо вже знала сором, а мати поїхала, думаючи сама собі: --- Бідна дитина! Не матиме добра в сій школі, бо не даремне ж покійні татуньо кажуть, було, що будуть не ученики, а мученики...

— А що доброго? — поспітав панотець, як паніматка додому вернулась.

— Та ще нічого, --- відказала вона.

— А хоч можна сподіватись чого доброго?

— Та обітреться, а більше --- хто його знає...

— Коли б хоч від мужніцтва відвикла!

— Тобі все панство в голові! — каже паніматка. — А он вони до костьола ходять на набоженство, а не до своєї церкви.

— Та хоч і в хліві Богу помолиться, аби щиро, — озвавсь панотець. — А приклад добрий матиме: там все пани та лани, та панії; навчиться всього мбданого. За віру ж нічого бояться: не зломить, бо не тямить по-латинськи... Та найлучче, що приїхала-сь, бо мені аж живіт запався. Пошукай но чого смачненького йзісти: сама покріпніша, та й я коло тебе...

VI.

Тяжко було Maci між ляхівками та недоляшками: всі глували з неї, що хлопка. А як сказала, що зроду в костильо не була, то наче провинилася, так здивувались і зареготались, і Pечержинська з ними, та все: — Otto, — кажуть, — a! Як же можна?

Минув тиждень. Настала неділя; рано-ранесенько ударили в дзвоні; загомонів хрищений народ улицями, до церкви йдучи. А в Pечержинській всі спали, як побиті, хоч повинось іх: діти, сказано — діти; а сама з панства покачувалась. Та не спати же цілі сутки! Заворушились і тут. Пішла кишнява в тій кімнатці, де одна на другій, як оселедці в бочці, спали панянки; а учителька осібно спала і, прокинувшись, позіхнула, потяглась та й почала бавитись косами; то перснями, що на руці були. А сонечко аж проситься до хати, крізь заслонку в вікно поглядає, мов би каже: — Та вставай, ледащице! Годі тобі вялятися; вийди, полюбуйся, бо це вже останні дні так веселенько світ Божий озираю. От-от, лих не видно, як

небо засупиться, і піде грязюка, що ні ти, ні я надвір і носа не покажемо. Та вставай же, кажу! Годі тобі вилежуватись!

Аж от Печержинська сіла, та ще далеко було встати! Нарешті і встала:

— Оляно! — гукнула вона, — давай черевики! — Там давай це, давай те. З година часу упливло, щоки вмилась, і друга вже на сході була, як сяк-так прибралася. Тут і панянки висотались на добриден поклонитись.

— А що ж ви, панянки, — заговорила учителька, — готові? Підем до костьола.

— А не до церкви? — поспітала Мася.

— Так і видно, що хамка! — примнула Печержинська, що простачка! Так і видно! Ах ти, попівно, попівно! Що мені з тобою робити, що чинити? Чи я тобі не казала? Чи я тобі не наказувала? Клещ зараз!

Стала Мася на колінка, не знаючи защо, а Печержинська пішла далі:

— Щоб ти мені і бровою не моргнула в ту сторону, де хамська божниця стоїть! А то вже битиму...

Градом слози котились Maci із очей і річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що і в дві ложки не забрати. Тут до костьола задзвонили.

— Вставай! — гукнула учителька, — та піди вмийся; до костьола, хамко, підеш.

Знялися всі і пішли. Печержинська дала Maci польську книжку в руки, навчила хреститись по-католицьки і наказала дивитись на старшу між ними панянку, дочку одного благочинника.

— Що, — казала Печержинська, — вона робитиме, і ти роби.

З її прикладу Мася простягла руку до якоєсь посудини, що стояла в костійлі коло дверей, і мазнула собі по чолі. І як здивувалась, почувши мокре! Й і в голову не приходило, що то свячена вода. З тієї ж прикладу Мася і вклякала, і до землі припадала, і все. Це була перша наука для Maci. Від цього разу вона не споминала церкви ні перед учителькою, ні перед товаришками, хіба сама з собою розмовляючи, та раз перед Оляною її спогадала.

Вийшовши з села з-між простих дівчат, Мася найхутче зійшлася з Оляною і не втерпіла, щоб не поспітати її:

— Чому нас не пускають до своєї церкви, а водять до костьола?

— Бо ви панянки, — відказала Оляна, — то вам сором ходить між хлопи. От спогадайте: коли ви бачили в церкві хоч одного пана, або панію, або панянку? Все лиши мужиків

бачили, --- самих хлопів. А в костюлі самі пани та шляхта, а мужицького й духу там не відати: бо то віра панська, а то --- хамська... Якби не сором, то пани ходили б у церкву.

— А ви, Оляно, якої віри? --- поспітала Мася.

— Я простої. Та й не диво, бо я панська ліддана, а ви що другого, то вам сором до церкви ходити, а до костюла.

— А чому ж мені дома цього не казали?

— Ге! --- озвалась Оляна, — нащо 'б вас і до учительки везти, якби могли, сказати вам все, що треба?

Печержинська підслухала цю розмову і покарала Масю за постій з мужичкою, за розмову „ро члопскі“, а найгірше за те, що, каже, ти мені не віриш, а Оляни пішла допитуватись! То в тебе Оляна розумніша за учительку? А, хамко ти одна ходиш!

Не раз Мася навколошки стояла, не раз і в руку брала, не раз... та що й казати! Всього було! Було й те, що через ослінчик перегинали за розмову з хлопками, за розмову на своїй рідній мові. Печержинська думала, що це добре. Всього, кажу, було, нім Мася узвичайлась по-польськи балакати, по-католицьки молитись — і „*Zdrowaś Marijo*“, і „*Ojcze nasz*“, і „*Wierz w Boga Ojca*“; з погордою споминати батька-попа, матку-попадю, хлопів, хлопську мову і хлопську церкву. Не багато й пройшло: три місяці з чимось, а Мася так відмінилась — вже й не пізнати її! Саме тоді Різдвяні свяtkи зближались; мати й приїхала взяти донон додому, — триголубить хотіла.

— *Ktoś idzie! Ktoś idzie!* — закричали панянки, завваживши, як ішла Масина мати через подвір'я. Глянула в вікно Мася та й каже:

— *To moja popadia płacze się.*

— *Jaka popadia?* — питаютъ.

— *Luboradzka*, а *jaka ż!* — відказала Мася.

— *Niby to matka twoja?* — кажуть.

— *Ja ż mówię, że moja popadia*, — озвалась Мася.

Всійшла мати до хати, змерзла, а донон лосоромилася і привітати її щирим, теплим словом, тільки тицьнула та шурнула ногою назад себе; і то — „для годиться“.

— Може, воно так і повинно бути, — подумала лані-матка, — може воно по-старому тільки вітаються з матір'ю по-людськи; а тепер таке й соромно вже, а треба присідати. Такий, значить, світ настав... Та мабуть же й попомучили тебе, небогу, — думає мати, на донон дивлячись, — хім начили дригати та тицяти! Не ученики, а мученики, — мовляли покійні татуньо.

На розпрощанні учителька строго-на-строго наказала.
Масі з хтопками не сходитись.

— То сором, — каже; — то юстид; а по-хлопські побалашвиши, — каже, — так писки заогидиш, що й свяченою водою не сполосеш, ні окропом не віднариш. — І дала роботу додому — гаптування. Та ще й маму напросила, щоб пильнувала, щоб доглядала Масі, щоб стерегла, аби наново не „schlopiať“.

«Хто-хто, а Ганна очей не спускала з Тернопільської дороги: коли то покажуться? Як надвечір відчиняються ворота: їдуть вони! Повибігали на двір і челядь, і своя сім'я; всі раді, кожне щебече, що на язик набіжить. А Мася злізла, опугана, й наче чужа, незнайома пішла, нікому й на стід не плюнула. Сестри за нею потяглися.

— То може, що змеїзла, — каже одна дівчина.

— Ніт! Так загорділа, запаніла, — озвалась Ганна.

Справді, розібрали Масю, а вона насліду з татом привітадилась, на сестрів і не глянула, і стала під грубою та й ні пари з губи, наче води в рот набрала.

Миленко Ганна подивлялась на панянку, отут пораючись коло її одежини; бажалось поспитати, чи все гаразд збулось, що балакали перед виїздом; та Мася мовчить; то й воно мовчить, лиш погляда, що стоїть ланна під грубою, на тонких ніжках, як чаня, або журавель; і все коло неї напижене, відудлось. Як виходити мати з валькири.

— Може, ти голодна? Може, будеш що їсти? — питает.

— Dziękuje, mama, nіc chce, — процідила Мася крізь зуби.

— Таке! — подумала Ганна. Вже й до матері по-лядськи! Поминай же, як звали...

Пройшли свята. Після Ордані знову пакувалися, а від Масі ніхто рідного слова не чув — ні батько, ні мати, ні челядь, ні хтонебудь другий; все по-ляцьки цвенькала. Малих дві сестри мала, і тих навчила цокать, присідати; спіднички їм попідрізуvala, і коси по-новому позакручувала, — все пішло на другий лад. Сама не ходить, а пливе, як качка по воді; і менших так приучувала. На булих товаришок, сільських дівчат, і з-під лоба не поглянула, наче ніколи вони її не здібалися з собою.

— Отже з Печержинської і справді учителька на славу, — говорив раз панотець Гервасій своїй жінці: — бач, як витресувала нашу небогу!

— До чого то її доведе ся наука, — сумно відказала паніматка, — така пишна стала!.. Що до мене, — додала, — то я воліла б бачити її; як бувала, — з закачаними рукавами

коло якої роботи, аніж на тонких ніжках як не під грубою, то коло вікна, або за гаптами. Коли б уміла істи зварити та дати лад в господарстві, то гаптування й купить собі.

— Говори! — озвавсь панотець, — ти все своє правишъ А подивись, на благочинникову дочку! Хіба вона не в Печергинської вчиться? Такий уже світ настав...

— Поганий же він, сей світ теперішній, — озвалась паніматка. — Я ж не знаю жадних гаптів, а хліб, слава Богу, юмо з тобою. І мати моя не знала, а проте хліб їла, ще й других годувала. Та й твоя мати така ж була.

— Зате ходили в плахтах та в намітках.

— Тим то їм і добре було, що свого не цуралисъ! Тим то вони й багаті буди; що на дрантя не тратилисъ; а справить собі плахту — другу, то за ввесь вік не зносить, ще й дочці передасть. А з сих підрізаних що? Через місяць як не подереться, то виростеш, а все скинь. А старші хвостами дороги метуть, що наче череда йде, такий копіт зіб'ють — а іх лиш дві, або й менче.

— Я знов скажу, що такий тепер світ. — озвансь панотець.

— А я знов скажу, що поганий теперішній світ, — озвалась паніматка і додала: — ще пани хай би собі вигадували, — на те вони багаті; а таким, як ми, — Бог з ним! Лучче б держатись старини, то й на душі легше було б, і в скриňях повніше.

— То се по-твоєму, каже панотець, — Мася повинна бнатягти запаску та на вечерниці? Гарно!..

— На вечерниці — не на вечерниці, запаску — не запаску; а що шпурівок та капелюшів — їй зовсім непотрібно.

— Хіба вона що? — гнівно заговорив о. Гервасій.

— Або я що кажу? — озвалась паніматка.

— Що? Моя дочка не панна, чи що? Мужичка? Хамка? — почав кричати о. Гервасій.

— Попівна! Хіба я що кажу? — озвалась паніматка.

— А попівна хіба не панянка? — каже о. Гервасій.

— Та панянка ж, — озвалась паніматка.

— То хай же буде, як і другі панянки! Знаеш? — тут нув, — чуеш? Хай же буде, як і другі панянки, а не як мужичка, хамка!

— Та хай буде, хай! — заговорила паніматка стиха. — Хіба я кажу, щоб не була? Хай буде! Гамуйся!

Вдруге вже ніколи не верталисъ вони на цю розмову. Чи ѹ паніматка переконалась, що попівна повинна бути ляхівкою, чи боялась перечити, — тільки як панотець почне хвалити Масю, то вона зітхне і каже:

— Добра дитина! Та коли б їй дав Бог розум добрий!

— На те вчиться, — озветься панотець, — щоб мала добрий розум; а Печержинська не щонебудь такого, щоб не вміла на дорогу навести. От послухала-б'єть що лая про ню розказує! Або й про Масю як-б'єсть почула! Ей! ей! Аж дух радується!

Не знати неборак, що пан тільки в очі світив, що лучче було б, якби він гудив. Мася ходила до його дочок і цілувалась і все; а вийде з хати, та ляхівки й почнутъ:

— A co to będzie, kochaniu, — troszku ciasta, cybuli a oleju?

— Knysz! — гукне друга. І підуть губи обмивати та одна другій духу піддає. — Ше, — каже, — цибулею відгонить!

— Ще олією тхне! — відкаже друга. І регочутъся, аж по-качаються. Та панотець цього не знати. Ляхи — народ облесний, знають, з якого боку підійти, і так примаслиться, що й сто голов май, — не вгадаеш, що в йому кипить. І панотець широ вірив, що Росолинський, як хвалить, то не віддумує. А той і міри не знати у своїх хвалівах. Одного тільки не хвалив, що Мася руж'яна була, як ягідка. „З обличчя, — каже, — видно, що в жилах тече хамська кров, що в грудях хлопське серце б'ється”.

Чи в ворота, чи через перелази, а ця штука дійшла до Maci. Глянула вона в дзеркало, і показалось небозі, що нема такого буряка червоного, як вона. Отут то було плачу та проклонів! Наскінчу скопила себе обіруч за лиця. — „Так і вирву!” — каже, — та боліло.

Прибувши в пансіон, як там звали, — нібито до Печержинської, Мася ходила сама не своя, наче осиротіла; і ні єсть, а тільки лизне, аби з голоду не вмерти. Довго ніхто не міг допитатись, чого це так; а далі Мася й призналась одній товарищі і облилась слізами.

— Порадимо, — каже тая, — не сумуй! — і прираяли пить оцет натще.

П'є дівча оцет, та в дзеркало приглядається, та сердитися, що не скоро марніє. Товаришки потішають та піджоги дають...

... А надворі тимчасом січенъ — чи ж другі звуть — лютий, був наскінчу.

На Піділлі іноді бува дуже рання весна, хоч марець свого ніколи не дарує; проте іноді ще перед п'ялютим і сніг розтає, і все; а в марці завсіди вже береза зовсім зелена, — тим то його й прозвали: березбозль. Та в дорогу збираючись, на це нічого зважати, бо не стямишся, як зірветься заверюха і таке почнеться, наче до Різдва йде: і мороз, і вітер, і сніг. Не-надовго воно, а все ж надворі — сказано, без пори — наче

слабий сміється, а сонечко гріє, як мачуха голубить. Так і тепер було: сонце пригріло, потекли річки з землі, аж відпар пішов; а через скільки день випала снігова. Хто з чим міг, піші на полювання, мало з рогачами та з кобзями не повиходили. А о. Гервасієві саме тоді виншла дорога: їхав у Круті сина відвідати, бо на Різдво його за холодом не привозили. Ніч ночував він, де йому Бог помог, а на ранок доїхав до Бугу. Берегами глибокий лісок, то сніг з ліском перемішався, і тяжко було їхати, — так люди льодом дорогу бстерли. І о. Гервасій покатав льодом; тільки паламар поньокує. А попід горою в корнях крик, галас, йойкотня: тут полювання якийсь пан спроявляє.

— Гай-гай! — дума собі о. Гервасій, — отб розкіш! — І став пригадувати молоді літа, як і він, бувало, на коніку виграє за зайцями та за вовками. — Аж зирк, — заець у пролизі чміха. Нагнали сіромаху з корчів.

— Чи бач? — каже о. Гервасій.

— Що? Зайця? — озвавсь паламар.

— Еге ж, — каже панотець.

— Та бачу ж.

— Стань но, — заговорив о. Гервасій.

— Та цур йому, — каже паламар, — може то — Дух святий з нами!...

— Стій бо, кажу! — гукнув панотець.

Спинні коні паламар, а з них аж пара встає. Панотець аж третмить, дивиться, як заець бідний лапками перебира, от-от під лід піде.

— Як тобі здається, Саво, — заговорив далі панотець, — чи тут глибоко?

— Не повинно бути, — озвавсь той. — А з тим — хто його зна.

— Що буде, то буде, — подумав панотець, зліз з санок, скинув кожух і пішов зайця здобувати.

— Не йдіть, панотче, — каже Сава, — може то нечиста сила, аби вас у пролиз заманити.

О. Гервасій не чув цієї перестороги. Він був гарячий мисливий, що й ряса не кожен раз на заваді ставала; то всею душою дививсь на зайця. А він, біденський, все ніжками б'єває, то аж на кригу зіпстеться. Якби в що задніми ногами впертись, то так би й вистрибнув; а так помоцуеться-помощується, і бовтне, тільки вушка видно. Шов панотець; аж трясся; і все пробує лід під собою; далі чує — тріщить; то взяв та й ліг і посунувся на животі. А паламар на санках Бога молить за панотця, щоб щасливо вернувся. Досунувев він, що от-от зайця спіймати, — вже й руку простигає,

щоб за лапку взяти, та заєць сповзнув, панотець дригнувся, лід хруснув і тільки хвиля розляглась та вода аж на лід винскочила. Зайця ж, як не було!

— Оце тобі, паноче, заєць! — каже панамар.

— Ге! Рятуй! — гукнув о. Гервасій, схопившись за кригу, що сили мав. А вода так і тягне під лід.

Поки зліз Сава, поки, хапаючись, віжки відчепив, щоб подати, то панотець таки добре скупався. А тут і приморозок бере, і московський вітер подимає. Поки до санок дійшов, підрясник козубом став, аж до шкури прикипів. Розібравсь о. Гервасій, закутавсь у бекешу і ліг.

— Куди ж тепер? — питає Сава.

— Та куди хоч, аби де обсушитись, — каже панотець. А душа йому як не вискочить.

З цього часу, як занепав о. Гервасій, то до піврока так висох, що всі тільки й знали, що смерть йому пророчили.

Вже й Дух минув, і Купайлло, збирались люди жити жати, а о. Гервасій тільки по подвір'ї походить, та й годі. Навіть до двора не міг ходити. Він і не лежав, лінін трохи, а все кахикав та й кахикав. Всяких бабів паніматка звозила, в коморі муки не ставало, що кожній то мишину, то дві; а панотцеві все гірше та й гірше. Видимо смерть зближалась.

— Та годі вже, — каже раз панотець, — тих ліків: вони тільки до кошту доводять, а користі з них кат-ма. От подумай по лучче, чи не пора б уже по Антося послати; позавтра ж уже Кирика й Улити.

— Ти тепер тільки здогадався, — озвалась паніматка. Я вже й на булкі розчинила на вечір, і оброку наготовила, щоб завтра чутъ світ і висилати.

— Спасибі тобі, серце, — сказав панотець, — що-сь така добра та дбайлива! Без тебе й діти помиршавіли б, і я жлів би голодом в своїй хоробі. Дай тобі, Боже, щастя й вік! — Та й-зітхнув, зложив руки до Бога і почав молитись. Паніматка й собі хрестилась за панотцем.

Прочитавши коротеньку молитовку, о. Гервасій заговорив:

— Дай тобі, Боже, віка та здоровля, а мене вже поховаєш! Та лихим словом не згадуй, а помолись коли за свого чоловіка-гонителя! Бо я для тебе не добром був чоловіком: як не лежав, то ходив, або й хати не держався, та ще не раз і над твоїм тілом знущався — то бійкою, то лайкою. Прости мені, тó, як тобі Бог простить!

З цим словом підточивсь до паніматки — вона стояла коло грубки, а він коло стола, — і взяв її за руку та й цілує, кажучи:

— Не довго вже сим рукам робити на мене! Душа чує, що вже вмру: коло серця п'ялить, так п'ялить, що й не скати! Коли б ще хоч з годочок було прожити, щоб хоч одну дитину до пуття довести: все б удовиці легше було. Та така Божа воля!

А паніматка слуха та й думає: оце ж то й есть, що в святім письмі написано: як будете злі, то вкорочу вам. Та як заллеться зразу слізми, то аж жаль було б дивитись, якби хто побачив: слози такі дорідливі, як дощ перед градом, одна за другою й покапали на поміст, наче горохом посыпав.

— Не плач, серце, — заговорив панотець, — тільки голона розболиться, а мене не воскресиш, — не вернеться, що минулось, хоч хай слози ллються, як Біг тече.

Надійшла Текля, як огірочек викотилася, в зеленій спідниччині, що зосталася торік від Масинії сукні з маминої одеждини, то й спідничку пошили. Oprіч спідничини, Текля була тільки в сорочці; та замурзана така! Сказано — дитина; чи єсть, чи н'є, то по грудях тече; а там мокре таке полізе на двір і бавиться в побросі.

— Ходи до мене, дочки! — каже їй о. Гервасій.

Підійшла вона. А батько обняв руками її голову і каже:

— Моя ти сиріточко! Моя замурзана! Що тебе жде на божім світі — яка доля? Чи ти будеш проклинати мене, що не довів тебе до пуття?

Текля мовчала.

— Чого ж ти мовчиш? — лита батько.

— А що ж я буду казати? — озвалася Текля.

— Я тебе пытаюся: чи будеш мене проклинати?

— Ні, татку, не буду, — каже Текля.

— О! Моя ти щебетушечко! — заговорив батько, щілуючи її в голову, та так і вмивсь слізми.

Бачила Текля, що мати плаче, та вона це ні раз бачила, то тільки скривилась; а як заплакав батько, та вона аж закричала.

— Цить, доню! Цить! — заговорила мати, взявші її на руки. — Цить! Чого ти?

— А татко чого плачуть? — відказала вона.

— Ні, татко не плачуть; то вони так собі.

— Де ж Орися? — пита о. Гервасій.

— О! Цить, котю! Щось татко кажуть: — Текля притихла, а паніматка питає: — Що ти кажеш?

— Я пытаю: де Орися?

— Чи то й роботи німа? — озвалася паніматка.

— Голубочка моя! — сказав панотець, — завсігди кор-

паеться денебудь. От з кого буде господиня, --- додав, втираючи сльози. А Текля знов як заплаче!

— Чого ж ти? — каже мати. А сльози і в самої капають.

— А татко ж чого плачуть? — озвалась Текля.

— То татка очі болять. Цить, котю, цить! — каже мати, втираючи сльози дитині; поцілувала її і понесла з хати. Та, йдучи, питает панотця: — Чи не хочеш чого їсти?

— Не хочу, — озвавсь він, кивнувши головою, --- минулося.

— Ні, мамуньо, я вже не плачу, — каже Текля за порогом, веселенько осміхаючись; — а ви, мамуню, плачете? — додала, втираючи її очі.

— Ні, — каже мати, — то я так, я не плачу, моя зозулько! — і поцілувала.

— А чого ж у вас мокрі очі?

— То так собі.

— І татко так собі? — питає Текля.

— Так собі, моя щебетушечко, — каже мати, — так собі.

Як вийшла стара з хати, о. Гервасій почав молитись, придержуючись руками за стіл, а там і ліг, стогнуучи.

VII.

Антосьо нічого не знат, що дома діється; жив собі у Волоської і гадки не мав. Мати приїжджала до його вже й після Великодня, та нічого не сказала; а сам він, хоч і бачив батька, та не догадувався: вчився собі та й годі.

А час не йшов, а летів... і пролетів. То за цим, то за тим Антосьо й не запримітив, як екзамен настав, і підвода пріїхала:

— А що там дома? — питає він хурмана.

— Всё по-старому, — відказав той. Йому наказали, щоб не лякав дитини, бо ще, Боже борони, як заслабне, то хоч з світа втікай: і з одним непорадна година, а з двома й не кажи.

— Хай же коні відпочинуть, — каже тоді Антосьо, а ви поможіть мені скластися. — Еге! Спам'ятав! А чобіт мені не прислали?

— Ні; — каже хурман. — То проші, то їсти привіз, а чобіт мені не давали.

— Ото! А я, бачите, на халявках чудію!

— Почудите й ще той день, поки додому доїдемо; а дома все для вас буде.

— Та дивіться ж! Як мені їхати! — і показав чоботи зовсім викривлені.

— Та вже якнебудь, — каже хурман.

Їде Антосьо, радіє — аж не знає, де сидить; а дома плач-плачу! І паніматка плаче, і Орися, і Текля; бо о. Гервасій, як забачив їх вкупці, то й каже:

— Послати б ще й по Масю, хай би була коло дому. Той з Крутых незабаром приїде, послати б і за нею. Хоч найзі, серце, та пошли! Бо моя душа чує, що незабаром оставлю вас, мої голубочки, сиротами. Діточки мої! Ні до розуму я вас не довів, ні маєтків вам нє оставляю. Одна в вас надія після Бога на маму. Любіте її, шануйте її, не щарікайте на Бога, що бере мене з цього світа, — замість мене, Він буде вам за батька: над сиротою, кажуть люди; Бог є калитою. І ти, жінко, — каже, — не гніви Його милосердного: Він знає, що робить. Та за мною не плачте, бо се значить проти Бога йти. — Казав і сорочку заготовити, і ризи, і все, як годиться на смерть.

Пішли всі, плачучи, хто куди попав, чи за ділом, чи без діла. А паніматка таки сусіду, що жив через улицю, послала в Тернівку. Мася там усє пила оцет та й пила, та все в дзеркало приглядалась, чи скоро вже буде біла.

Ще цей поланець може й верстви не в'їхав, як Антосьо вже був дома:

— Слава Богу, — подумав тато, — що сподобив мене діждати сеї години, що я сина свого бачу, — і каже, — а як ти, сину, вчився?

— Дали похвальний лист, — відказав Антосьо.

— А покажи! — каже тато. — Славно, сину, добре, — заговорив о. Гервасій. — Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш. А з порожньою головою куди тобі? Тепер не такий світ настає, щоб вийти в люди, нічого не вмівши.

Антосьо не знов, куди що йде, — не догадувався; а все ж йому жаль чогось стало, дивлячись на батька, що так любенько балака, ~~наукає~~, а сам слабий, ледве диші. От він і заплакав.

— Чого ти, дурню, плачеш? — каже тато.

Антосьо засоромився і побіг надвір, та так махнув кудись, що й не чув, як Мася ~~приїхала~~.

Хто бачив її на Різдво та на Великдень, якби подивився тепер, то жадним побитом не пізнав би: виросла, що з якого боку не зайди, дівчина на всю губу, хоч зараз на рушник ставай, а тоді була — от, підліток собі! Опіріч зросту, була вона святками, як маківочка повна, — як сміється, будо, то на лицях аж ямочки стають; тепер попід очі смуги, наче сажею повиводив; що ж позападали, обличчя витяглось;

і губи зблідли, і брови наче злинняли; на виду аж сині жили знаєти. Та така тонка в перехваті, аж страшно, щоб не звихнулась; і хід не хід, а гайдання, наче її в Печержинської на ресори взято, хоч всього й року не повчилася.

— Чого ти, дочка, так змарніла? — поспітала мати. Мати подивилась попереду в дзеркало, а тоді вже каже:

— То такі в вас мізерні? Де то я не мізерна, коли в свою шкуру не зміщаюсь! Адже панни Росолинські і тонші за мене, і біліші, а їх нікто мізерними не зве! — Голос її дренить, а очі так і забігали, і якийсь вогонь у них зайнявся, — такий вогонь, що й не сказати: зраділа, що недарма очет пила, що недарма морила себе голодом, а дійшла, чого хотіла.

— Ти ж, доню, така була, як нігідка, — додала мати.

— Слава Богу, що минулось, — відказала Мася. — Тепер ніхто не скаже, що я мужичка, що я хлопка, що мені в грудях хамське серце б'ється! А правда, мамечко, — додала, — що я їй від попівен відмінилась?

Нічого в світі Мася так не зневиділа, як духовний стан по благочестії; нічого так не бажала, як не походити на попівну, — бо то хлопка, каже, — а на ляхівку, бо то шляхетної крові.

— Що вже тут єдмінятись, коли попівна-сь з діда-прадіда! Твого прадіда в сім таки селі ляхи замучили, що в гайдамаччину ножі освятити, ще в першу, ще в різанину. І діда твого тут же мучили, хто зоставсь після коліївщини. Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщині жили. Знатного ти роду попівна, давнього роду. Як би се другими часами, то який полковник так би і взяв тебе: ти знатного роду!

— Попівна! Знатного роду! — подумала Мася, — та ще якого знатного! Що панове предків то замучили, то не до-мучили! — і каже: — Дурні були мої діди та прадіди, що не єдналися з панами.

— А! Дочка, — озвалась мати, — якого ж ти поганого розуму набралась! Де ж таки так казати про своїх дідів та прадідів? Не роби сього, доню, бо то гріх смертельний.

— За попа, — подумала Мася, — і смертельний гріх! Ото се вдала! Якби за ксьондза, то що другого, а то за попа-коzią brodę!

— Треба вже, — заговорив панотець, — набрати для неї додільне платтячко; де ж її ходити таким диркачем!

— Та я, — відказала Мася, — вже й сама набрала, тільки заплатіть.

— А нокажи, — сказав тато, чого ти набрала. — Мася

ї винесла з валькира щось таке, що ні отець Гервасій, ні жінка його не вміли й назвати, тільки придивлялись.

— А яке ж ледаче, — кажуть, — так і тягнеться за пальцями, так і лізе. А що коштує? — запитали.

— Недорого, — відказала Мася, — всього п'ятнадцять карбованців. — І понесла назад у валькир.

Глянув панотець на паніматку і каже, хитаючи головою:

— Пару бичків купив би, річнячків!

— П'ять пнів пасіки, — озвалась паніматка. — Тепер кріпись! Сам того хотів. Щоб то було мене послухати! А тепер п'ятнадцять карбованців так — тыху!

— Ти вже й розходилася! — озвавсь панотець, — тих п'ятнадцять карбованців не родило ж, а їй радість. Жай і вона почелуриться трохи; може в неї тільки й щастя, поки ще за маминими плечима, поки ще дівеуе.

Антосьо був надворі, як Мася приїхала, і як почув, то так і причвалав.

Здорова, — каже, — була!

— A! Jak się masz! — озвалась вона, сидячи коло столу, щось уже іла і не подивилася у ту сторону.

— Та й не привітаєшся? — каже Антосьо.

— Nie miała bym roboty, ta z tobą się witała! — відказала Мася.

Не сказавши ні слова, Антосьо почав співати:

Іхав ляшок дорогою,
Лядської натури:
На нім шапка сивенька
З свинячої шкурин...

Не співав же далі цеї пісні, а залепетав із своєї голови:

За ним Мася точилася;
Так в Тернівці навчилася!

— A ty gdzie się nauczył? — гукнула вона.

— В Крутых! — каже Антосьо. — Та знай, що в Крутых
лучче вчать.

— Видно пана по халявах, — сказала Мася і показала Антосеві на чоботи. А вони в цього, як собаки, руді, і набіж, як корси..

А паню видно по носі,
Що рилася в горбсі,

— відказав Антосьо і показав їй на ніс, що, як навмисне, був чимось замазаний, і додав:

Рила моркув з петрушкою
І вдавилась галушкою.

— А ти, кров собача! — гукнула Мася і зірвалась на ноги та й кинулась до Антося, а він чкунув, що й з хортами не дооженеш. Вибігла Мася аж на двір, а Антосько тут і почав юркати та в долоні трипліскувати:

Машка-ляшка
Вкрала пляшку,
Вточила горілки
З нової барилки;
Через тин скакала,
До ляхів таскала;
Мужики зловили,
По селі водили,
Та били у п'яти,
Бо ляшка проклята — гу!..

Мася вислухала все та й каже:

— Poczekaj że, lajdaku!

А Антосько почав:

Лайдак-лайдак Антосько
Спійняв Масю в горосі,
Покликав Степана,
Відвели до пана;
Били-били, волочили,
А на розум не навчили,
І відвели до тата,
Бо ляшка проклята — гу!..

— От проклятий хапокниш! — подумала Мася і розірвала б його, та — рада б мама й за пана; так пан не береть..

Не мігши зігнати злість, Мася здумала тугу розігнати й почала збиратись.

— Куди ти? — каже мати.

— До панства Росолинських піду.

— І сорома тобі нема, — озвалась мати, — тато от-от духу пуститься, а тобі гульки в голові!.. — І заплакала.

— Та для Maci байдуже: нехай не тільки тато вмира, але й мати за ним; аби їй ляхівки жили та ляхі здорові були.

— Треба ж з wizytą піти! — каже вона. — Що ви знаєте!

Стенула мати плечима і каже:

— Війся-війся! Цур, тобі!

Росолинські тільки що від обіду встали, як Мася прийшла, і сиділи собі: старий лульку курив, а дочки з матір'ю щось базікали. Нічого розказувати, як зустріли вони нашу попівну: вміли вони в таку шкуру вбратись, як черепаха, що й скирою до живого не доколунається!

З розмови вийшло, що Мася почала глузувати з попів, та ще мало: почала преставляти попа на панаході. Начепила хустку через л'ечі, як опарити; взяла в руку лямну, замість кадильниці, і почала вчитувати: „Пом'яни, Господи, душі усопших раб своїх“. Одна покойова вбралається за цяка в старий панів сіртук, друга — за паламаря і співають: „Вічна пам'ять“. Що вже реготались, то тільки бачити можна: Від сміху всім аж горло болить, і в грудях коле, і слози з очей течуть. Паня вже й не сміялась, а тільки: „га!.. га!.. ах!.. Як ось входить оконом, поклонившись панові, пані, панянкам і Maci напослідку, кинув оком і на цю церемонію та й-каже:

— Słyszałem nowinę: ksiądz paroch kazał dugo żyć!

— О! пан каже.

— Słyszałem, — додав оконом. — І тепер там гомін та-кий, і відправу чутно, і корогва перед хатою має.

Як громом прибило Масю, так цими словами: їй не жаль було за о. Гервасієм, як за батьком — ні слова; та якось за серце стиснуло, що смерть ухватила людину, та ще й попа і саме тоді, як вона реготалась і попа преставляла. Хапаючись розібралась дівчина, попрощається і пішлила. На вулиці назустріч їй трапилася дяківна.

— А де ви були, панно? — питає.

— Gdzie i zawsze, — відказала Мася.

— Otto! А батюшка вмерли — ви й не поблагословились.

Мася змовчала. Батька вона не поважала, бо він був піп, а благословенством не погорджала: хто б був-не-був батько, а все ж він батько; його благословенство і зо дна моря витягає, і з тяжкої неволі визволить.

— А покійні, — додала дяківна, — так довго вас кликали: „Masio, Masio! Де моя Masio?“ Так і вмерли, що вас споминали. Розбіглися за вами, та наче нам ноги попідрізувало, наче дороги позав'язувало. І в голову не прийшло, де би вас шукати! Аж оце тепер, як уже все скінчилось, імосць кажуть до мене: „Піди, Тетяно, до Росолинських, — вона там“.

Прийшла Мася і оклякнула по-католицьки. А батько лежить на столі, як до служби вбраний. Згадала дівчина, що тільки сама так прибиралась і, може, саме в ту-пору, як він конав, реготалась до розпуку — та й сум її взяв. А слози не було: і за серце стиснуло, і соромилася.

Над о. Гервасієм уже правило аж чотири попи, всі в чор-

них ризах; в головах їому поставник горів, а зараз під образом вінок висів: жнива були ранні, — вчора обжинки спроявили, жито дожали, і покійний запрошав женців ще й на той рік. На вікні требник лежав з хрестом, в шатрахиль замотаний. О, Гервасій в ньому, було, з кропилом ходить, вивід читає, ходить сповідати. Кому тепер воно зостанеться?

Не плакала Мася, та їй паніматка не плакала, і Орися ні. Паніматка ходила, як пришиблена, сама себе не тямивши: щось би робила, і тільки шупортаеться — те возьме, там п'окладе; друге возьме, туди понесе; те розіб'є, як кладе; друге само з рук випаде. І біла-біла, наче її крейдою хтовітер. Орися їй плакала б, та не могла: за серце стиснуло, аж мову замкнуло, і слово наче зав'язав, наче каменем їх приклав у грудях, хоч би одна навернулась — так ні. Текля ще дуже мала була. Ця почала плакать, та бабки її перевірили, що татуньо силять, то їй вона заснула; а як усталла, то лише допитується, чи скоро татуньо встануть?

— Біжи, сину, буди!.. Хай встають! — казали баби.

Піде маленьке і термосить тата:

— Вставайте, татку! Ось люди до вас прийшли!

І біжить назад.

— Не встають, — каже, — та такі тверді та холодні!.. А!..

Так біга, живонить, та їй засне.

Антосьо тільки побивався, що їй не скажати. Цей бачив сиріт у школах, то знав, що їй на його в світі очікує, і такій мав серце хлопчаче, що і в лещатах пищить. Цьому не збувало на слізни, та не довго: розболілася голова, що куди, і він ліг лесь у соломі та й думав-думав і заснув.

Що вже людей ішло за гробом — і старе, і мале! Всі любили покійного, то всі й вийшли випровадити його до нової оселі. Та всі сумні та невеселі; хіба старці, що чули „тлустий” обід. Ці тільки не сумували, бо як трапиться раз на віку така лахва, то їй добре. Вони тільки голосно свої молитви вичитували:

— А дай зе йому! Та подай зе йому дусі спасеня, гріхів отищсення.

А в душі думають:

— А пироги гаряці, потрави кип’яці, та молосньну касю на братію наасю...

— Ай-ай-ай! Нашо ви татка землею пригортаєте? — закричала Текля, як у труну загрукотало, і стала пручатись у ста-рості на руках... — Ай!.. Нашо ви татка пригортаєте?...

Що вже їй не говорили; ніщо не подіяло:

— Верніть та й верніть мені татка! Нашо ви їх землею прикидали? Ім там тяжко буде! Вони там задушаться!

Так і додому принесли малу щебетушечку, що все пла-кала.

Справили обід, як годиться; і хто пішов, хто поїхав за-бувати о. Гервасія; тільки дуже допізна чути було гомін по селі. То солідьчани згадували свого панотця.

— Адже добрий був небіжчик?

— Та хіба я що?

— Та нічого; але панотець добрі були?

— Таке!

— Оже не буде вже такого!

— Мо, що й так.

— Ге!...

Горе всяким сиротам, а попівшам і Бог забув. На Поділлі попи не мають жадних маєтків, хіба хату тощо, та й те на церковній землі; то того й дивись, що приїде новий пан-отець, збере суд і викидає з свого добра; або приймай свою хату з чужої землі. Одна полегкість зосталась ім: просить архиєрея, щоб почислили приход за сиротами. Як це вдастся, то прейма свій куток, матимуть до якогось часу, та „ругні“ який день, і сяка-така капанина буде з парафії, — то за треби, то з приносів.

Такучилось і з сиротами о. Гервасія: приход пішов за ними; паніматка згодила собі вікарого, старого-старезного вдівця панотця, що нічого не потребував, лише притулку та хліба шматка; нічого не бажав, тільки молився Богу, — в дорогу, значить, збирався — вдалеку, аж на той світ, до Бога!

VIII.

Ішли роки за роками. Минуло їх аж п'ять, а на щастя сиротам і не заснітилось. Правда, не бідніли вони: мали і хліба шматок, і голі не ходили, ні босі, — все мали, як ведеться; та талан не в іжі, не в грошах, не в одежі, — в сім'ї не було супокою. Ще батько на столі лежав, як Мася почала верховодити, і всамперед загадала „жалобу“ шити.

У наших русинів у тій стороні ось яка жалоба: по жінці та по дитині чоловік без шапки ходить скільки день; дівчата на знак жалоби не заплітають кіс, а тільки зв'язують волосся ззаду, щоб в очі не падало; хлопці і дівчата, там скільки треба, не співають і не танцюють. Мася ж прийняла жалобу католицьку: казала щошить чорну сукню, обшила її білою стьожкою з на цаль ширини. Це була перша додільна

одéжина в Maci. I хто примічав, приказували, що вона не матиме талану зного діування. Сестрам Macя також жалобу посправляла; навіть Антосеві понашивала стъюжечки по сиртуці.

— Шоб оце вигадувати, — почала мати, — то воліла дати б ті гроші на молитви.

— Ет! Що ви знаєте! — grimнула Macя. — Ось ідіть там до печі!

— Шо се ти, доню? То так до матері?

— А хіба ви себе не пізнаєте? Коли ви моя мати, то я так до матері.

— Опам'ятайся! Що тобі таке? — казала мати. — Чи ти сповна розуму?

— Коли б ще і в вас такий був, — відказала доня, — то чого б ви хотіли! А коли не знаєте світові ладу, то не мішайтесь.

— Бог з тобою, доню! Нічого я тобі не скажу більше.

— I добре зробите!

З тим і розійшлися. Macя зробила по-своєму.

З цього часу і пішла своїм Богом коло всього,

Все з ляхами та з ляхами водилася; все їздила по костьолах та по кляшторах; до своєї ж церкви і носа не показувала — хіба на Різдво та на Великдень, і то з польською книжкою в руках, і не молитись, а показатись. Вбиралась, як павич; останню жраплю крові, як то кажути, тягла з матері та все садила на крами. Що було б на чотирьох, то на одну йшло. I ходила, погойдуючись та підківками поцокуючи. А ніколи й за холодну воду не бралася. З матері останні поті ллються, а доня каже: — „На те ви — попадя”.

— Чим то ти будеш, що смієшся з попаді?

— Волю бути шинкаркою, а попадею нізащо.

— Ей доню! Будеш плакати на овій дурний розум!

— Аби ви не плакали, а за мене не журіться! Як ви не бачили більш печі та коцюби, то думаєте, що тільки й світа, що в вікні! Я вже виростла з сих.

— Дай тобі, Боже, щоб ти добра дійшла.

— О! Яка ж богомільна! — подумала Macя. А мати пішла, згадуючи свого татуня, як то покійні розказували, що як зближиться анцихрист, то встане мати на дочку, а дочка на матір свою.

— Оце ж, — каїже, — і моя дбня так.

Верховодила Macя над матір'ю, та й сестрам доставалось: вони були їй за наймичок; всюди ними попихалася; а сама, як панія, тільки погукує: „А се подай, а те принеси, а те зроби, а туди піди”. — Чому ж сама не піде? — Не смій

і рот роззявити: так зразу і зацабанить, або ще й поб'є добре, аби лині подужала.

Кому-кому, а Теклі доставалось. Та й піде плачуши: — „Мамуню. — скаржиться, — а Мася б'ється!” — То мати й прийде: — „Чого ти, дочко, б'єшся? Тільки й чуєш, що скарги на тебе”.

— Нехай свиня знає своє стійло, — відкаже Мася.

— Цо ж ти таке? Чи ти в мене не така дочка?

— Ні, не така, — каже Мася.

— Ей, доню! Ну-ну! Догуляєшся ти з своїм розумом!

І піде. А Мася дума:

— Чого б точитись оцій попаді? Отам корпалає б, коли має в чім. Так ніт же! Всюди їй треба! То-то вилаю колись, аж чорту сміятимуться.

Вона все по-лядськи балакала.

Не можна сказати, щоб вона й, зла була. Ні, тільки така горда та пишна, і себе так високо ставила, що всі проти неї, як горошина проти скали якої. Тим вона їй верховодила, тим і не слухала нікого, що себе мала за найрозумнішу. Одні тільки Печержинська де в чім була розумніша за Масю, та й то, як роздумаетися, то й вона ні-поб-чому: — „Дурна, — каже, — й Печержинська! І всі дурні! Ось, воно як повинно бути, а не он як!”

І губу Мася мала виправлену! Що які вже витресовані оті скарбові підпанки, що якби не вмів брехати, та ще й гладко, то ні мав би й рубця на плечах, не то сорочки, — і тих Мася в шуршу затягяла: не смій і рот роззявити, бо напечеш раків на день і три ночі.

Справна була! Ніхто з нею не справлявся — та й не думав, бо не почувався в силі. Чи єсміяться кого, чи розказати що — тільки подай, то всі аж за боки беруться. І загорділа вона; не знала небога, що не туди до цвястя дорога, куди люди спрямлюють, а куди доля поведе.

Раз сиділа Мася в себе в хаті, сама втішалась і других потішала; два ляхи цілували її в руки, третій, як цуцик, служив перед нею. А була половина курсу і саме жнива.

Може, кому не відомо, що то половина курсу? Ось що: в духовних школах в кожнім класі треба сидіти два роки, то як рік пройшов уже, а ще рік остався — то й вийде, що була половина курсу. Богослови значить, ще має рік учиться, нім матимуть право на попів святиться. Богослови о-півкурса, хто заможнішого батька син, вже їздять, чи не натрапить де на суджену.

А був поблизу від Солодьків панотець Собальський і має сина Івана в богословії. То цей і шатнув по села, і заїхав

до Люборадських. Сказано, семінарист: ані щасті не вміє, ні в'клонитись, ні слова доладу сказати, — нічого: все вимучать, все видушать. Як побачить панянку, то аж острах його візьме, — і сказав би, і боїться; приступив би, і не сміє. Поїхати такому між дівчата, тр рівно з головою. І Собальщенко не поїхав би, та його батько був скільких літ благочинником, то всі сусідські панотці були йому знакомі, а в Люборадських він таки не раз був, — ще за життя покійного о. Гервасія. От і приїхав пан богослов. Добре йому знайомі були ці пороги, та переступав він іх ще „пімперлям”, а тепер — Іван уже, як думав він, голова на всю околицю, чоловік на всю губу, молодець, хоч куди; де ж пак — богослов! А богослов... буде й того, що вже богослов, та й годі! З-за такого сина і матері честь: „богослова родшую” як не поважати? Ото ж входить він до хати, шарнув ногою, як умів, і широко поцілував панну Марію в руку, бо аж ляснуло. Тоді обернувсь до ляшків і рекомендується, що так і так: ученик богословії — просю любить і жалувать — Іван Іоаннович Собальський.

— Ученик богословії! — підхопив один ляшок, — га!
Ученик богословії! Дуже раді-сьмо!

А другий: — Просимо сідати! Просимо! Будьте ласкаві!
Ге!.. — Та й до третього: — Проси, хай садовляться!

Кинувсь і третій: — Та сідайте, будьте ласкаві! Ощастливте чащу ковпачкою, — просить.

І щоб вам якотрий вусом морпнув абощо, мов би, й наксправжки вони так раді, що зуздріли богослова.

А Собальський ходить по хаті, відкашлюється; викашлявся і сів — та де ж? Коло самісінького порога — і почав придивлятись на образи, хоч бачив іх і придивлявся не десять і не двадцять раз, а пиши — сто, або й більше:

Всі зовчали, дивились, мов би ждуть якого змилування Божого. От богослов і почав:

— А у вас чудо не образи, панно Маріє!

— Niczego sobie, — відказала Мася.

А ляшки й собі кинулись дивитись на образи, і один одного торкають: — Бач, кажуть, бач! Ге! Що то богослов! Зараз і завважав! Не ми, сліпота! — I на богослова ловітрящали очі, що то він ще скаже. От він і почав:

— Я нігде такої живописі не бачив.

— А ти бачив? — спитав один ляшок у другого.

— Ніт, — каже, цей, — не бачив.

— А ти? — питаютъ третього.

— Я ніт, — каже той.

— Бач! А нам і в голову се не приходило! — заговорив перший. — Що то богослов!

Мася нічого не відповіла на слова пана богослова. Він і пішов далі, таки довгенько помовчавши.

— А се, панно Маріє, Богородиця, — показав, точка в точку ваш портрет!

— Еге ж! — озвались ляшки. — Що то око! Богословське око, та й годі!

Мася мовчала, тільки дивилась. А богослов підійшов до того образа, подивився та й каже:

— Позвольте свічкою присвітить!

І простяг руку до свічки. Та якийсь ляшок уже й присвічував. І всі очі повитріщали. Дивились усі, тільки Мася ні; довго дивились мовчки, аж один ляшок каже:

— Красавиця!

— Совершенная красавица, — озвавсь богослов.

— Бач, — почали ляшки проміж себе; — красавиця! Га! Бач! Що то богослов, а ми й не завважали.

Богослов відступився, і свічку на столі поставили, та не сідали, бо Іван Іоаннович стояв; далі він сів, і всі сіли. Себто так шанують його, що як він не сіда, то ніхто не сміє.

То Іван Іоаннович задумав комплімент сказати панянці і так прибирається. Озвеличивши панянку тим, що вона походить на Богородицю, він Богородицю назвав красавицею, тоді каже:

— Єй-єй! От як дивлюсь на вас, панно Маріє, то наче на той образ; а як на образ дивлюсь, то наче на вас, ій Богу!... Точка в точку!

І осміхнувся та й почав відкашлюватись і люльку набинувати.

А ляшки кажуть:

— І ми так: як дивимось на панну Марію, то наче бачим Богородицю... ей... ей... Еге ж так? — пита один у одного.

— Також так.

— Якби не так, — каже третій, — то пан богослов не казав би.

— То що ти! — перебив той, — ти не так величаєш;кажи: його богословство.

Мася чутъ тільки гамує сміх, а ляхи — щоб котрий вусом моргнув, то ні. А Іван Іоаннович уже набив люльку; уже ляшок і прислужився: вийняв з кишени папірцю шматок, запалив і приніс:

— Просю, — каже, — покірно, ваше богословство! Пихайте!

Іван Іоаннович хотів щось сказати, та тільки рот роззявив, а ляшок і каже:

— Та пихайте бо, ваше богословство, а то припече й кину.

Іван Іоаннович і став пихкати: пих-пих, і каже:

— Такого титулу, і все: пих-пих, — нема й у світі, — а все пихкає.

— О? — почав ляшок. — Нема? То як же вас величаги, ваше богословство?

— Як буду священиком, то „ваше благословеніє”, або „ваше преподобіє”, або „превелебіє”; а тепер ще я не маю величання.

Принесли чай. Став один ляшок мішати його ложкою й питает:

— Ваше богословство! Чи пак — ваше пришло благословенство, а тепер іще ніяк! Ви вчили богословію; чого то, скажіть, сахар скоріш розстає, як його не мішати ложечкою, а як мішати, то не так скоро?

— Ге! — сказав богослов, — ге! Хіба се до богословії належить? Ге!

— Бач його! — озвавсь той. — А я думав, що до богословії.

Поки тут що діялось, менші сестри, що сиділи десь там у закутку, підслями наймичку розпитати хурмана, хто прийшав. Як довідались, що богослов, то так і розігнали курей на сідалі. Вже дівчина, здавалось і добре за голову стискала, а все таки чути було „кир-кир”. В печі загоготіло; як і паніматка вийшла. З старою Іван повів розмову, як і треба. Все розкáзував: і скільки кіл його батько вже поставив, і скільки ще буде, і коли обжинків сподіються, і скільки пнів пасіки, і скільки роїв, і все, що треба в хазяйстві, говорив, розкáзував, як з книжки вичитував. І жартував і все; та тільки з старою, а Мася й Орися сиділи нишком у тій же кімнаті. Поки ж ще ляхи були, то й ім було з ким розмовляти; та ці не довго мешкали: паніматка не любила ляхів, і вони це добре знали, то не пройшло і години часу, як утрясли.

Паніматці хоч і до дня просяндіти б, прогомоніти з Собальським, та не здужала, то й пішла собі. Як не той став хлопець, оставшись з панянками! зам'явся зараз, закахився.

— Давно вже я тут був, — каже. — Ще ви ось які були, — показав з на аршин від землі, — а я, — каже, — качавсь, як гарбуз.

Засміялась Мася, і він засміявсь, та й змовкли. Стара гукнула на Орисю; Орися й вийшла. Богослов і знов почав:

— Покійний о. Геввасій, пам'ятаючи, горіхів давав...
Мася мовчала, а він додав:

— Вам, думаю, жаль за о. Гервасієм?

— Mnie? — озвалась Мася; — Nie miała bym za kim ubo-lewać!

— То ж ваш отець!

— Ta cóż z tego?

— Та й не жаль?

— A nie.

— Як таки можна, — подумав богослов, — щоб дочці та не жаль було за татом! — І каже: — То може, хоч коли жаль було?

— Nigdy!

Не сказав він нічого на цю штуку, а почав ляльку набивати.

Довго так то мовчали вони, то розпочинали розмову і на двох-трьох словах кінчали, і знов мовчали.

Богослов курив та й курив, аж язик йому затерп; вже й не хотілось, а все курив, аби дурно не сидіти. Далі, завваживши, що Мася й не зайнкнеться на рідину мову, каже:

— Чи ви смієтесь з мене, чи що, що тоді он-як балакали, а тепер ось-як? І не пізнати, що не католичка, що панотцева дочка.

— Byłam głupią, — відказала Мася.

— То се ніби їх я дурень, коли так? — заговорив богослов.

— Ja nie mówię, — озвалась Мася, — a racju wolno my-ślić, co się podoba.

Скипів панич, аж побілів, і вийшов та й гука:

— Герасиме!

— Гов! — озвавсь той.

— Давай коні!

І вернувсь до хати. Масі вже не було; тільки Собальський ступив за поріг, воно і пішла в валькир.

Хто не знає, що кому щб, а курці просо? Так і хурман: аби коням добре, то й сидів би і не рунтався. А в Любірадської коням богослова і містечко знайшлось у стані, і паші, й оброку дозволу; то й почав Герасим ворчати щось під ніс собі, як панич сказав коні подавати.

Почула стара його наказ і вийшла знов, хоч слаба була.

— Куди ви проти ночі? — каже. — Та переночували б любенько, побавились, і вже завтра по-видному й пожали б. А тепер чого сліпати?

— Спасибі, — каже; — а ночі тепер видні, і додому недалеко. Поїду.

Не вблагала паніматка навіть закуски підождати, — поїду та й поїду. Тільки чарку горілки випив.

— Хай же хоч хурман повечеря!

— Хіба він голоден? І дома повечеря. Спасибі, не турбуйтесь.

І поїхав.

— То через тебе, — почала мати Масі вимовляти. — То ти йому щось зробила, згризото ти моя!

— Що ж вам таке до його? А поїхав — хай їде на зламану голову!

— Дочко! Чого ти проклинаєш? Що він тобі зинен?

— Та хай йому сім чортів і все лихе; чи я ж проклинаю? І чого ви вчепились?

— Чого ти людей розгониш? Чому розуму не маєш? — почала мати.

— Коло якогонебудь хапокниша я запобігала б! Ге, бач, чого забагається!

— Ей дочко! Схаменися! Щоб тобі такого, що так цензоруєш людських дітей? Хіба ж ти дідичка сама? Хіба твій батько не піп був?

— Та що з того?

— Чого ж ти така думна? Чого погорджаєш поповичами? Кого ти ждеш, кого сподієшся? Чи не з отих голодрабців кого, що так звиваються коло тебе?

— Я нікого не жду, але й за поповича не їду: ні стати, ні сісти, ні слова сказати не вміє, а я б пішла!

— Ей, дочко! Ей, дочко! Побачиш, побачиш!

— Добре, добре, побачу! Ідіть лих собі, лягайте отам, то мені легше буде.

— Осуда ти моя, нещастя ти мое — не дочка, — сказала мати й вийшла в пекарню дати пораду тим курам, що порізали. Орися там уже була; і Текля коло неї щось шупорталася.

Зоставшись сама, Мася взяла польську книжку, оклякнула і почала вичитувати польські молитви.

Отак не один богослов з облизнем поїхав. Лучалось і до Орисі, та старий звичай на заваді стояв:

— В мене всі дочки рівні, — відказувала стара; — на відірвіх не маю; коли хочете, беріть старшу.

Та старшої ніхто не хотів, і вона ні за кого не хотіла; та з-за неї і Орися сиділа. Людські дочки вже діточками батькам своїм кланялися, а сироти сидять та й сидять, ніхто й не крюкне.

Ще поки Мася молодша була, то хоч вередлива була, та не осудлива; а як стукнуло вже за двадцять, то ту осудила,

ту очернила, ту обговорила. У людей сусіди бувають добрі, добрим чоловіком прислужаться, а тут усі відцуралися, всі відстрахались. Мало що терном не вросла колись битая до-ріженка до о. Гервасія. Один одним духовник о. Антоній їх не цурався і доріженку протирав. Цей було приїде тугу розважити.

— А що, паніматіночко, — каже, — і вам лихо, і в мене не тихо; притопчім же біду кляту черевішками. Бо ї я в черевиках же ходю.

— Та що вам за біда? — озветься паніматка, — ви вже дамі-даті онучат дружитимете, а в мене ще й діти мої сиріточки на в'язах висять!

— Не тужіть, паніматінко, якось то воно буде.

— Коли б мені хоч тих безічасниць притулити, а Антошко і сам собі дорогу проб'є.

— Над сиротою Бог з калитою, приказують люди — ознайм'ся о. Антоній. — Не тужіть!

— Коли б він милосердний хоч нашого вікарого піdniv, що лежить недуж; а як вкоротить йому віку, то я тоді зовсім проплаща.

— Не тужіть! Моліться, може дасть Бог, що й куца вивезе.

Це тоді вже діялось, як у селі таки добре промада загула. Вікарій був немощний, то мало не за кожною требою мусіли вдаватись до сусідських попів. А чужий панотець, як чужий пан, як дерне, то аж пальці знати. От і загула громада: Що воно таке є? Хіба ми не такі люди, як і всі? Хіба в нас церква негарна, щоб свого панотця не мати? Подаваймо супліку до архирея, щоб прислав нам поща хоч сякого-такого! Хоч такого, що й під носом йому не світає... Доки ж нам бідувати?

І частувала паніматка, і просила — нічого не помоглось. Як і благочинник заіхав, став уговоряти.

— Якби ми бачили, — відказали йому, — що хоч яка надія є; то що іншого, а так... доки нам ждати!

— Та може якій сироті Бог долю пошле, — каже благочинник.

— Ге! Хіба се сироти, як у людей? Ось придивіться, що виробляють — не всі, а старша. Чи мало до них людей трапляються? А коли не хоче за попа, то хай же не заважає, хай з дороги вступається, бо викидаємо.

— Та майте Бога в серці! Згадайте о. Гервасія! Який він добрий був для вас, а ви для його сиріт такі нелюдяні! Та його кості здрігнуться.

— Ми вже, панотченку, пошанували пам'ять покійного

батюшки. Дивіться сами: п'ять літ терпимо. То доки ж нам не мати голози в селі? Подамо супліку — хай дають нам панотця.

— Пождіть ще з місяць; може дасть Бог і сиротам, і вам.

— Ну, ще місяць пождемо, однак тепер роботи надходять; а там — о! Бог свідок, що подамо супліку до архирея, таки до самого архирея. А до жнів він, кажуть, і в нас буде?

— Та буде ж.

— От нам і на руку.

Благочинник добре знає, що жениха не знайдеться, бо всі знали Масю; а мав надію, що архирей своєю властю скаже кому женитись, то хтонебудь і втолить свою голову. А справившись там, пішов паніматку вговоряти, щоб не зважала на старшу, а як лучаться люди до меншої, хай з рук не спускає. Тимчасом написали до архирея прохання, щоб жениха прислав.

Дивне це діло! Дівчата просять: пришліть нам жениха; а вдивишся, то нічого дивного нема. Хто топиться, й за бритву вхопиться. А попівнам сто раз лучче втопитись, аніж зостатися дівочити при матері вдовиці: і мати пропаща, й діти зведуться нінащо. Безнадія і розум одійме, і серце, і вийдуть з них не дівчата, а клоччя; не людина, а пшик — безволі, без всього: тільки й знає, що на Бога звертали: чи тріх, чи сором — все Божа воля. Свою недолю вони дуже добре знають, і не одна безщасниця-мати просила і просить жениха для свого дитя, бо істи щічого; не одна безщасниця-лопівна за тим же для себе і своєю парсоною з'являлась до архирея, та не одна і буде з'являтись, нім здогодаються, що вони не щенята; нім подивляться й на них людянім оком. Вона плаче, що сором, а архирей каже: „слезно просила” — і посила якого бідолаху, що ні кола, ні двора, — ні роду, ні плоду. Той встригне, де й покажуть; а там п'є-п'є. аж вухами ллеться! Або трапиться який урвишолова, що знуватиметься цілий вік; найбільш посилають тих, кого ніхто не хоче, а сирота мусить, бо то воля владики.

У Люборадської був брат панотець — людина добра і на розум йому не збувало. От він і каже:

— Що ж сестро! Не штука випросити в архирея богословія; та силою колодязь копавши, не пить води з його. Чи не лучше було б ось-як далі попитати: я однак бездітний, жінку маю добру, спасибі їй, то ось-як чи не зробити б? Пойду я до Кам'янця та подам в перевід на вашу пафарію. Воно все на одно вийде: зараз дадуть бумагу в семінарію, чи „не согласен” хто женитись з такими то сиротами, бо на їх приход подається, такий то панотець? Якщо судилася доля, то

озветься; а як ні, то честь ваша при вас: ніхто не скаже, що докучило діувати — аж просяться заміж, та не беруть. Ти ж, сестро, знаєш мене; я тобі не стану в кривду. А коли дастъ Бог жениха послі, то вступлюсь.. Так і просьбу подам.. Вигода, -- каже, — та з цього, що не сяде хто чужий, як не знайдеться охочого.

Подумали-подумали та й написали прошеніє, і о. Яким поїхав до Кам'янця.

Не день, не два теліжився о. Яким, нім забриніло перед ним кам'янецьке кладовище, що стоїть верстви за півтори перед підварком — Польськими фільварками. Тепер вони, ті фільварки, подібні до людей, а тоді десь-не-десь дімок стояв, а то порожні місця були і зайхати ніде було. То о. Яким потяг прямо в город і остановившися коло самої вітряної брами; звідсіль почав і діло робити.

А з неділі вже й П'етра. Тепер мали жати пани богослови, що сіяли та й сіяли; наступив останній екзамен — і вінець або конець. Богословія вже не ревла, не скакала, як іншим часом, а кожен поважно ступав, як індик, натягаючи волосся, що на підгорлі повідпускали, і як джмелі гули: все баса говорили; хто говорив, а хто й мовчки дібав вздовж і поперек. Були й такі, що по кутках товкли свої „пенци” — тільки й чути: „вур-вур-вур”. В других клясах — філософії та реториці — кричали, скакали; а тут, як у казані кипіло, тільки крику не було, і чутко було, як чобітми цокають, та ще й чоботи робились тоді на рипах. Це все женихи і доходжували свої сіртуки тощо, щоб по жнивах надіти рясу й підрясник. Як входить письмоводитель, — попович і семінарист — не бува в класі, а пише в правленії; за те має хату, харчі і скільки карбованців грішми. В письмоводителі вибирає сам уряд, зважаючи, хто добре пише; і хто в письмоводителі попав, то конче попом буде, хіба сам не скоче. Вони, як ніколи в клясі не бувають, то й виходять на попа без усякої науки. В семінаріях вони чепурно зодягаються і народ усе обтертий.

Отакий то пан письмоводитель прийшов в богословію з листом у руці і дав гасло, щоб мовчали.

— Це! — засичали, хто завважав; а письмоводитель сказав:

— Панове! Хапатня!

І дав папір. Богослови самі добре знали, що з тим папером робити, і письмоводитель тільки попрохав, щоб не юкали, та й пішов собі.

Як всюди по школах, так і в духовних, і в самій богословії кожен має своє прізвище; і був там один, що його

прозвали Малпою, швидкий та верткий, що й з-під ступірів викрутиться. Ця Малпа скопила той папірець у зуби, та брик-брик по клясі, і вискочила на стіл.

Круг стола стояла вся богословія і почали: — „Ну! Читай!” Малпа й почала вичитувати, що там то й тамто, в такому то поїзді, такої то клясі парофія Солодьки, єсть три дівчини: одна Марія, літ двадцять два.

— Шш! — почали слухачі, — заматорівша во днех своїх! — Малпа пішла далі: — Друга Орина, вісімнадцять літ.

— Шш-ш! — почали знов.

— Та чого ви шикаєте? Ще ж молода! — хтось гукнув з гурту.

— Шшиш! — розійшлося по клясі ще гірше. — А що має? Що має? Читай!

Малпа: — Третя... третя, одинадцять літ.

— Шш! А що мають? — почали.

А Малпа: — Все хазяйство, і прошай в приказі тисяча карбованців.

— Якби всі за одною, можна б руки погріти! Давай лиш папір! — кричать зо всіх боків. А Малпа пішла вихилясом по клясі. Піднявсь такий стук, наче сто коней біжить; сміх, нявк, фегіт, біготня; бо знайшлися і хорти, і мисливці, і шпанці, і всяка птиця й звірина; а циган зануздав кобилу і ньюкає; там ведмідь реве, — всього було.

І таки Малпу сніймали, почали м'яти, а вона княвчить. Інші тимчасом взяли той папір від неї і пішли до стола та й почали гукати:

— Хто там близько, хто там близько, ходіть сюди!

Обізвався Собальський:

— Я! Я близько! Я навіть бував у них.

— А! Мельнику-голубчуку! Ходи ж сюди!

— Ще й Ситник знає, — озвався Собальський.

— Ситнику! Ситнику! — почали кричати; — де Ситник?

— А чого ти, Чорногузе, хочеш? — озвався той, що Ситником прозивали.

— Чи не маєш підситка доброго? Продай!

— Проти Струцького! — озвався він.

Струцького прозивали Решітником.

— Та ні! — озвався Решітник; — то треба справки навести! Ходи сюди!

Так зібрались усі, і почав всайперед Собальський:

— Багатенькі, — каже, — нічого сказати; мати добра, менша Орися тож нічого; а Марія така ляшка, що ні слова по-нашому не скаже.

— Ну, валяй й, побоку! — заговорив Кобилка.

— Та вона таки й не піде за нашого брата. Насватувавсь якийсь київський, та вона, кажуть, такою чимерицею попоштувала, що чхатиме, доки не вмре: книшем назвала, розказують люди, а до самого й говорити не хотіла.

— Та ся набік; а Орина?

— Була нічого, а тепер, кажу вам, не знаю, — а Текля іще недбліток.

— Нá ж тобі, пиши, а ми за тобою, — кажуть Собальському. Собальський взяв папір, крикнув на німця, щоб дав камамар і думає: „Я ж вам тепер віддячу: було не сміятись!” Та й черкнув перший: „согласен без взяття”. Це значить, що згоджується взяти парафію без панянки. Черкнув і відступився від стола. Тоді по колії підходили і другі, і кожен розписувавсь, да жаден не написав: „согласен со взятіем,” а всі — або „согласен без взяття,” або просто „не согласен”.

Покинув о. Яким головою, прочитавши цю штуку, і став платити у консисторії то столонаачальніку, то писарю, то регистраторові — і мало кому не давав, щоб скоріш діло робили. Платив-платив та ішё й обіцяв у „попівську дру” повести кого-нечого.

Посеред города стоять в Кам'янці доми — один до другого поприлипали; улиця між ними йде навхрест. В цім місті тандита: тютюн продається і горілочка з закускою. Як дивитись збоку, то панотці так і чмигають сюди з дикастерськими, як зайці в горох. Отож і прозвали цей куток „попівською дрою”. Звідсіль жадна блока консисторська в своїм умі не виходила. Сюди то обіцяв о. Яким кого-нечого ловести на „консоліяцію”, себто попросту на могорич. То сяк, то так і дійшов кінця: взяв указ на руки і закурив з Кам'янця вже парафіяльним попом у Солодьки.

IX.

Щасливої ж йому дороги, а ми подивимось, де то Антосьо обертається; вже ж п'ять літ, як ми бачили його. П'ять літ! Легко сказати, а скільки всяких перемін на світі лучається за тих п'ять літ, та ще в молодім віку! П'ять літ — як з батога тряснув, пролетять, та чоловіка й не пізнаеш: дівчина з десятилітньої дитини стає відданицею; хлопець парубком стає і вуса голить, а хто віддався, женився назад тому п'ять літ, того діти обсядуть, або й злідні... Чого не лучається за п'ять літ! І скали перекидаються і гори перевертаються — то де ж людині не переміниться!

Теклі вже однадцять стукнуло; вже соромилася, як називати її дитиною — панянкою себе звала, тільки малою.

Люборадська за п'ять літ з гожої молодиці, повновидої, рум'яної — такбю шкорбою стала, що якби не шкура, то й кістки розсипались би; і вже сивиною коси полискувались, тільки не видно було, бо в хустку зав'язувалась. А Круті стоять, як стояли, і стоятимуть, як стоять, — все на однім місці. Все там же класи і такою ж старою гонтою вбиті, аж чорні, і той же розбитий дзвінок на стовпі висить, і тою ж дорогою до смотрителя ходять, і так же калачі та вино носять, і так же бояться йдучи — все так же, як колись було. — Та й тут не без переміни: спогляньте на дітвому. Хто щебетав, як дівчина — став баса говорити; кому ноту прив'язували — тепер другим прив'язує; хто для всіх був попи-хачем — тепер став другими попихати; а давні, хто попихався другими, і слід загубили, тільки слава ходила, що були та й загули.

Антося вже був у четвертій клясі, вже він орудував і матими, а не раз і хазяйкою; і вже не жив у Волоської, а знайшов собі станцію на тій магалі — за містом та за яром на крутій горі. Там жила шляхтичка пані Піотрова. У тієї Піотрової поставили Антося на станцію, як ото батько йому вмер, а він поїхав із о. духовником. З того часу й жив тушенки. Батьки в поповичів народ все скунський, що душать копійчину; та правду сказати, таки нізвідкіль ім сипати трішки — то школа й на папір частенько не змає шага, і в хазяїки зажичається, а про ласощі й думати не гадай. А ласощів кому змалку не забагається? І так звані старші між дітворою хоч би й не повинні вже малиться, бо вуса мали, хоч сокирою теші, проте не відрізнялись від дітей; і шаліли, як діти, тільки гірше; і ласощів забагали, і все. Та пошаліть мали з ким, бо був іх турт, а ласощів дів'язти? Треба промищляти. То вже і вишукують собі таких малюків ручих, щоб вкраяв і втік, а прейма викрутівсь, як зловлять, або хоч не видав. От як нагледять такого, то вже й приходять до його в суботу. В суботу „познього класа” не було — після обід ніби до школи не ходили, то був час на все.

З Антося ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бігав, і ні рів, ані тин його не спиняли, та був хитрий, як лисиця. Такого й треба було старшим. От Антося сидів собі на призьбі та ногами грюкав, як приходять аж три четвертоекласники — все продауси та голибороди. Одного з них, що дуже був брехливий, прозивали Карман Іванович: Карман — ніби собака, як Бровко; другого прозивали Гава, бо рот мав, як у голого вороняти, від вуха до вуха, хоч кулак всади; третього — Папушою, бо вкраяв десь папу-

шу тютюну і його зловили і били. Так і прийшли вони до Антося, перечувши, що він такий митець.

— А що, Козо, — кажуть, — ти, ми чули, добре бігаєш?

— Добре! — крикнув Антось.

— Ану, хлопці, навипередки!

В духовних школах старші — а ще в давнину, — мали велику владу, навіть мали право різками дати; то їх тіні боялась дітвора і сиділа нишком, нічичирк. А це сам старший визиває побігати, то й сипнули надвір, та навипередки: Перед Пйотровою пляц куди здоровий! Всього розгону туди й назад буде мало не з верству; було де сили попробувати. Куди ж було справиться кому з Антосем! Жаден заєць не зоставляв так чистого бровка, як він своє „комбрагтя“ зоставив.

— А добре бігає, — каже Карман Іванович.

— Та добре ж, — каже Гава.

— Це треба випробувати, чи довго може бігати, чи далеко втече, — каже Папуша.

— Ну, Гаво, — каже Карман Іванович, — ти бігаєш, як жоден молдаван не побіжить; попробуйся!

Прибіг Антось, тільки чуть-чуть засалався.

— Ану, — каже Гава, — зо мною чи справилися?

— Ану, — каже Антось.

— Пожди ж, — каже Гава, — станьмо нарівні, та по команді.

Стали нарівні, і Карман Іванович почав: „раз — два — три!“ З цим словом і рушили. Та Гава ще й туди не добіг, а Антось вже назад добирався до мети.

— Добре, — кажуть чвертоклясники, — добре бігаєш!

— І один подарував йому якусь картинку, що відібрав у малого на другій станції, щоб той не грався.

Пройшло скільки часу від цієї проби, як у суботу знов прийшли ті ж старші. Вже горох поспів був і в місті можна було купити десять стрючків за шага. Антось хльостав різкою на городі.

— Вдягайсь, Люборадський; та підеш з нами, — кажуть вони. Вбрається Антось, взувся і лішов. Чоботи мав здорові, насили уволік за собою. Вийшли на степок — цілина за селом ще перед дільницями. Славне там місце: косогір далеко тягнеться на схід сонця і на південь; під сонце зараз же долина і друга гора; по горі вітряки і хатки по узгір'ю, а на південь верстов за сім поперечну гору видно, на горі ліс і шинк; все видно, як на столі — де птах снує понад пашні, і те видно. А все поле в смугах: та зелена, та ще зеленіша; та вже сіра, та полові — збіжжя видно; а проміж пашень

зеленими смугами горохи йшли та кукурудзи. Кукурудза ж зжовта-зелена, горох зелений-сіруватий, і хто очі добрі мав, той бачив, що наче по йому метелики літали, — то цвіт.

Антосьо не знов, чого й нашо старші взяли його з собою, і йшов — от як лоша за возом. „Може, — думав, — до криничок”. В ту сторону в полі ставні фрінички, і школа по суботах було ходить туди; бо там якось славно було посидіти: кругом пашня, а між пашнями цілина і густа розкішна трава — не жнеться, ні коситься. Славно було покачатись в цій траві!

На степку старші посадили. Гава перший вийняв з-за халви люльку, за ним і ті, і позакурювали.

Як ось летить один школляр — невеличкий, обдертий і босака.

— Він? — показав Карман Іванович.

— Він, здається! — озвався Гава.

— Він, він, — каже Папуша.

І Антосьо глянув: Хто б це такий? — думає. Аж прибіг і той. То був паламарчук і на все училище убоїще; звався Ковинський; літ мав з шіснадцять.

— А що, Ковинський, — почав Гава, — от тобі компанія! — Окинув оком він Антося, а цей його, і мовчать.

— В дорогу, чи що? — каже Папуша.

— Хоч і в дорогу, — озвався Ковинський.

— Люборадський! Ступай за ним! — каже Гава.

— Куди? — питає Антосьо.

— Він тебе заведе. А ми ждатимемо хоч тут таки, а коли підем, то до твоєї станції.

Рушили хлопці в долину на сонце.

— Глядіть же, не опізняйтесь, — сказав Папуша.

— Добре, — відказав Ковинський.

І пішли.

— Куди се нас послали? — спитав Антосьо свого проводиря, як уже відійшли.

— В горох! — відказав Ковинський.

— В чий? — літа Антосьо.

— Та там одного молдавана, — відказав Ковинський.

Брели вони то чашнями, то межами, то суголовами; як набрели купу гною.

— Тут, — каже Ковинський, — скинь чоботи і заховаеш, бо вони тобі заважають.

Роззувся Антосьо, і вдвойзн запорпали ті чоботи в гній, приміту поставили і пішли далі; вийшли на дорогу і пішли та й пішли. Понапорювавши гороху повні пазухи, ідуть собі,

горох ідять, жайворонюк цвірчить: „до Бога молотити”, то знов „ціп урвав”, „ціп урвав”; там шуляк здобичі шукає. а хлопці й гадки не мають. Ковинський розказує, як його-вторік посылали яблука красти, вишні, қавуни; сміються, речочуться. А ззаду молдаван лап Антося за комір!

— Ай! — скрикнув Антосьо. Та не зміг і оглянуться, чия то рука так цупко схопила його за брижі.

Ковинський ішов по другий бік дороги і зник, як крізь землю пішов, що Антосьо не вспів і слова йому сказати і навіть не вгледів.

— А! Ви знов у горох, — почав молдаван, — як угорік! Я ж тобі дам горох! Поведу до смотрителя.

— Дядечку! Я ще вперше, — почав Антосьо, — і то я був би не пішов, як би зінав, що се ваш горох. От той, що втік, казав, що горох його хазяїна.

— Не вибрешешся, — почав молдаван, — знаю я ваших!

І ще гуторили; Антосьо тремтів спочатку, як хорт надвірі восени, а далі душа й на мірі стала.

Він і почав роздумуватъ.

— Як би, — думає, — мені викрутитись? Поведе чорт до смотрителя, то битимуть, щоб не крав гороху.

І почав:

— А до кого, дядечку, поведете мене?

— Кажу ж, що до самого смотрителя, — озвавсь молдаван.

— Ведіть мене до інспектора, — почав Антосьо, — смотрителя нема дома.

Інспектор був добрий чоловік, хоч і він бив, бо там кожен б'є і це не йде за зло в людини, та мав серце в грудях: не катував, а найбільше десять давав. Смотритель же, то й посорок, і по сто лішив. Тим то Антосьо й просив, щоб до інспектора його відвів.

— До інспектора? — озвавсь молдаван. — Ні! До інспектора не поведу, а до смотрителя поведу: не кради гороху!

Вже місто видно було, як на долоні, і кляси за містом; Антосеві все холодніло та й холодніло в душі! А тут перепряжки почалися, що вода повимулювала.

Вели Антося тією горою, що від Балти; дорогою пилу було по самі кістки. На другій горі; що за містом, ходили ті старші, що його послали в горох, ні живі ні мертві. Ковинський дав їм знати, що молдаван спіймав Антося і повів; то всі знали куди, і тремтіли за свою шкуру. Побачив їх Антосьо, а вони його пізнали. Якби де в яру та близче, то поміч дали б, а то далеко і на такому видному місці, що й не думай.

Іде Антосьо, як на заріз; а шуляк літа вільний, і боком переярки їснуються вправу руку від дороги, а вліву пашні, аж вище голови тому молдаванові; і вже дільниці так з на гони від них.

— Як введе в дільниці, — подумав Антосьо, — то пропав я! Хоч і видерусь абощо, то нігде сковатись. Треба викрутитись тут! — думає собі. Йдучи, і горох єсть; та й розсипав жменю.

— Ей! Дядьку! — почав, — дайте збираю. — І став.

— Хіба в тебе мало за пазухою? — каже молдаван.

— Хоч не мало, та й сього шкода; будуть же бити, то за кожен стрючик відболить.

— Ну, збираї, — каже молдаван.

А все держить його за брижі, аж йому в'язи затерпли.

Нагнувсь Антосьо; так збирає, так збирає. І молдаван нагнувся. Визбирав і рушили далі.

— То, дядечку, ви мене не пустите? — почав Антосьо.

— А нашо б я тебе пускав, — озвавсь молдаван, — стільки часу згаяв, та й пускав би. Не пустю!

— Так ні?

— Тавжеж ні!

— То нате ж вам! — Антосьо каже. І з цим словом синув йому в очі пилом, що набрав у жменю, горох збираючи.

— Сава! — крикнув молдаван, скопившись обіруч за очі й присів:

Антосеві того й треба було, щоб брижі тільки визволить, то й чкурнув у пашні, аж засвистіло, тільки поли мають.

Поки протер молдаван очі, то школляр вже другі гони мінав.

— Бач, цуценя! Тільки сліди знати! — почав молдаван, позираючи на дорогу, то на рукави, що від сліз аж мохрі були. — Бач! Яке хитре! Вдруге ж вже не отуманиш так. Постій! Хіба ти ще не попадешся! — І поплівсь собі дорогою та вже не до смотрителя, а додому.

— А чого то молдаван присів, як випустив тебе? — запитали старші Антося, як він вже прибіг. — Чого ти так удирав, коли він сам тебе пустив?

— Еге, пустив! Еге, сам! — озвавсь Антосьо, — добре пустив! — І оповістив усе, як діялося.

— Молодець! Молодець! — почали хвалити. — Давай же горох!

Сипле Антосьо горох, а вони питаютися:

— Та чого ти по коліна в грязі? Тепер же сухо!

— То я через річку скакав, коло винніці собаки нагнали.

Висипав горох Антосьо якслід до стрючка; старші ще

й самі пошукали йому поза пазухою та й розібрали кожен по хусточках, то по кишенях.

— Дайте ж мені, — каже Антосьо.

— Ось на! — Гава каже і дав дулю. Та й пішли.

— Бач, які ви, — заговорив Антосьо, зоставшись тільки з Ковинським.

— А ти думав, що які? Е! Тут так. Та ходім; я розумніший був, — каже Ковинський.

Пішли стіпком, далі межами, там звернули на суголови, й Ковинський показав велику купу гороху в траві.

— А се звідкіль? — Антосьо питає.

— Е! Звідкіль? То я свій тут висипав. Я, бач, думав, що коли тебе відведуть до смотрителя та виб'ють, — бо таки зараз були б і вибили, — то щоб дать тобі зайсти. А коли так сталося, то ще й лучче; їж! — каже. — Поячали і йти. Попоївши мовчки, Ковинський почав:

— Та й молодець же з тебе! Я б сього не видумав!

Антосьо усміхнувсь і питає:

— А що ви казали старшим, як прийшли без гороху?

— Старшим що сказав? Казав, що розсипав, втікаючи.

— Так треба б було й мені зробити.

— І можна було. Бо якби так без жадної пригоди, то били б: чому, сказали б, не приніс? Та ще і в журнал занесали б, що „не ізвесно куда одлучався”, то й інспектор ще вибив би поверх всього.

— То сказати, куди одлучався.

— Кому сказати?

— А іспекторові.

— Боже тебе сохрани! І думки сієї не май! Та просто і в клас тоді не показуйся, і дома не сиди.

— Чого ж се так? — спітав Антосьо.

— Ти думаєш, що тут, як і дома: сказав татові, чи мамі, то вже й твоє зверху? Тут не так: тут заідять і свої соученики, і з других класів.

— То знов жалуватись, — сказав Антосьо.

— То ще гірше буде, — каже Ковинський.

— То як же?

— А так: мовчи та диш; скажуть: от молодець! І всі полюблять, і в карточці ніколи не будеш; і як буде за що вибити, то змигнатимуть. Он то як! Хоч би й двадцять і тридцять і більше відлічили, то лежатимеш, як на печі, тільки в пузо холодно. Спекулятор по сіртуку битиме, чи по жусі, а ти тільки кричиши. Як же завізьмутися, то вже ні одної не змігнє, і як дадуть дві, то відлєшиш, бо до кості розсіче.

Антосьо бачив різки й не дивувався; а Ковинський додав:
— Вже на кого завізьмуться, то й різки особні плетуть
на того: виберуть самі лучі прутики, попарять, сплетуть,
як батіг, і як увірве, то наче в ката вчився. Другий ще й во-
досині приплете. Був такий, що й дріт уплітав; та його склю-
чили „по великовозрастію”.

— Як ви все се знаєте? — спитав Антосьо.

— Хіба я третій рік тут, як ти? Та я вже ось шість літ
як тут: недарма в третім класі!

Того то йому Антосьо каже „ви”, а він Антосові „ти”;
там по старшині все йде.

— Біда! — каже Антосьо.

— Та невелика, — озвавсь Ковинський; — тільки не будь
хитрий та донощик, все добре буде.

— А що воно хитрий? — питав Антосьо.

— То так звати тих, що або старшого не послуха, або
скаже „ти” кому з іншого класа. Такого вже гладять, і все
проти шерсти.

— Отак-о? — показав Антосьо, погладивши себе рукою
від носа до бороди.

— Куди вже так, — сказав Ковинський. — Се „додо-
му”, — а то як „з дому” почнуть, то тільки держись!

Антосьо й почав: „додому”, — і гладить себе вниз по
виду; „з дому”, — і гладить насупротив.

Сонечко вже надвечір зближалось, і задзвонили на ве-
чірню.

— Біжімо! — каже Антосьо і схопивсь на ноги.

— Чого ти? — заговорив Ковинський. — Говори! Вже ж
приніс гороху, то нічого не бійся.

— Ходім же хоч чобіт пошукаємо, — каже Антосьо, вти-
хомирившись.

— Се що іншого, — відказав Ковинський. Знялись і пі-
шли. Що зсталось гороху, забрали по кишениях.

Шукали-шукали того гною, шукали-шукали — нема, наче
їого й не було, і чобіт нема. На другий день Антосьо
і в церкву не ходив, бо чоботи одні мав, і ті в гною пропа-
дали. Після обід трийшов Ковинський, і знов пішли шукати;
і все таки не знайшли.

— Шо тут робити? — Антосьо зажурився, — І в клас
завтра йти, і уроки вчити! — Та й аж заплакав.

— Чого ти? — каже Ковинський.

— Еге чого? А в чім до класа піду?

— Не йди до класа, то ще й завтра будем шукати.

— Чи можна ж?

— Скажуть: „без сапогбв”.

Успокоївсь Антосьо, і почали базікати. Ковинський все вичитував йому різні орації. Антосьо слухав і собі щось розказував. Так і день минув.

В понеділок пішли всі з кватери в клас, а Антосьо застався — та такий радий-радий. Незабаром прийшов Ковинський босакá, і пішли чобіт шукати.

— Ви чого босí? — питав Антосьо дорогою.

— Не маю чобіт.

— То ѿ ви „без сапогов”?

— Да!

І потягли полем — та вже не гною шукати, а до криничок.

— Куди ми йдемо? — заговорив Антосьо.

— До криничок, — озвався Ковинський.

— А чобіт шукати?

— Як вернемось від криничок.

І потягли. Та де то не вернулись! Там і просиділи до самісннього обіду: говорили, різки плели, хльостали, плели верші з бруньок, — то час промайнув, що ѿ не оглянулись. Пішли додому, як сонце стало серед неба, та Антосьо потяг дорогою, а Ковинський пашнями.

— Навпросте, — каже, — піду.

Дібав собі Антосьо, вихльостуючи різкою з жита; далі став, оглянувся; Ковинський, чуть видно, пішов долиною і щось ніс. Та Антосьо подумав: мабуть горох.

Ковинський, притягши додому, переліз через тин у садок, пішов на тік, постояв, подивився на всі боки і щось запорпав в ожеред, та й каже собі, йдучи до хати:

— Ти попович, ти справиш собі, а мені де взяти? Та ще по вакаціях треба в Кам'янець за місцем, то не йти ж босакá! А тебе ще не сключать сих вакацій, хіба маточники вичистять. Та виб'ють же добре, щоб з Ковинським не сходився!

І поскакав на одній нозі через подвір'я.

— А що казав учитель? — питав Антосьо, як прийшли з класі.

— Навіть не питався, — відказали йому.

Так пройшов тиждень.

Антосьо щодня слухав добрі орації від Ковинського і рад був, що познайомився; а то є тієї Волоської всі „приліжні” були, то ѿ йому страху завдавали. Про чоботи вже й думати забув; як сам Ковинський каже:

— Ходім, чуеш, та пошукаєм чобіт.

— Ходім! — каже Антосьо.

І пішли. Зразу на той гній вийшли; а вдолині салгán.

— О! — каже Ковинський, — ми й забули, що гній коло салгану.

— Еге ж! — озвавсь Антосьо. — Слава Богу, — додав, — завтра піду вже в клас.

Та подивились: приміти стоять, а де були чоботи, тільки ямка. Затужив Антосьо, аж заплакав. Ковинський почав його вговорюти. А тут зараз і виполоч і заповідь цвіте.

— Ходім, — каже Ковинський, — заповіді шукати!

І пішли витягати корінці, та такі різки поплели, що ну!

— Оцею якби урвав! — каже Ковинський, простягаючи свою різку.

— А сею? — Антосьо каже.

— Та й твоя добра, але моя все лучча!

І почали хльостати. Там почали суниць шукати; і чоботи знов вилетіли з голови, і класи, і учення. Так і тиждень минув. Настала субота, прийшли старші і знов послали по гороху. На цей раз пішов Антосьо з високом і вже не спіймався.

Вже й черешні постигли, а Антосьо все „без сапогов“, і все старші посилають його „на промисли“. Вже й звикся він, що в клясу неходить, і не вчиться, і вже не втікає в поле, а сидить дома. І Ковинський прийде, та й грають у „косточки“, аж поки з кляси не повиходять.

Так раз сиділи вони та грались, як увіходять аж три второкласники.

— Іди, Люборадський, в клас! Прислав учитель.

— В мене чобіт нема, — каже Антосьо.

— Казав, щоб босого привести.

— Чи йти? — пита Антосьо Ковинського.

— Та не йди, — каже той, — будем лучче ж в косточки грati. А там що? Не чув, як б'ють?

— То й не піду.

— Іди, дурний, — почали ті. — Що ти з собою думаєш?

— А не будуть же бить?

— Ні! — кажуть ті, — а як і виб'ють, то дадуть дві-три різки та й годі. Як же втечеш оце, то як смотритель приведе, так „на собранії“ виб'ють. Тоді вже ні обійтися, як тридцятьма.

— Чорт знає що! — говорив Ковинський, — не йди, не слухай!

— Іди, йди, — кажуть ті, — бо будеш каятись.

Не послухав Антосьо Ковинського, — пішов до кляси. Чим довше йшов, чим ближче було, тим усе біліший робився, а як увійшов у сінці, то як крейда став і не йде.

— Ну, ходім, — кажуть ті, що привели його.

Перехристивсь Антосьо і пішов у класу.

— Ти пачему в клас не ходиш? — спитав учитель.

— Нету сапогов, — відказав Антосьо тоненько.

— А урокі знаєш?

Антосьо мовчить.

— Знаєш? Гаварі! — гукнув учитель.

— Не знаю, — відказав Антосьо чутъ тільки чутно.

— Ти же пачему не виучіл? Висеч!

— Гасподін учитель! — закричав Антосьо, — я вже буду!

Ей-Богу буду!

Та його не слухали.

Відбув свое. Учитель і каже:

— Стой там на коленях!

Став Антосьо ще й на коліна та й думає собі:

— Щоб був знат, не пришов би; хай би сключали. Ко-
винський же не боїться, що сключать.

Як підходить учитель:

— Люборадський! — гука.

• Встав Антосьо.

— Пачему ти не учішся?

Антосьо мовчить.

— Ти же сирота?

— Сирота, — відказав Антосьо.

— Сирота і не учішся? На каво же ти надеєшся?

— Он с Ковінським в косточки іграв, кагда ми прішли к
нему у квартиру, — сказали ті, що привели Антосьо.

— Ти с Ковінським сашолся? Ти знаєш, что такое Ко-
винський?... Зараза!

Як почав, як почав вговорювати, то Антосьо те згадав
і заплакав. А в сінях чути: — Гу! гу! — То б'ють.

— Ковинського! Ковинського! — почали ученики.

— Слишіш? — каже учитель.

— Слишу, — відказав Антосьо.

— То і тебе будет. Считай!

Налічили і сорок, і п'ятдесят, і шістдесят.

— Давольно! — хтось крикнув.

І все стихло; тільки чути: о-го-го-го! о-го-го-го!

— Считал? — литає учитель.

— Шестдесят, — каже Антосьо.

— То і тебе будет, если не будеш учітися.

— Буду! — каже Антосьо.

— Сматрі же! Ступай на место!

Антосьо сікнувся до першої парті, де попереду сидів, бо
був п'ятим у першім розряді.

— Куди? Куди? — заговорили ученики. — Твоє місце на Кавказі!

Кавказом звуть останні парті, де сидить „гебесня”. Поки Антосьо чобіт щукає, написали нові списки, і його занесли в третій розряд.

Пішов Антосьо, понурившись, і сів та й думає:

— Не буду ж я вчиться, коли мене тут засадили межи гебеси.

Як виходили з кляси, учитель наказав, хто поблизу живе коло Антосья, щоб його мав на оці й конче привів у клясу; то Антосьо прийшов і на другий день. „Спросив” його вчитель, а він ні слова не знає; ні слова йому і не сказали, тільки вибили.

Як цього тут натягали, Ковинський приходив до його станції:

— Дурак, — каже, — пішов у клас, коли ще не склався.

На третій день Антосья знов вибили, на четвертий ізнов. Так і щодень били до суботи. До суботи не бачився він із Ковинським, а тоді старші знов звели їх, — по черешні послали.

— А що, — каже Ковинський, — як тобі здається, добре ходити в клас?

— Та хай йому сто чортів!

— Ото було мене слухати, а не „приліжних”.

— Вже не піду більше.

— І добре зробиш!

— А як сключать?

— То, що? Паламарем будеш, опісля вийдеш на дяка, там у стихар посвятять, там у диякона, а там і попом зроблять.

— А ваш тато чому так не зробив? — поспітав Антосьо.

— Мій тато? Ге! Він одні, що неграмотний таки: чуть тільки читає, — а друге, що овдовів. Здурув та змолоду оженився, та ще й старшу за себе взяв, то не злюбив, що скоро постарілась, і почав бити, щоб умерла. Тепер уже й кається, що молоду взяв; та ба! Старої з гробу не підійме, а молода молодших шука. Якби не це, то й тато давно вже попував би. Та ти думаєш, паламарем зле бути? Викинь собі з голови! Мій тато зuba йзів на паламарстві, а на долю не нарікає.

— Все ж таки лучче бути попом, або хоч дяком, аніж паламарем.

— А хіба ти думаєш, що так і скінчиш? Не тепер, то опісля сключать, а все буде тобі; та ще й наб'ють попереду. То не лучче ж без кlopotу обйтись? Я собі подам на „ізученіє” до якого дяка, або таки й додому, та буду ходити по пар-

стасах, та по весіллях, та на вечерниці! І голова не заболить! А „приліжні” все тримтімуть, щоб не вибили. Що й кати! — з радістю крикнув Ковинський, аж підскочивши, і пішов вибриком, лиш закурилось.

В понеділок Антосьо вже й не пішов у клас: втік до Ковинського, ще всі спали. Як пішли в клас, Антосьо з Ковинським пішли по садках.

— „По леності” тебе записали, — сказали Антосеві ученики, прийшовши на обід.

— Озвя! Хай пишуть! — відказав він, сидя на кроваті і ногами гойдаючи.

— А битимуть!

— Озвя! Хай б'ють! Чи то мені первина! Хай би були спершу не били, як я ще боявся різки; а тепер мені байдуже.

X.

Так пройшов час до самого екзамену. Антосьо все втікав, все ховався; і Ковинський все йому торкотав своє. На екзамен Антосьо позичив чобіт і пішов.

— Пачему ти в клас не хаділ? — поспитав смотритель на екзамені.

— Нé било сапогов, — відказав Антосьо.

— А пачему не учілся? — поспитав той.

Антосьо мовчав, то учитель каже сміючись:

— Нé било ахоти.

— Так вот ми поддадім йому ахоти. Взять єво! — гукнув смотритель.

Розтягли сірому і вчистили мало не копу. А він, неборак, щоб пікнув.

Останній празник цього року. Ковинського сключили, а Антося оставили на другий курс, ще на два роки. Як приїхав Антосьо додому, Мася й не подивилась на його, все однакова була, та він перемінився: вже не побіг, вигадуючи, як торік; а наче боявся, наче соромився, наче одурів. Став собі коло порога, та й стоїть, обдертий, обшарпаний, лиш чухається.

— Чи нема в тебе кукі? — поспитаала мати.

— Ні, нема, — відказав Антосьо.

— Треба тебе поськати, — каже Орися.

— Ні, не треба! — озвався Антосьо, все стоя на своїм місці:

— Чого ти наче чужий? — каже мати.

Лупнув неборак очима і мовчить.

— Антосьо! Чи чуеш? — заговорила Текля, веселенька та здоровенъка, ласкаючись коло матері.

Антосьо лиш очима лупнув і почухався.

— Чого ти мовчиш? — допитується Текля.

А він все мовчить, лиш очима поведе.

— А в нас баштан є! — заговорила мала в мами з-під руки та ще й з міною. Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, ширим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче зніхочу.

— Ге, wilczysko! — заговорила Мася, йдучи з хати, і погладила його через вид, як зближилась. Що, якби це вторік? А тепер і не поглянув: — Буду — каже собі, — паламарем, а се попівна; треба привикатъ.

Ще до його заговорювали, і вже аж силою посадовили, а він мовчить, та й мовчить. Найбільше Текля чіплялась, та жибоніла-жибоніла і відступила — та й почала плакать:

— Загордів, — каже, — як Мася, що вже й говорить не хоче!

А Антосеві й не в думці: вийшов собі надвір і сів на призьбі, та й грюкає ногами і думає:

— Отут я торік татка бачив; отам балакав з ними; а ось корогва стояла, як вони на столі лежали; он той кіл, що вони забивали, а я держав. — Все згадав сиротина і от-от заплакати! Вже й сльози наверталися, і в горлі заболіло, як перед плачем, і сами лиця кривилися, і брови моргали; та побачив хворост на купі і наче не він сидів на призьбі; кинувсь до хворосту і почав пруття витягати. Веселий навибирав повну жменю, зв'язав їх у різку і став бити по призьбі, та все приговорює: „А будеш учітися? А будеш? Ото тебе; учісь!” I другим голосом, наче плаче: „Буду, гаспадін учитель! Ей-Богу, буду!” I знов першим голосом: „Я знаю, что будеш! Секі єво! Лучче-лучче-лучче-лучче-лучче-лучче!” I тим другим: „Ой-ой-ой! ой-ой-ой! Гаспадін учитель, памілуйте! Ой-ой-ой!” Як наб'ється вдоволь, то й крикне: „Давольно.. Слідуючій!” I почав, начебто той проситься: „Гаспадін учитель! Я вже буду учітися“. Та таки не помилував: почав сікти та приговорювати; там „следуюшаво“ позував, і бив та й бив. З призьби шматками глина летить, а він примовляє: „Ото тебе, знай! Ото учісь! А то ви уж разобралі себе!” I, на цей лад балакаючи, знов зв'яже різку, і знов те ж починається.

Спочатку йому минало, а далі почали й сваритись, не так хто, як Орися: чепоруха була, то й сердилася, що призыва би порбивав, а їй треба мазати. Згодом і штовхать таки почали, а хлопець, що той чорний віл, лиш боками поведе, як його штовхнуть. Так, шукаючи пруття на різки, аж хворост розвернув. А що вже тих цурпалжів, що відлітали, то не раз і в борщі було. Тільки й роботи мав Антосьо за всі

вакації, що хльостав та й хльостав. Було іноді і вийде з по-двір'я. Ну, думають, на баштан потяг. Вишлють чи вечеряти, чи обідати, а його там і не було: як не в лозах різки плете, то денебудь зариється в солому і пухне.

— Чому ти не підеш, не побавишся, як торік? — каже мати.

→ Не хочу я, — озветься Антосьо, — з мужиками заходить; — і піде на тік, щоб з очей зйті, або й на баштан потягне на яку годину. Та й там хльоста, аж яри в землі повибивав. Здичавів хлопець, — думали вдома. А стара не забула спогадать свого покійного татуя; зітхне й каже: — Недаремно покійні було розказують, що то будуть не учителі, а мучителі! Оце так вимучили всю жвафість з дитини! А яка хороша була та жива яка!

Так і зріс він ні до чого. Що в ньому кипіло, зараз виявилось, як тільки „попромували“ його в четверту клясу. Та до цього ще далеко було. Не було другого Ковинського, щоб стати вище Антося, то на друге літо вже він перед воївдив: ні горох, ні садок від його не виховались, бо мав уже цілу компанію; а сам був хлопець ручий і на всі вигадки митець. Дав Бог дарування, та лиха доля лиху дорогу показала, то й пропадало воно над різними штуками. Ще торік він показав себе, як вели з горохом до смотрителя, а на цей рік нових штук наплатав, що й не нарозказуватися. Чого вже молдавани ні придумували, а спіймать його жадним способом не могли. Та раз таки застукали на дереві — ще й не самого, а з компанією.

— А ви сякі-такі! — закричав молдаван і вчепився до одного.

— Осьде я, дядечку! — заговорив Антосьо з яблуні. Йому аби тих вимотати, а сам викрутиться.

Всі вже знали Антося і напосідались на його, то молдаван, пустивши того, кинувсь сюди:

— От я тобі, — каже, — ти думаєш, що й мене здуриш, як других! Злазь, — каже, — злазь!

— Здійміть мене, то злізу, — озвавсь Антосьо.

— Злазь, тобі кажу! — гукнув молдаван.

— Здійміть, то злізу; а сам не можу, бо дуже об'ївся ваших яблук. Та славні ж вони у вас!

Погукав той, погукав, та й лізе на дерево; а Антосьо все вище. Як побачив, що молдаван уже не скочить, бо високо виліз і в гілля вбрався, тоді сам по гіляці та до сливи, вчепивсь за верх і з'іхав на землю.

— Бувайте здорові, дядьку! — каже. І лиш закурилось.

— Бач! Га! Отак одурити старого! — заговорив молдаван.

ван на яблуні. — Се чорт, не дитина! Дух святий зо мною! Кому б оце в голову прийшло?

Так чоловік кметував, поглядаючи, а Антось ровом по-за садками та в пашні; свиснув на братію, і пішли гуртом, виспівуючи.

Любили старші Антося за його штуки, піддавали йому духу, а він і пішов та й пішов по слизькому: все тільки штуки витворяв, а в книжку й не дивився. Проте таки перешов у третю клясу. Був би він попас, та ось що трапилось: прислали нового учителя. На перший же раз він „спросив” Антося, а цей ні в зуб.

— Аж мені встидно! — їкаже учитель. — Сідай та й не кажи ні кому, що тебе „спрашували”.

Колупнуло Антося за серце, аж заплакав. З цього й почав учиться, і яблука занехаяв, і все. Тим то й „попромували” його в третю клясу.

Тут було вже два учителі і наче один одного хотіли перейти в жорстокості: той б’є, а той ще лучче. Та пройшов місяць — Антося не вибили, проходить ї другий, а його не б’ють. І вчиться він, аж усі дивуються. Та нема такого, щоб небитим вийшов з духовних шкіл — не за однò, то за друге, або просто за те, що небитий, розтягнуть і дадуть, аж не присядеш.

В духовних школах після обід, поки ще ходили, пишуть, було, „упражненія”: або з латинської чи грецької на московську перекладають, або з московської на латинську чи грецьку. І Боже сохрани помилитись: в той день, як після обід писати, як раздаватимуть тетраді, набереш, як убогий у торбу. Латинським учителем був уже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив „з бакенамі” і сік, доки теплий. Його духу боялись ученики. От і принесли в понеділок латинські „упражненія”, та не роздавали, а поставили на столі, щоб то суд видати. Опірч „упражненій”, там завдають на неділещій день писати „окупації”: щонебудь з книжки на одну неділю по-грецьки, чи по-латинськи, а в другу теж саме по-московськи пишеться.

Хто не бачив „окупації”, той не зна, що вони за штука; а це от що: з білого паперу зшивается тетрадь в лист і обрізуються „кантички”, себто спідній край з на два цалі, щоб тетрадь вийшла трохи що не квадратна; лініюється ї, і пишуть. Для „окупації” особне й чорнило роблять: „лісньонце”, як там звуть, себто лискуче таке, як дзеркало. І вже не пишеш, а печатаєш; і всіх святих спросиш до помочі, і самого Бога, і кого знаєш на небі, щоб тільки добре написати. Бо як зло напишеш, або хоч і гарно, та помилишся,

або „жыда” змалюєш, то вже прощайсь: в суботу як не заєць, то коні так і присниться. То от і дадуть — та як зайця, то ще нічого, а вже як до коней дійшло, то й Бог забув. Нещастя оті сни! Кому присниться таке диво, то вже й плаче.

— Чого ти плачеш? — питаютъ.

— Еге, чого! Коні снились! — відказує.

І ніхто не подивує, що того плачеш, бо қожен зна, що віщує такий сон; бо й самому не раз таке снилось. Ка- жуть — не вір у сон! — Ні, в сон треба вірити! — скаже кожен школяр. — Я вже, — скаже, — сам перевіривсь, що як сниться мідні гроші, або що яйце їси, або яблука, вишні, — то будуть бити. Ще це іноді віщує тільки слози; що „в пâлю дадуть”, або на коліна поставлять; а вже як присниться заєць, або весілля, або коні, то таких дадуть гарячих!.. І вже зараз знати, кому таке снилось: як зварений іде в клас. Другий бідняка не відергить і втече з кляси; то дивись — приведуть, і збудеться сон.

Найчастіше сниться оце перед суботою, бо тоді, мовляв, „окупації” було роздають, або в понеділок, бо тоді „упражнення” приносять, а в неділю учитель має час перечитати.

Лучилось так, що в суботу „окупації” Заторського роздавали і вибили Антося, що погано написав: боявся, трясся, то й не вдалось. В понеділок принесли „окупації” подавати. Як передзвонили „на міста”, понесли їх до учителя, як звичаєм бува; та незабаром і „окупації” назад. Тепер би подивитись на дітвorum! На жадному не було свого образа: всі білі — аж зелені. Зараз кинулись до книжок, а найбільше кому коні тощо снилося. В класі тихо, що чути, як муха летить.

В такутишу в сінцях, чути, йде хтось. Один, кому ближче було, подививсь у двері крізь дірочку і вже лиш пальцем махнув та й сів. От двері хлопнули, і показавсь Заторський у своїй сірій шинелі з плисовим коміром. Загрукотало, що всі на ноги скопились, і один як дзвінок прочитав: „Царю небесний”. Хто, кажуть, не був на морі, той не молився. Ні! Мабуть, і моряки не моляться так щиро, як оци бідна дітвora. Єсть і такі, що, ввійшовши в клясу, б'уть поклони, щоб Господь помилував. А вже як читають „Царю небесний”, то й перед смертю щиріше не помолишся.

Прочитали молитву; учитель тільки кивнув. Це вже мали за знак, що сердитий, і примічали. Як же скаже він: „садітесь”, то з душі як вітер повіє; як скаже: „сидьте”, то трохи відійде, а не зовсім: як же тільки махне рукою, або головою кивне, то всі позафмирають. І оце лиш головою кивнув.

— Горе ж нам! — подумав кожен третіокласник, та жаден жадною міною цього не показав; всі повнурювались в книжку і нічичирк; щоб котрий або підсумом здвигнув, або що: як статуї сидять. А учитель походив по класі і до „цензора“ („спекулятора“):

— Єсть розкі?

— Єсть, — відказав той.

В „спекулятори“ назнача сам учитель кого ледачого та здорового. Цей уже не боїться, що битимуть, бо іх ніколи і не „спрашують“; і тільки і зна він, що різок наготовити. Вони в класі старшинують, і їм ніхто нічого, бо кожен боїться:

— Ану ж, — дума, — розсерджу, то відразу до самого серця добере! — На різки там складалися: кожен по шагу; а давали й по більше, щоб придобритись цензорові. Це звалось, „кубана дать“.

Та „кубан“ все одио, що й хабар; то його й перейменували; замість кубана стали давати „приїзного“, то „від'їзного“. І рідко такий знайдеться, щоб не дав, а ще рідше такий, щоб не старгався підлизатись до цензора. І вони там голова в класі. Як зійдуться писати, то цензор ходить попід парті:

— „Ану мені перця, ану мені!“ І другий сам не має чим писати, а йому віддасть. Або чорнила просить. Навіть „диктюрою“ не відмовишся. Щоб не розливалось чорнило, дітвора напиха бавовни в каламар і вже робить пером, що видушить, наче б і вмочив. Оце й єсть „диктура“. То, кажу, ю вона не спасе.

— А ти, — каже цензор, — не даси?

— Та я дав би, тільки бачиш — диктура в мене. То він візьме, витягне і видушить диктуру. А відкажеш, то зараз пізнаєш, з ким діло маєш: — Хіба ж ти, — каже, — в мої руки не попадешся? — Для таких цензори осібні різки пletterуть, що як урве, то зразу крів'ю спливеш. А на кого добрий, то також осібні: з кінця дерево повийма, що тільки лико зостанеться, і тим б'є. То як таки цуратись такого чоловіка? А ще коли там, як смерть тебе не мине, так не ми'неш спекуляторських рук. І спекулятори за кожен раз, як учитель пита, — чи єсть різки? — вже так і ждуть свого ворога, і конче мигне йому: — ось я тобі! — бо вже, значить, не до жартів іде, коли аж питаетесь. І на цей раз відказав він: — Єсть! І мигнув то одному, то другому, а до Любомирського аж кулак зціпив. Цей не дав йому яблука, та ще, як той став відхвалюватись, зляв катом та гицлем (таке в них прозвище). Та дарма: Аңтосько вже починає боїтися різки і вчиться, аж не тямився. — Чие „упражненіє“ погане, то стойте з самого верху, там усе лучші та й лучші.

Учитель перебирає ті „упражненія“ і віддає поряду, та як віддає? Кого бити, то „упражнені“ летить під поріг, а за ним іде й той, чиє воно.. А там, — відомо щоб, — розтягнути неборака. От б'ють та й б'ють, — рідко кому „в палю“ з десяточок. От і до Антося дійшло.

— Люборадський! — гукнув учитель.

Антосьо піднявсь на ноги і стоять ні живий, ні мертвий; цензор уже поморгує, а учитель мовчки переглянув і кинув в очі:

— Лучче старайся! --- каже, а сам гукнув на другого і обернувсь очима в другу сторону.

Антосьо схопів тетрадь нальоту, поклонивсь учителеві і, як цей обернувсь, дав дулю цензору.

— Гаспадін учитель! — заговорив цензор, --- Люборадський дулі дайот.

— Что ти дёлаеш, Люборадський? — гукнув учитель.

— Нет, гаспадін, учитель, он врьот! Спросіте ученіків!

— Врьот, врьот, — заговорила вся кляса, а найбільш ті, що вже мали „упражненія“ на руках. Ці вже на цей раз різки не боялись: як „упражненія“ роздають, то так і клас пройде, — то й загули. Цензор щось почав балакать, та учитель не зважав, тоді він замовчав, тільки головою похитав.

Не помстившись тепер, він не хотів ового царувати і почав, як там кажуть, гонити: став трити, якмога, аби такі вибили.

Третя кляса виходить вікнами в садок, та учитель було й перегнеться за вікно. Тут то, й лахвá для школи: один по другому встають, і кожен чита з книжки; дочита один, то встає, другий, читає. А учитель там собі, за вікном. Як же другі читають, то нічого, а Антосьо хоч і без книжки говорить, та цензор гука:

— Люборадський! Чого ти читаєш?

То учитель почує і собі озветься:

— Ти зачем читаєш?

— Нет, гаспадін учитель, то он врьот. От вислушайте меня!

Учитель вислуха, і нічого.

Ця гонитва багато помогла Антосеві; бо він, хоч і не дуже боявсь бійки, та постановив таки на своєму поставити, щоб не вибили! І вчився з немочі!

XI.

Тимчасом екзамен зближався. Страху — страху; Боже, твоя воля! Не один останню колійку протратив на свічки, та молився по цілих ночах, щоб Бог помог щасливо. Салдати,

забуть, смотру так не бояться, як тут екзамену. І Антосьо щиро молився. Перед самим екзаменом і не снідав. Та не він один, а рідко хто снідає, йдучи на екзамен, аж мов би це у звичай звійшло. От Антося і в четвертий клас „попромували”.

Хто його зна, де та дітвора таю пихи набирається. Аби тільки в четверту клясу перейшов, то наче не той хлопець стане: задере носа, що куди! І з ким вчора горобці дер, сьогодні й поглянуть не хоче. І Антосьо так: зараз десь і манижка в нього взялась і така жилетка, що до манижки; і прості чоботи виваксував. А що бідним шараваркам, то найбільше досталось. Були вони прості димові, та ще й зроблені на славу: як Дунай широкі і короткі, чутъ нижче колін. У свою пору були вони й довші, та Антосьо вигнався за рік. До цих то шараварок здумав він стремена вчепити, та не мав з чого, так з ниток, — тільки випростувався, стремена й порвались. Що робить? Понадрізував халяви і попришивав шкурлати з на п'ядь шириною. Та й пришив же! — циганською голкою і суччю. Тоді й натуг до сподоби. Отак виштатувавшись, надів кашкет набакир, підняв плечі чутъ не до вух і почав ходить „стѣбнівкою” взад і вперед по подвір’ї, — за подвір’я вийти не хватало сміливости. А сіртук у бідолахі сірий, суконний; стан аж на плечах і кожний гудзик іначий, — навіть білі були між чорними, — той з вушком, той з дірками, на тому якісь квітки, на другому вовча голова, той як десятничок завбільшки, а другий більш привні. До того ще й столи чисті в хазяйок, що як пишеш, то по самі лікті так заялоши, наче ковбаси продавав. Та що кому до того? Ось він „чвертокласник” уже, — пусте, — що сорочка, як на чумакові, біла. З такою міною Антосьо і хурмана привітав.

— Чого воно йжиться? Чого дметься, як шкурлат на жару? — думав собі хурман. — Хіба я не знаю, що воно за птиця? Своя ж сестра ріднесенька на його плюнуть не хоче, то чого б я дувся? Що попович? Овва! Яке ж незідальце! — Так дума собі хурман, а того й не знає, що ні Антосьо, ні його „камбрраття” й не думали чванитися родом: вся біда, що він чвертокласник — от що!

Так, як бачили-сьмо, Антосьо і в дорогу вирушив; і до хурмана вже й не говорить, як бувало попереду; а що цей піде розказувати, то він тільки осміхнеться та — „Харащо, ладно!” — Мало того, що йхав напижившись, а то ще як здібався з ким, то вивернеться на бричці і гука: — „Торкай!” Любив неборак і яку кватирку в горлянку вилить; то звійде в корчму, і наче лиш йому світ вільний: ходить, ру-

ками розмахує; „Водки!” — крикне, — і все ходить, аж луна йде; та все поглядає, чи дивляться на його люди, і дума: Мабуть пізнають, що я не щнебудь, а „чвертокласник“.

Не доїздячи Солодьків, корчма стойть; тут він виваксував чоботи, надів другу маніжку, обтріпав жилетку тощо від пилу; а сіртука не зaimав, бо він під пилом видавав новіший. І шапки не чіпав; бачив неборак, що поштарі їздять запиляні такі, то й собі так: хоч по шапці, каже, подумають, що хутко їхав.

— А може, — думає, — й зовсім мені не треба б було обтріпувати? Хай би може так було; сказали б: такий запиляний наш попович приїхав! Такий запиляний! Сказано, здалекої дороги. — Та вже минулося. От він і сів на бричку: — „Торкай!” — і тільки закурилось.

Так же пашні половіли, так же коники цвірчали, і все так же було в полі й тепер, як тоді, коли Антосьо первый раз додому їхав із Крутих; та він уже не такий був. Змалювавши себе в своїй голові на поштарських, тільки погукував: „Торкай!” — Навіть дзвінок йому причувається. Здається, повинен би вселити бути, коли так; аж ні: нахмурився і набік щоб оком моргнув. Одна соломина висунулась з брички, і він задививсь, як вона хитається, що аж забувся.

— Стой! — гукнув перед порогом, як хурман і сам став. Та й коні добре знали, що тут треба стати, і самі далі не пішли б, хоч би їх ніхто не спиняв.

— Позносиш! — сказав Антосьо хурманові з такою міною, наче там у його казенні проші абоць, і пішов виступці, поволік чоботи. Осміхнувся хурман і поїхав на тік, бо в бричці опріч килимка, подушки та двох-трьох пар шмаття, нічого ю було. Хіба ще книжка яка. Ввійшов Антосьо до хати і важно-преважно поклонився, наче аршин проковтнув і не може голови зігнути; так же важко поклав свій кашкет на столику коло дверей і почав вітатись з мамою, з сестрами та все мовчки.

Кинула оком мати на його вбрання, та й відвернулась, щоб на первім ступні не засміятись, і вийшла зараз; Мася зареготалась; Орися тільки губи закушувала; Текля теж осмішкувалась, бо вже й вона виросла за той час..А Антосьо вийняв хустину з кишені, як онуча, — і став обтирати лице перед дзеркалом.

— Ух! — каже, — щак я зашмарліся! А пилі сколько!

— Як на свинячім стегні! — озвалась Мася.

— Ну, да! То єсть, как у тебе на шеє, ти хотела сказати! — озвавсь Антосьо.

— Зовсім ні, — каже Мася, — в мене шия чиста, не

віриш, то подивись: я щодня мию, хіба вже прем часу не маю.

— Где відано, где чувано, чтобы свінда, — на це слово наліг голосом, — та, шею себе умивала? — каже Антосьо.

— То ж — свиня, а то — Мася, — озвалась Орися.

— А я между вами не разлічаю, — Антосьо каже; — і то свінда, і то свінда.

— То свиня ж ти сам! Защо ж ти мене свинею нарікаєш? — озвалась Орися.

— Бо ти свінда! Просто свінда, єшо і бурая, тупорила. Вот тебе, ей-Богу!

— Навчився! — каже Текля.

— І ти, парасьонок, смеєш? Так, і дам!

І замахнувся кулаком.

— А зась не знаєш? — озвалась Орися. — Ще не ти тут старший.

— Чево ти? Чево ти? Я і тебе „по макоєдах!” — гукнув Антосьо.

— Tak i być powinno, — зашебетала Мася; — Ładnie! Oto ładnie!

— І ти, Брут, протів меня! — сумно заговорив Антосьо, а далі й крикнув; — Малчать ти, ляшка проклята!

— A, hyclu ty jeden chodzisz! Jak ty śmiesz? Ta ja tobie nie Orsyia!

Антосьо і в кулаки вже наплював, щоб так і трахнуть, та вийшла мати.

— Що? Вже заходились воюватися? — заговорила вона.

— А чево ж ані, дряні, смеют возвищать свой нелепий голос протів меня?

— Та як же з тебе не сміяєшся? — каже мати. — Та по-дивись сам на себе.

І засміялась.

— Tu quoque, Brute! — заговорив Антосьо і додав: — А разве я сам на себя стараюсь? Если я смешной, то вы с себя смеетесь, что так меня убираете.

І став ходить по хаті та руками розмахувати. А мати думає: — Шо се він каже? Квакай, брусе, чи що?

— Як не буде мені сіртука, — почав далі Антосьо, — то хату рознесу.

І стукнув кулаком в стіл.

— Не рознось так скоро, — заговорив о. Яким, ввійшовши знадвору, — бо се хата моя; а я тобі що винен?

Сироти вже жили на подвір'ї, там була стара хата.. Та о. Яким був як і одинокий, то вони все в нього сиділи.. Наче йому смолою губи заліпив, так Антосьо змовчав. Та не

перемінив своєї постанови, щоб сіртук справили, та ще не абиякий, а суконний.

— Де я тобі возьму тих прошер? — сказувалась мати.

— А меня где взялі? Там і денег вазьміте.

Плюнє мати та й піде. А Антосьо знов:

— А кагда мне сіртук справіте?

Все по-московськи балакав.

— Оце біда мене опала з тими чужоземцями, — каже собі стара. — То ляшка вдалась, сей москалем став! Ото понаучувались! Цур йому з такими школами! Недаремне мої покійні татуньо — хай їм царство небесне — булокажуть, що в одній хаті житиме кіт, миш і собака. Оце ж так воно й е!

Вже недалеко було до первої Пречистої, а сіртука Антосеві все не було. Далі паніматка зібралась і поїхала до міста, і набрала своєму синові на сіртук і на все, що треба.

Як розприскається мій Антосьо! Е, як та вода на лотоках бурлить, що ні спинку, ні гаманцю не має...

— Как можна? Как можна? — гука. — Ім — ніби дівчатам-сестрам — то вон — что понасправлялі, а мне і сіртука харошево не хатіте! Так я себе сам...

— Ну і сам собі справляй, — каже мати, — аби-сь тільки мав за що.

— Найдьом! — озвався Антосьо.

Приїхали кравці; Антосьо як не той — тихий, смирний, що куди. Так і до Крутих поїхав, що наче другий разум вступив йому в голову.

Ще серпень був, як Антосьо забаг: їхати та й їхати до Крутих.

— Шо тобі такого, сину? — каже мати, — ти ж ніколи так не рвався з дому; а було аж, після Пречистої, — після другої вже.

— Е! — озвався Антосьо, — тоді то старших боявсь тощо; а тепер чого бояться, коли сам старшим буду! Як спізнююся та пропустю, то хай йому цур! Лучче вже й не являтись. В четвертім класі, — каже, — не те, що в других, — хоч півроку пройде, все поповниш; тут все по-латинськи та по-грецеськи. То коли його вивчити? — От так він говорить, а сам собі дума: — Добре перед жінкою й тумана перти, бо не поправить.

— Бідні діти! — подумала мати. — Добре мої татуньо розказували, що то будуть не ученики, а мученики! — І почали в дорогу рихтуватися.

Був вересень на початку; сонце пекло, аж шкварчить; що

у згір'ях всяке зело пожовкло; а із-за гори підіймались хмары — на дощ збиралося, кожен знає.

В цю саме пору в Крутых на тім пляцу, що коло Піотрової, стояло скільки чвертокласників, — все в новім убранні, і паличками землю копирсали, і Антосьо межи ними. Сіртук на ньому новий, роксаковий — поли аж по кістки; шаравари черкасові, на стременах і напружені, хоч смичком поводь; кашкет новий з китицею; жилетка шовкова в квітки і чоботи на рипах, ваксовані.

Наче сумували чвертокласники, бо мовчали, а на виду не сум видно було: всім очі світилися, як каганці.

— Жаль, — каже один, — що ми не вкупі живемо!

— Жаль, — каже другий, — а добре було б.

— Та цо жаль, то жаль, — озвавсь Антосьо. — Ходім же з жалю та вип'єм!

— Ходім, — заговорили ті. — І пішли, вниз, униз, та й до Піотрової.

Вже й „кози“, як звали второкласників тощо, понадіїджались, та ще „класи“ не починались, не було й журнала в станції, то дітвора й хати не держалась — розбрелись, хто куди попав.

— А де були? — запитає старший, як ще й запитає.

— До міста ходили, — відкажуть і покажуть папір чи „цизорик“, що колись купили, аби старшому очі запхати.

То й тепер нікого з малих не було дома — ні духу.

— Так і треба, — кажуть чвертокласники.

Антосьо зараз пішов у пекарню і просить хазяйку.

— Чи не можна б, щоб Мотря пішла до Кромбера?

— Чого вам аж до Кромбера? — хазяйка каже.

— Вишняку! — з пишною міною відказав Антосьо.

— Та не можна від якого іншого жида, а конче від Кромбера?

— А хіба ж ми що? Може, грошей не маєм? — заговорив Антосьо і вийняв з кишені капшук повний, грішми набитий.

— Ось! — каже, — дівіться! — І дав аж п'ять карбованців.

Кромбер — то був найбагатший купець у Крутых: винами торгував, а наливок і не було в нього ніколи.

Та Любомадченко не знат, і хазяйка не знала, що є, а чого нема в нього, бо то голота була, що й не снілось й ліпшого, як наливка.

Від Піотрової треба було через яр йти, через два містки, а там ще степком поза жидівськими домами, а там уличками та переулочками, доки на місто вийдеш, а Кромбер аж

за містом жив, в поперечній перії, — то Мотря таки ген-ген забарилася.

Чвертокласники тимчасом троціли кавуни.

— Може, курку, або гуску? — питає Антосьо.

— Якби так через місяць, то недовго б їй заваджати в тебе в скриньці; а тепер ще домашні птиці небесні в пузі „пriebивають”.

— То й не треба! Може, меду? — каже.

— Нам, і так солодко, — відказали.

Вже третій кавун доїдали; калюжі по всім столі, аж на землю тече; по хаті шкарапул, як на баштані коло куреня; а що зернят усюди, то вже й Бог забув.

— Нема вишняку, — заговорила Мотря, ступивши через поріг. — Та що ж ви наростили? — додала вона. — Де вам і сі пляшки поскладати, що на столі такі калюжі?

— Та клади денебудь, — озвавсь Антосьо, — хоч і на кроваті тимчасом.

— А я, — каже Мотря, — взяла рому та вина; може віднести? Я з такою умовою і брала, що як принесу, то щоб назад прийняв.

— Говори! Ми його приймем, що й сліду не знайти.

Поклала Мотря пляшки на кроваті і взялась прибирати на столі; Антосьо склянку витирав, а тих два чвертокласники поглядали один на другого, то на ті пляшки. Через годину в Гійотрої вже співали.

— Позич мені, брате, скільки карбованців, — почав далі один з гостей просить Антосья.

— А скільки тобі? — Антосьо каже.

— Та, так з п'ять, абощо.

— Нема п'яти, — Антосьо каже, — десять, коли хоч, дам..

— Давай уж є десять, що робити з тобою? — каже той.

Поліз Антосьо до капшука, а той другий чвертокласник дивиться, і йому аж очі забігали.

— Та не давай йому, — каже, — а дай, брате, мені лучче!

— Ні, ні! Мені дай, а йому не давай, — озвавсь той.

— Не вір! Не вір! — каже другий, — мені дай, а йому ні!

Антосьо все корпавсь у капшуці; далі вийняв цілу паку бумажок — все по десять та є по десять — і дав одну тому, що просив. Взяв той і почав чванитись:

— Бач, — каже другому, — таки моє цвіте, а твоє гнє.

— То позич же є мені, — почав другий, — коли йому позичив, хай не дріжниться.

— Нá є тобі десять, — з пихю, як який міліонщик, заговорив Антосьо.

— Овва! — каже цей, — бач, і в мене є! Вип'єм же тепер за здоров'я Антонія Гервасієвича, що позичив нам прошай.

З цим словом налив склянку:

— Твоє здоров'я, Антоній!

Антосьо зав'язував капшук і не чув, а, може, до тої пори вже й вуха йому позакладало.

— Чуєш! Люборадський! — почав той.

— Га! — каже Антосьо.

— Дай тобі, Боже, здоров'я!

— Дай тобі, Боже! — озвавсь Антосьо.

І цей хильнув та й налив і каже до того другого:

— А ти чому не п'еш?

Той мовчав. А на нього бедногій надійшли, — спустив носа, як індик, губу відкасив, голову повісив та й сидить, лиши сопе.

— Чуєш, бра! — заговорив Антосьо, — чому, бра, не п'еш?

— Не хочу!

— Ти вже сердишся?

— Сердюся.

— Та защо ж?

— Як то защо? — каже той нахмурений, — чи ж я таки рівня тому, що ти і йому, і мені по десять карбованців дав? Хіба він тобі такий приятель, як і я?

— Ще більший! Ще більший! — підхопив той і додав:

— Люборадський! Чуєш, Люборадський! — каже, — коли хоч, кажи в'огонь лізти — полізу! Йі-Богу, полізу! За тебе, братіку, і в огонь, і в воду — ій Богу! О, бач! — почав далі і поліз по кроваті, зняв образ, поставив на столі і почав поклони бити. Вдарив їх скільки і каже: — Заклинаюсь оцим святим чи святою, що тут намалювано, бо щось недобачаю, коли я не більший приятель для Антося, як той. Чуєш? — гука до того нахмуреного, — чуєш? Йі-Богу, правда! — і поцілував образ.

— Дурний ти, — заговорив той, — хіба я тебе не знаю, що ти світовий брехун? От коли я не брехун, то так що ніт! І присягну, що ніт. — I собі збирається лізти, та Антосьо придержав його за полу, каже:

— Вірю! Йі-Богу вірю! От на тобі іще десять карбованців, бо я тобі вірю.

Взяв цей і каже:

— А я таки поцілую святого Миколая, що з мене лучший для тебе приятель, як з отого сучного сина брехуна! — I поліз здіймати ов. Миколая та ставити на кроваті. — Бач,

каже до того, що вже клявся, — все таки мое цвіте, а твоє гнє — ось уже друга!

Із цим словом так тикнув під ніс бумажкою ніби, а за-мість неї кулаком, що той аж на ногах не встояв, а мусів присісти. Та не зважив на це, а заговорив до Антося:

— Так! — каже, — то ти... Не брат же ти мені! Нá тобі й сих десять, що вже-сь дав. — І дає йому позичені гроши.

— Не беру я, — каже Антосьо, — я ж тобі позичив.

— Я не хочу; возьми собі назад. О! Бач! — каже далі, піднявши руку над головою, — о! Бач! — І з цим словом поклав бумажку на стіл, і разом зо всієї сили вдарив ку-лаком.

— Та я не беру, і не бачу, — каже Антосьо, — хоч і за вікно викинь. Я ж тобі позичив? Ти ж мене просив?

— Та я тебе просив, щоб нарівні стали з тим сучим си-ном, що он до образа пнеться, та не може зняти.

Той і справді топтавсь по подушках, стогнав, а св. Мико-лай все на гвіздачку виситі.

Почувши ту мову, Антосьо приступив до нього і тиче в руку ще десять карбованців, і торка, що „сховай, аби той не бачив”. Повеселішав неборак, побачивши, що таки „не гнє його”, що таки нарівні стали, і почав запихати в кише-нію обидві бумажки. Антосьо тимчасом налив стакан вина, випив і почав припрошати: — „Пийте, браття!” — хоч тут був один брат, а другий все стогнав коло образа.

— А ти ж віриш мені, що я не брехун? — каже той, що присягався, — як віриш, то вип’ю.

— Братіку! — почав Антосьо, — братіку!... ш-ш-щоб мене прім любив, як не вірю. Та щоб я тобі не вірив, моїму при-ятелеві? Я? Тобі? Та я не знаю що!..

Обнялися і поцілувались. А той, що стогнав коло обра-за, мабуть розсердився, бо разом як сіпне, то так і дав стор-чака аж під стіл. Простягнувсь тут, поцілував образ і сунув його під кровать.

— Полеж, — каже, — ти там, а я тут трохи відпочину.

— П’яница, сучий син! — заговорив той, що клявся, як той другий заснув. Йому пити! Йому.... Йому, — каже, — ет! Що й казати! От коли ми, братіку, козаки, то так! Ми й ще вип’єм! А правда?

— Правда, — каже Антосьо, — правда, братіку! — І налив.

— Поцілуймося же!... — каже той, — поцілуймося!

Поцілувались і випили.

— А ти, сучий сину, п’янице! — почав усе один до того, що лежав долі, — ти вже не п’еш? Га? Не п’еш? — і почав штовхати ногою. — Чуеш? Будеш пити?

-- Мбу-ду, -- озвавсь той і завив: -- в бездні гріховній
валя-а-яся.

-- Ти, сучий сину, не в бездні, а під столом! -- каже цей.
А той все: --- неізслі-димую милосердія...

-- Мовчи! — гукнув цей.

-- Твоєгд... -- співав той.

-- Залиймо його, Антосьо, хай мовчить!

-- Заливай! -- каже Антосьо.

-- Я ромом, -- каже цей.

-- Хіба я що? -- каже Антосьо,

-- Не будеш сердитись?

-- На тебе? Я? Сердитись? Братіку! Лий, скільки хоч.

Іще пошлю Мотрю, а ти лий!...

Взяв цей пляшку і почав лити тому саме в губу.

-- Брр-бр! — почав той, — бррр! Всемирний потоп!
пвалт! -- і обернувся потилицею догори і маца попід кро-
вать: -- Святий Миколаю! Рятуй! — А той на потилицю лле-
та й лле.

-- Що ви робите! -- почала хазяйка, — ото гарно!
І образи познімали! А! Люди-люди! А поналивали! -- Ото!
А той що робить? Вже джмілів слуха? Гарно!

-- Мовчать! Мовчать! — почав Антосьо, -- я тут хазяїн!

-- Такий мені хазяїн красний, що хазяїці й чарки випити
не дав...

-- Є! Є! Ще вип'єте й дві.

Через годину й хазяйка пристала до гурту, і всі разом
співали. Та вже не тут, а полізли на горище, бо почала ді-
твора сходитись:

Не раз отак пили вони та приспіували. А стара Любо-
радська раз збиралась до міста: треба було Орисі фурто-
справити, — ще й не справити, а верх набрати, бо блам був
готовий з Масиного футра. То вже для Maci що іншого —
для неї треба було і блам купити і накриття, бо вона стар-
ша; а Орися менша, ще й в переробленім походить.

Збиралась паніматка: і коні вже запряжені стояли коло
порога, вже й пообідала на дорогу, — зовсім готово, тільки
сісти. Коли до грошей, що в скрині були, а там щоб ко-
лійка!

-- Нещастя мое! -- заголосила. — А хто ж тут так го-
сподарював?

Найперше до Maci вчепилася: — То ти, — каже, — вікра-
ла? — Та ця не далась: зараз відгризлася. Потім до Орисі,
— ця плаче, присягається: — Нáшо мені? — каже.

-- Чи не брала ти, дочко? — питає Теклі.

-- Ні, мамочко, й Богу ні!

— Не святі ж злізли з неба та проші вкрали, — озвалась стара, — хтонебудь та взяв же їх!

А плачу було та клопоту, — не доведи, Господи! На Антося ніхто й не подумав. Далі до ворожки вдалися. Ворожила вона, ворожила, та й каже:

— Таки з ваших хтось, та його нема дома: чорнявий, невисокий, ще молодий.

— То чи не Антосьо? — каже Текля.

— Де ж би таки Антосьо крав! — каже мати.

Проте, подумавши, порадившись, запрягли коні та й поїхала до Крутіх.

П'ять чвертокласники, та кавуни йдуть, та родзинки, та всякі ласоці; а Антосьо лих погукує на менших: „Бігай до міста! Та бігай!” І цибухів накунив, і тютюн.

Хазяйка догадувалась, що щось то воно є, та не сміла сказати ні старшому в очі, ні смотрителеві, бо як не правда, то буде їй лихий світ. Як тут Люборадська — рум, як пить дало.

— Що мій син тут поробляє? — питает.

— П'є та гуляє, — відказала хазяйка.

— А де його скриньочка?

Показала хазяйка, — скриньочка стояла й не замкнена. Коли до неї, а там всього-нá-всього п'ятдесят карбованців.

— Бідна ж моя головонька! — заголосила мати, — ото шатнув!

— А скільки було? — питает хазяйка. Вже догадалась.

— Та вже скільки не було, назад не вернеться!

Як прийшов і Антосьо з класу. Напала мати на нього; лаяла-ляяла, а він і губи не роззяявив. Аж напослідку жаже:

— Ото треба було справити мені сіртук.

— А ти ж справив собі його?

— Ніт, — відказав Антосьо, хлопнув дверми і вийшов.

Так мати й поїхала, що він і не показавсь їй на очі.

Бідна мати! Виїжджаючи, ще просила хазяйку, щоб не розглашала:

— Своя праця, — каже, — своя й дитина. А як треба буде Антосьові проші, то вже будьте ласкаві, — каже, — до п'яти карбованців не позичайте.

Розсердився Антосьо, що мати вірадені проші одняла, і хоч присилали за ним підводу на Різдво, не поїхав додому.

— Що мій Антосьо там поробляє в чужині, — згадувала мати ча багату кутю за столом, — чи має хоч хліба доволі?

А Антосьо і вухом не вів: підципивши гроші, порозпозичав, а після лих відбирав та тайнував. І на Великдень не поїхав. Та на цей раз мати вже не посилала підводи від себе,

а просила о. духовника, як їхав за своїм, то щоб і Антося привіз. Та дарма, — Антосьо й не подумав їхати, а поїхав тільки сам духовниченко. Син сердився, що мати крадені трошки відібрала, а мати бідкалась, побивалася: і сорочечку синові, і грошенят, і маслиця, і медку — всього посылала, аби тільки брав духовник. А духовник був чоловік, яких рідко, то й набере для Антося повну бричку, що й сісти ніде було.

— Чому додому не їздиш? — питаютъ Антося камбраття вже перед другими вакаціями.

— Як мені їздити на чужих або й на своїй тарадайці? Як прише мати коляску, то поїду.

Люборадська й справді купила криту бричку на фесорах; вже сподівалась богослова, бо це курс кінчали, то готувала придане. Антосьо довідався, то дув на коляску.

— Доки не прише коляски, то — сучий син, коли' поїду!

— Та пойдеш ти' і верхом, пішки коло палички, як стара матиме розум та нічого не прише; або й прише, як до других сиріт присилують, підводу з торбинкою на плечах, щоб не боявсь.

— Та я не Люборадський, коли поїду, як не в колясі.

Таку розмову вели чвертокласники вже перед публичним екзаменом перед „промоцією” в семінарію. Через день ї списки прочитали, і Антося назначили в семінарію; кому й похвальний лист дали — такий размальований та золочений, і Антосові дали його.

Ідуть собі купами — тó ніби семінаристи, тó вже третью-класники, тó чвертокласники; гуторять собі йдучи: як хто зодягнеться дома, бо вже в вищім класі буде; а семінаристи: як то гуляй б, якби не чортів екзамен в Кам’янці, що без його не пустять в семінарію. А чопереду всіх їде віз-літеряк чорними волами.

— То се до тебе коляса! — каже один Антосові.

— Може до тебе, то так; а до мене приде четверня „лихіх”.

Так сміючись, наздогнали й ту хуру. Аж вона і насправжки до Антося.

— Ворочайсь додому! — гукнув Антосьо, — скажи, хай колясу пришлють.

— Хай уже завтра, паничу, — озвавсь чоловік з воза, — хоч дайте волам відпочити.

До вечора та через ніч Антосьо роздумав, що доведеться пішки йти, коли не поїде волами; то й намовив чоловіка:

— Проси, — каже, — мене: я буцім буду не хотіти, а ти

все проси; то я й пойду, буцім то твою волю вчиню. А за се тобі дорогою — знаєш!...

Саме як зійшлися камбряття зо всієї „цеї магали”, а хто і з тієї, щоб поглузувати з Антосевої коляски, як входить. Його хурман, кланяється чуть не в ноги, просить, молить:

— Ідьте, паничу!

— Та йдь уже, — кажуть камбряття, — тут сорома жадного нема; хто знатиме дорогою, що то Люборадський іде, той самий, що на колясу засідав? А ти ще в сорочці йдь, то кожен подумає, що який шляхтуга в поле, або до млина. Ще й соломи наклади в драбини, то й пойдеш, як у колясі; ні стужне, ні гуркне.

Трохи поспоречавсь Антосьо та й каже:

— Через вас, браття, тільки пойду та через просьбу сього чоловіка; а без сього — сучий син, що ні ногою з місця!

На розпрощання поставили магоричу: той золтий, той два — і зашуміло в голові. Почувши хміль, хлопці роз'ярились — тільки б гуляти! Та де в біса грошей взяти?

Якби до кожного підвoda була, то ще пів біди-лиха; а то лише до Антося; а мати всього тільки карбованця прислава, щоб на дорогу було, а довги, на случай будуть, то просила духовника поплатити, як свого братиме з школі. Та Антосьо не задумався. Кинув оком на свій похвальний лист, що лежав на столі, і каже: — „Ось проши!” — скопів його в руки і аж головою струснув та й побіг з хати.

— Куди ти? — гукають.

— Гождіть мінutoчку, а я вернусь з магоричем.

Не могло цим і в голову зміститись, як Антосьо через похвальний лист на проші розживеться; а він потяг присто до Кромбера. Поздоровкавшись з купцем, як годиться, Антосьо почав:

— Пані Орин! Я в вас не раз грішми сишав; то ви вже знаєте, що я на копійку не жаден: маю, слава Богу, не одну тисячу. Та ось що: перевели мене, бачите, в Кам'янець, то треба гульнути, а в мене, як на те ж, ось один карбованець в кишені. Сього мало й на закуску. Так будьте ласкаві, дайте мені вина на п'ять карбованців, та ще й з десять карбованців грішми. Не сьогодня — завтра пришлють за мною підводу, то я вам віддам та ще й дам вторгувати; бо до моого сусіда приїхала підвода, то привіз звістку, що моя сестра віддається, і на вино мені гроши пришлють, щоб до Балти поїхати. Так я і в вас Балту знайду.

— Хіба, в Балті луччі вина, — лочав купець, натягаючи лейси, — коли самі балтанські купці в мене вина беруть?

— Та я се добре знаю, тим і кажу, що в вас Балту знайду.

— Ще лучче, як Балту, бо вони беруть, що мені не годиться, — заговорив купець.

— То вчиніть же мою просьбу, — просить.

— Гм, — подумав купець.

— Коли ви може се, або те, — бо яких людей в світі не буває, — то я вам дам цвій білет в застав. А ви добре знаєте, що мені без білета з Крутых не виїжджати.

— А покажіть той білет, — каже купець.

Антосьо вийняв з кишени похвальний лист, розвернув і дав.

— А який же він мальований! — каже Кромбер. — Чого в час такий мальований білет?

— Бо се вже білет мені аж до Кам'янця, — озвавсь Антосьо, — з ним маю явитися перед самого архирея, а без його і в Кам'янець не пустять.

— Ну! Хай же він у мене полежить, а ми ходім до льоху.

— Дайте, — озвавсь Антосьо, — я його заверну в що, бо знаєте, перед архирея з ним треба являтися, то щоб чистий був.

— Та хіба я його дам дітям бавитись?

— Та воно так, а все ж безпечніше.

— І то правда, — озвавсь купець. — І вдвійзі завернули його в лист паперу; Кромбер заховав його в комоду, і пішли в льох. Тут Антосьо розпечатував одну пляшку вина і розпили, каже: — За мною хай буде.

Через п'ять години чи що у Пйотрової такий гомін піднявся, що куди-куди!

Погуляли на прощання — добре погуляли! І Антосьо, паличкою вимахуючи, поважно пішов з компанією через місто, наче б „на ту магалу”, ще й Кромберові, що на фундуці ходив, вклонився, думаючи: — „Оставайся здоров з похвальним листом, а я за якусь копійку з твоїх карбованчиків ще й на дорозі десь вип'ю за твоє здоров'я!” — Серце йому тъожкало, та аби за місто.

Отак ішов Антосьо, вишгатуваний на останній гудзик, а за ним тихою ступою чорні воли в возі; набитим соломою в драбини, і гейкав чоловік.

XII.

— А в нас, паничу, оце колись весілля буде, — заговорив хурман, під'їжджаючи під Солодьки.

— Яке весілля? — питает Антосьо лежачи.

— Та був архирей, то обіцяв прислати богослова.

— Як то?

-- Та так; був у церкві, панни під благословенство підійшли, він і питає: — То се ваші сироти? — Се, — відказав благочинник. А о. духовник, кажуть би то, й попросив, щоб жениха, мовляв, прислали; архірей, мовляв, і обіцяв.

Антосьо слухав цю мову, а вона йому й голови не держалась: он по жнивах до Кам'янця на екзамен, то не до весілля.

-- О. Яким вже й не перевозяться, — заговорив далі чоловік.

-- А як же? — запитав Антосьо.

-- Та так. Доїжджають з тієї парафії. Кажуть би то, подали прошеніє назад на своє місце.

Справді, о. Яким як почув, що архірей обіцяв жениха, то й не став перетрясатись; а що перевіз — тут було, а решта й на тій ларафії: — Шо ж, — думає, — не встигну перевезтись, а там і вибирайся. — І вже сидів, як горобець на колі, поки не зженуть.

Настало перша Пречиста. День був чудо, що за хороший: сонечко гріло, легенький вітрець подихав, на небі ні хмариночки! Селом дівчата все в квітках та в білих-білоючих вишиваних сорочках. Якби це в гетьманщині, то співи не вгавали б, а там цього немає: ходять, жартують, сміються, — здорові, то й веселі; хороші, то й щасливі.

А в двірку ланіматки Люборадської як на похороні: тільки туси кричати під порогом та чечуга реве. Іноді вийде дівчина-наймичка, „гіля!” крикне і побіжить через подвір'я. О. Яким ще з церкви не вийшов; Антосьо ходив по хаті та люльку курив; стара також у церкві була; а Мася з Орисею гирдались, — та каже: — „Тобі жениха прийшло архірей”, а та каже: — „Тобі”..

А селом кацап іде, точка-в-точку коробейник: і на тім'ї йому розділено; і потилиця підголена, і в китаєвім формяці, в личаках; через плечі, замість коробки, чамайдан висить невеличкий; борода тільки шухом поростала, а в руках палиця далеко довша за самого. Збіглась у гурт дітвора, хто був на улиці, а хто й з дому вибіг, почали кричати:

-- Кацалапи котолапи, госпідові діти! Ганчірки збирають, жіночок трибирають; култують щітину, вбирають дитину!

А другі знов:

— Неголені, бородаті, дражнять собак під хати! В корчах засідають, людей виглядають; сто душ — сто копійок: гу-гу! Тюга! Кацал'юга!...

Мовчав він, то дітвора обісмілювалась, і підійшли до його ступнів з на десять. Один відважніший і почав:

-- Гей, руський! А ми знаєм, нащо в вас червоні ластки в сорочках!

— А нашо? — гукнув другий.

— Щоб мав у що ножаку витерти, як заріже кого.

І зареготались усі; кацап почав грудками шпурляти. Тоді ще гірше стали кричать; і на бороду, і на личаки, і на все-ма все лознаходили приповістки. Так його вели аж ген-ген селом.

— А тіде ваш поп жівйот? — поспітав він.

— Он! он! — показала дітвора на корчму, — там той пін, що кацалам треба.

Назустріч люди з церкви йшли, напали дітей і кажуть:

— Панотець у нас доїжджає; а живе на ларафії вдовіця. Он і двірок! — показали.

Кацап потяг далі, а люди своєю дорогою.

О. Яким тількищо відпуст прочитав, не встиг і поздоровлятися з попадею, як той кацап суне через поріг; разів з десять перехристивсь в обидва кутки та й питає, показуючи під грубу:

— Чи можна чамайдан вон туда?

— Можна, — озвавсь о. Яким. — А ти купуватимеш що, ми так звідкіль Бог провадить?

— Увідіш, — відказав він, розпрягаючись, примнув чамайданом об землю і ногою підсунув у куток; застогнав і каже:

— Теперь, бачка, пазволь рекамендаватся.

— Ізволь, — озвавсь о. Яким.

— Честь імею рекамендаватся: — тульської духовної семінарії кончівшій курс Тімоха, Єгоров син, Петрапавловській.

Глянув батюшка на свою жінку, а паніматка на свого чоловіка, і ждуть, що далі буде.

— Тошна атреекамендавался, как есть, — додав Тімоха, — не сумлівайсь, бачка!

— Как же ти попал к нам? — пита о. Яким.

— Владика, значіт, дядька мнє, так я і прібл. Он ізволіл паслати меня сюда женіхом. Вот те і білет...

З цим словом вийняв папір із бриля і подає:

— Ета деревня, ведь, Сельбдкі завйтотся, — додав далі Тімоха.

Не втерпіла попадя, зареготалася і пішла в валькир, як там звуть.

— Ішь, баба! — каже Тімоха, — зуби скаліт! — і додав: — у тебе ведь, бачка, дефкі-та есть?

— Та есть же.

— Нутка виваді! Аль нету! Дай адеться.

-- Ізволь; адевайся! -- озвавсь о. Яким, і дума собі: --
Що то з цього вийде?

Сів Тимоха на помості і став розмотувати волоки; скинув личаки, далі ормяк, заставсь в одній сорочці. Тоді до чамайдана, сюди-туди потяг реміняччя і вийняв чоботи та й взувся; за тим сіртук вийняв і решту вбрання; вдягнувшись, як належить, попросив гребінця. Дали йому пребінця. Як зовсім причепуривсь, тоді каже:

-- Ну! Теперя что? Браф маладец?

Нічого себе -- озвавсь о. Яким.

-- Вестімо нічаво! А дефкам-та твоїм палюблюсь?

-- Се вже побачимо.

-- Нутка паказивай іх, і пабачім. Мой дядя, владика то-ісь, ізволіл пахваліть іх: хараші, мол, бері, — гаваріт.

Відхилив о. Яким двері в сіни і гукнув:

-- Ганно!... І ти, Мотре! Ходіть сюди!

-- Вот ті і дев'ки, -- каже він Тимосі, як ті ввійшли.

Ента ведь служанкі-та?

Тебе ж дев'ок, нужно било!

-- Нету! Ти мне пановен пакажі!

-- А то в нас панянки звуться!

-- Так панянков паказивай! Всьо адно — хлеб і пірог.

Зареготали дівчата і пішли в пекарню, а о. Яким у валькір.

-- Гей! Дівчата! -- сказала паніматка, як ото пішла в валькір, рेगочучись, -- вона аж до сестрів прийшла. — Гей, дівчата! -- каже, -- прислав вам владика богослова!

-- С-с! -- засичала Орися і закрила лице руками; а Мася байдуже.

-- То не для мене, -- каже вона. -- А гарний він? -- запитала.

-- Такий гарний, що куди! -- заговорила паніматка, -- ось ідти подивітися.

Кинулись вони всі три -- бо й Текля побігла -- і дивляться в двері. Тимоха якраз личаки скидав.

-- Оце-о? -- питає Мася.

-- Він самий, -- відказала паніматка.

-- А хай же йому все зле та нехрищене!... Оце богослов?

-- Також богослов!

І почали кихкати усі чотири.

-- Се твій! -- каже Мася Орисі.

-- Ні, се твій, бо ти старша, -- озвалась Орися.

-- Ні, -- показала паніматка на Теклю, -- се її буде!

-- А хай він іскрутиться! -- озвалась ця, -- се Масик!

А я ще малá.

-- Ні, твій! --- озвалась Мася, --- а я за богослова не піду.
Засоромилася Текля і пішла, а ті регочуться. Як чують,
о. Яким іде. Вони й шурнули далі, аж не потовпляться в двері.
-- Куди ви? Куди? — заговорив панотець, — прибираєте-
но-ся та виходьте!

-- Щб там таке? — заговорила стара, йдучи насуто.

— То архирей богослова прислав, — каже о. Яким.

— Господи, слава тобі! — заговорила вона, хрестячись,
і додала: — Покійні татуньо, було, все кажутъ нам: якби ви,
діточки, в монастир пішли, то лучче б було: зійде син Божий
судити, то з чим перед Його станете? От і я вам, діточки мої,
раяла б у манахині. Що вам з того віддання? Отак бідувати,
як я? Та ще якби лиш се! А то смерть зближається, а я ніколи
за тими клопотами не вспіла і Богу щиро помолиться. Госпо-
ди-Господи! — закінчила, — недурно покійні татуньо було
розвказувати, що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри
з кременя від доброго кресала. Або ж дітлахи не допе-
чуть? Проклинаєш, то й пробиваєш дорогу в пекло, та ще
й на саме дно. Господи-Господи, прости мене! — заговорила
далі, звівши очі догори.

Довго панянки не хотіли виходити, а найбільше Мася; та-
о. Яким як почав, як почав, що так не годиться, бо прогніви-
те владику, то вони й почали збиратись.

— Я вийду до його, — каже Мася, — але черта йзість,
що за його вийду!

— А я, думаєш, вийду за його? — каже Орися.

— Он хто вийди за кацапа, — показала Мася на Теклю, —
бо й мовчить, — каже.

— Та хай він скáзиться! — озвалась Текля. — Щó вам
таке сьогодня! — I знов звийшла собі.

О. Якима вже не було тут, як панянки отак гúторили: він
пішов до Тимохи. Паніматки також не було: вона понесла
закуску, та там і зосталась. Тільки поприходили дівчата з пе-
карні — Гання й Мотря.

— То до кацапа так прибираєтесь? — кажуть. — Бóг зна-
що! От би й не виходили! — I почало приставляти, як він хри-
стився, як сідав, розсувався, прибирається — та аж покачують-
ся від сміху. Ввійшов о. Яким.

— Та годі вам, — каже, — виходьте вже котра; а то він
лочина вже сопти.

— А як звється? — пити Мася.

— Тимоха, Єгоров син.

— Аж душаться всі та пригадують.

— Чому не Єгорка? — одна каже,

— Та Єгорка есть — Єгоров же син! Он чому не Афонька?

І почала рохкати і все, як кривляється з руських. Тимоха тимчасом затирає печену курку, що на стіл подали.

От вийшла Мася, що зоря зійшла. Само собою вона не думала вийти за жадного богослова, та за Тимоху й не кажи, а вийшла тільки, щоб вчинити волю о. Якима та не прогнівить владики.

Тимоха сидів у кінці столу. Як вийшла Мася, вклонилася, чи присіла — все одно, він склонився, аж стіл загрукотав, і прибіг до неї; так 'дивиться в лиці, так заглядає; провів очима аж до ніг і пішов навколо обдивляється. Спочатку Мася оторопіла, хоч і витресувана була, а тепер відійшла, крутнулась і пішла з хати, зашарівши.

— Brutal, — каже сама до себе і мало волосся не рве, що вийшла до нього, та не кляне владики, ні! Аж гілля гнететься!

— Нічаво себе, — каже Тимоха, — толька такая тощая, да, как відна, хахлуща гардá. А пакажі-ка, бачка, другу.

О. Яким уже розсердився. В тій стороні українці себе не забувають і що хоч کажи, не розсердиш так, як словом „хахол”. За це слово готов очі видерті. Якби Тимоху не владика прислав, то знав би він, що то „хахлуша”, і десятому заказав би! Та ба! Чолом муру не проб’еш! Воля владики як смерть — ні відпросишся, ні відмолишся!... I пішов він по Орисю, а Тимоха став серед хати проти валькирових дверей, заклав руки за спину і жде.

Вийшла Орися. Тимоха й цю обдививсь зо всіх боків, як кобилу на торзі.

— Ета лучше! — каже. — А пакажі-ка третью.

Шурнула й Орися, тільки вітер ловіяв.

— Та третя ще не доросла, — озвавсь о. Яким.

— Ну, так єту другу атдаш за меня?

— Та не мені ж з тобою жити, — заговорив о. Яким, — треба самої поспитати.

— Ну! Так паді часпрасі.

Пішов о. Яким у валькир, а Тимоха став ходить по хаті та й думає собі:

— Єщо би на нейо, какуюнібудь дефчонку, абращать вниманіe! Ішь, мазепи, что видумалі!

Все переговорив о. Яким, а того таки не добився, щоб дівчина сказала: „Гайду”. З тим і вийшов.

А Орися припала до подушок та плаче-плачє.

— Ну чо? — заговорив Тимоха.

— Мовчить, — озвавсь о. Яким.

— Стало бить, моя; колі би не хатела, сказала би, а малчанье знак сагласія.

Поглянув панотець на свою попад'яку, що тут же стояла, оторопівши, і каже:

— Щоб йому казати?

— Та я знала б, щоб казати, та владика, — відказала пані-матка сумно.

— То бо то й біда, — каже о. Яким.

— Чо ж? — заговорив Тимоха, — долго-ль єщо?

— Тут нічого, — відказав йому панотець, — казав архірей, то коли береш, я не перечу; аби дівчина пішла.

— Девчину-то не прасіть стать. Калі ти согласен, так зафтра і к венцу.

— А сватання?

— Какое тє сватанье? Павенчаемся і пасватаємся.

— Та треба ж весілля спровітити.

— Мне весело будет с малодушкой! Вот тє і веселье. А я уж по белу свету панамаялся, нє терпітся ждать. Атдахнуть хачу.

— То хоч музики найняти треба, та людей зізвати; ми ж не в пустині живемо!

— Ми с табою разве не люди-та? А музика — чортова ви-думка — і без нейо абайдомся. Калі падаптюм, то песенку спіграєм; а ти поскачешь. Ти, чай, нє плакою скакун? У вас, я слихівал, харашо пляшут. Пакажеш мне свою хахлацьку пляску.

Скіпів панотець — от би в морду заїхав! — та архірей прислав молодця, то й рука задеревеніла.

До вечора о. Яким порозсилав верхи, до кого з сусід було ближче, просить назавтра на весілля. Писать не було часу, та таки, правду сказать, в сільських панотців і чорнила не водиться. Як треба що підписати, то до дяка посилають; як тут висохне, що й окропом не розведеш, не то горілкою, то до двора посилають. І о. Яким — раз, що не мав часу, а друге, що чорнила не було, — ні до кого ні слова не написав; а тільки розказав посланцям, як що казати, та й годі.

Ніч панянки просиділи над прасуванням. Для Орисі й зводи не треба було: слізми спріскувала, аж їй очі почervоніли.

Ні до кого не пристає так ота приповість: „знайся кінь з конем, віл з волом”, як до подолян: там як іздять в гости-ну, то ліп до попа, дяк до дяка, пан до пана; лиш оті скарбові лушпайки лізуть на світло, як тьма. Цих усюди повно, бо голодні. Тим то всі там падкі на оказії. І вже як де лу-читься весілля чи празник, чи що, то гостей настягається, що й голці не власті. І тут так було. Хоч о. Яким і не всім, а лиш кому-не-кому дав знати про весілля, і то до кого ближче;

а чутка -- не конем же її їздити! -- прогула долинами та по-річчям, наче її вітер розніс, наче її сном навіяло. І на другий день, ще далеко було до захід сонця, а вже давно подвір'я повне було, і тік повний -- всюди брички, всюди коні; в хаті набито, аж плече в плече трутуться. Між усіма Антосьо дивав, що той журавель, та наче б вуса підкручував, хоч йому під носом ще й не світило, як то кажуть. Манижка на ньому біла, вигладжена, аж полискується; жилетка пікова з синіми квітками і бліскучими гудзиками; сіртук чорний суконний і шараварки якісь смуганисті на стременах. Сам брови нахмурюв, задер чуба догори і з глибокомисною міною штовхається то з хати, то до хати; там гукне, там кашляне, а до гостей щоб словечко промовив, хіба: „да!” — то осміхнеться і пальцем попід ніс, наче вуса прогортас.

-- Що се так довго нема з Кукілівки? — почав він, зустрівшись з матір'ю коло вогню, що на подвір'ї розклали.

Покарні в панотців тісні, то на кожну більш-менш велику оказію вже страву готовлять на дворі.

-- Та дай мені чистий чікій! — озвалась стара на слова Антося. -- Я не маю коли і в голову пошкрябатись.

-- Та що тут — не маю коли! — каже він. — Та се ж не порядок, як не буде о. духовника.

-- От поправ лівзиня під носом! Ще-сь до того не доріс, щоб матір навчати.

Відкашлянувсь Антосьо раз і другий голосно та й потяг на тік, наче йому там єсть діло, а справді то так собі, аби ногами виробляти, бо любив, що як шараварки на стременах, то якось шарпає, як ходиш. А він не жалував натягти їх ... хоч смичком води, як по струнах.

Незабаром приїхали і з Кукілівки аж двома бричками: на одній о. духовник з сином-попом і внуком-чвертоокласником, на другій його невістка з дітьми; між другими була дочка літ чотирнадцяти або й менше — ще вчилася. Пішли ці до хати, а Антосьо став порядкувати, де брички поставити, що жонян істи давати.

Тимчасом клуню вже причепуріли: оббили килимами тощо, і там музики грали таки свої, сільські, бо чехи, що послали за ними верстов за двадцять, ще не приїхали. Як заграли музики, то з хати так усі й висотались, та в клуню. Той тільки й остався, в кого або чарка в руці була, або закуска на видельцях. Між другими зостались і Кукілівські: хто ходив, хто сидів коло стола, а Гая — внука о. духовника — сіла на скрині коло порога; в хаті душно було, то щоб провівало. Під стіною коло вікон оперся Антосьо плечем і з неї очей не зводить: дивиться та й дивиться. Кортіло сердешного за-

балакатъ до дівчини, та з чого почати? А дівчина гарна. От і постебниував він через хату і сів неподалъ від неї на стільці; а душа аж тримтитъ, аж руки трясуться; далі й почав:

— А ви, панно Айно, давно, прієхалі, із пенсіона?

— Już tydzień minął, — відказала вона.

— А я вот і не умею по-польськи, — жаже Антосьо, перевуваючись з стільця на стілець, все ближче до дівчини.

— A ja po rosyjsku nie umiem, — озвалась Гая.

— Учитесть, — каже Антосьо. — Вас же там учат?

— Uczę, ta wszystko po polsku, — відказала Гая.

— I географію по-польски учат?

— Nie, my jeografii nie uczymy.

— А что же вы учите?

— Zakon Boży, pisać, haftować, tańczyć.

— Вот я і танцювать не умею.

— Czemu ż się pan nie uczy?

— Ногі не служать, — відказав Антосьо.

Гая засміялась, і він засміявся та й лосят ноги, наче його дубом поставило на стільці, і поліз до кишени. Гая на все око дивиться, як хлопець прукається; а він вийняв здорову дуллю червонообоку, обдув, бо в тютюні була, і подає дівчині:

— Проше, — каже.

— Dziękuję, — відказала вона, взявиши грушу, і завинула її в хустку.

Поки ж справлялась вона, то Антося і в хаті вже не було: чмигнув надвір, та такий радий, радий, що заговорив, аж наче йому в грудях ширше, аж наче світ перемінився.

— Та яка ж вона гарна, — каже далі сам до себе, — їй-Богу гарна. А добра яка! От, Господи!

Так, балакаючи сам з собою, і не зчувсь, як опинився аж у садку; а там пруші — фрасота, аж гілля гнуть, та пахущі такі! От і вчепивсь хлопець трясти; полупотіли червонообокі, а він ну вибирать, котра з-межи всіх найкраща, щоб ще дати Галі. І знайшов таку хорошу — щоб де струпчик або що: з одного боку жовта, а з другого рум'яна, як жива.

— Оци, — каже, — понесу! О, понесу! — додав з жаром, — їй-Богу понесу, і віддам.

І ну скакать на одній нозі, та все: бррр! бррр! бррр! І очі якось чудно вирячлив. Подивившись збоку, можна б подумати, що хлопець здурув; а він зовсім не здурув — і не думав дуріти. То з радощів так. Брркає та ткаче; ще й хвицанув скільки раз. А там, затираючи руки і якось особно, як'тільки семінаристи вміють, осмішкуючись, потяг щоріжкою до хати. Ще щось і приговорював до груші.

Прийшов хлопець до хати — нема Галі; то він на тік та в клуню. А вона тут, сиза горлиця, танцює та, танцюючи, блиснула оком на Антося, — ще й так любенько; далі другий раз, там і третій.

— Отже вона мене полюбила, — подумав Антосьо. — О! І ще глянула, — дума собі, — от і ще... Й-же-Богу, полюбила. — І так зрадів, що чути-чуті ізнов не почав бркать, та скакати, та хвищати. А з неї очей не зводить, і серце йому так і розпливається; а в руках грùша аж пом'якшала, так її наминає.

— Як би мені віддать її своїй Галочці? — почав далі роздумувати. — Та прилюдно не можна, — думає собі.

А дівчині й покою не дають: тільки один пустить, то другий підхопить, і потрясла, аж вітер віє. Думав-думав Антосьо та й почав досадувати, що не вміє танцювати.

— От, — дума, — юшпнув би її на ухо, танцюючи: „Видіть, я щось скажу“, — а так що? Другий третіться коло неї, а я спинку ковтаю.

Та й рванув зразу і подибав з клуні. Якби хто запримітив, то не що друге подумав би, а тільки, що він або ключі загубив, або що; та не до його було — і ніхто не завважив, як рушив він, як вийшов за клуню, озорнувшись на всі боки, похитав головою і пішов далі бур'янами, наче від людей утіка. Та куди ж це?

В кутку на току був льох, а над ним катряга чи половник; сюди то побрів Антосьо. Була й друга дорога, та він не мав охоти шукати, та й часу не мав.

Кожному відомо, що катряги низькі будуються, а долівка там м'яка, аж пухка. Отже це не заважало Антосеві. Прийшовши в катрягу, він закрив очі долонею, перекинув голову назад; постояв так таки довгенько, осміхнувшись і каже: — „Ну, от так!“ З цим словом лівою рукою взявся в боки, а праву відставив, як наче держить панянку, і ну витрясать польки, приграючи на губу: ти-ни-ни-ни, ти-ни-ни-ни. Упрів, засапаєшся та й ліг.

— Добре, — каже, — юй-Богу, добре. Тільки видихаюсь, піду та так і втну з Галею. О! Голубочко моя! Серденько мое! Гай-гай! — та й ліднявсь, обтріпався і став та й думає: — Чи йти, чи ще попробуватися? Ні; попробуюсь іще. — І почав танцювати.

Потанцювавши довгенько, — вже наломавсь, — подумав і пішов з катряги. Та на самоті чого не вдаси? А в гурті, як не той. — І Антосьо так; сів, лише сопе та придивляється, як другі гасають. Серце рветься, та воно ж і міє, як тільки по-

думає хлопець, що треба підійти, завербувати; а там ще й дивитимуться всі.

— О! Господи! — заговорив Антосьо в душі, — чому в мене тієї сміливості нема? — І пішов знов у катрягу, і знов почав танцювати; аж кружало витоптав, танцюючи, на розсипчастій долівці. Та що з того? Так і день минув, і вечір настав, і ніч приходила, що Антосьо не відваживсь і ногою ступити. Як лягав спати, то найгірш печалував, що не віддав груші: — Вона б, зозулька моя, — каже, — іззіла б, осміхнулась би до мене; а так... Господи-Господи! — І почав їсти її сам, та ще й з таким смаком іззів, який Галі й не снівся.

Довго не спав Антосьо, — все думав за Галю, а як устав на другий день, то наче в раю прокинувся: приснилась йому дівчина, що обіймала, що цілуvalа.

— Якби то наяву так! — заговорив він, хутко-хутесенько руками потираючи. — Якби то наяву так! А може се й мені, як Йосифові, откровеніє?

Тут уже не втерпів, щоб не порадуватись: став прямцем і почав підсکакувати. Порадувавшись отак, може, таки з півгодини, вмився, прибрався і пішов шукати Галі.

— А ви снились мені сеї ночі, — сказав їй Антосьо, знайшовши на городчику, що Богу молилася.

Гая тільки осміхнулась і вже не кінчала молиться. І Антосьо осміхнувся та й дума: — Чому тепер нема груші? От би і віддав. — І каже:

— Ви любіте есть груші?

— Люблю, — відказала вона.

— Пайдьом в сад, я вам натрясу.

— Dzieńkuje bardzo, — відказала Гая.

— Пайдьом! — попросив Антосьо, кивнувши головою. —

А там такі хороші груші! От пайдьом! Й-Богу пайдьом! Самі посмітріте.

Подумала Гая, подумала і пішла в садок. Зроду-звіку Антосьо не був таким щасливим, як тепер: наче його на небо несуть. Та не довго було це блаженство: як у пізні неділешні обіди почали гости роз'їжджатись, і Гая поїхала. До самого виїзду Антосьо державсь її, як іреп'ях; а як виїжджала, то виїшов аж до брички і стільки сміливости набравсь, що підсадив. Подякувала дівчина якслід, а він тільки дивиться, наче душу свою випроваджає. В очах і радість сяла непрітворена, і якесь сердечне тепло щире, і жаль, і все — навіть несміливість; губи усміхались і мов би кривились, язик щось би сказав, та слова завмирали, чи лучче — нічого було говорити.

Наче спустіло обійття, як виїхали Кукілівські — не для всіх, а тільки для Антосьо: і сумно йому, і чудно; і щось би

робив, і кидись би пішов, і щось би говорив. Так аж тримати балакать — в прудях широко, та наче горло вузьке, наче нема до кого слова промовити, хоч гостей ще повнісінька хата.

Днів через два по весіллі Люборадська виряджала зятя під рукоположення в Кам'янець; дала йому грошей і всього, а Орися велику пухову подушку і одіяло. Та не сам Тимоха лоїхав, а поїхав і о. Яким за парафією, і Антосько в семінарію. Випровадили їх хлібом-сіллю, і зостались дома сами свої.

— Слава Богу милосердному, — заговорила тоді паніматка, — отже добре покійні татуньо кажуть, було, що як Бог дастъ, то і в вікно подастъ...

— І дав же! — озвалась Мася. — Не мав що, та кацапа! Хоч би попович, та свій, а то рижий та поганий. Я б лучше втопилася, а за його не пішла.

— Ти вже й розв'язала губу, — заговорила мати.

— Або ж не правду кажу? — озвалась Мася, — хіба не кацап?

— А як' кацап, то що? — каже Орися. — Ти б, може, й за кацапа пішла, та не бере!

— Сестричко! Голубочко! — заговорила Мася, — цяцькайся ним сама! І всю Московщину зведи сюди, зі всього світу збери лаготників, хай до тебе моляться, як до святої; — я не позавидую.

Орися щось хотіла відказати, та залилась слізими, що й голос завмер. Мася сіла, надулася; а стара каже, зітхнувши:

— Не даремне мої покійні татуньо кажуть, було: „В день радості взридаєте і вооплачуетесь!“ Так воно й єсть: щоб радіти, а у нас слізози ллються.

З тим і вийшла з хати. І Мася вийшла. Осталась сама Орися плачуща, та Текля ходила по хаті, — то стілець поправить, то піл обмете; то це, то те, — сказано, після людної оказії.

Минув день і не один, як згадала стара:

— Деесь то наші тепер обертаються?

Дочки зітхнули, та й тільки. Ніхто з них в Кам'янці не був, то й не сікались вгадувати, де б саме вони були.

— Мабуть, уже дуже далеко! — заговорила стара, киваючи головою.

А вони в ту саме пору під'їджали до Мальованої корчми, що стоїть на великім тракту аж за Шайгородом.

— То єе Мальвана корчма? — поспітив Антосько.

— Се, — відказав о. Яким.

— А чого ж вона так звється? — знов поспітав Антосьо.
— А он, хіба не бачиш, на віконницях помальовано.

Дивиться Антосьо: на одній віконниці вітряк, на другій музики грають, на третій якийсь чоловік з рушницею, 'усастий, присадкуватий.

— Оце Кармалюк, — озвавсь о. Яким.

— От який він був! — заговорив Антосьо.

А Тимоха, як неживий, мовчав.

Розпрягли коні і полягли спати.

Чи навмисне, чи несподівано Мальована корчма стойть в такій прикметі, що хіба сліпий не полюбується. І Антосьо звийшов, — і сон його не бере, — став на порозі, взявся в боки. А справа і зліва ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясснина, та всяке дерево — одно в одно рівне та високе. Легенький вітрець подихав і все те кланяється, шелестить; і наче тихий гомін розходився в гущині, і дзвони причувались. Де-де ятел довбав, жовніа фітькала, туркала горлиця, припутень гув, та ще якась птаха тільки трр... трр. Тут же зараз копи стояли; а по горі'далеко за долиною, що стелиться перед очима, щось рябілося, і не лізнати, чи люди ходили, чи товаряка паслася.

Постояв Антосьо, полюбувався та й пішов у ліс горіхів шукати. Ходить, блудить, а в душі йому Галя, що та зірочка, сяє. Чи горіх знайде хлопець, чи кітицями гордбину, все її згада: — От би й дати; — каже. — Вона б осміхнулась, заговорила; та розлучила лиха година.

І на бричці сидячи, те й робив, що про Галю думав і розмовляв сам з собою за неї і за себе. Нім до Кам'янця доїхали, то й посватається в думці і оженився.

Кінець першої частини.

Миргород.

ЧАСТИНА ДРУГА

I.

Кам'янець, як глянути на його здалеки, стоїть в долині; а прийдеться іхати, то на горі та ще на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля репнула; середину ж зігнало докупи, а кругом став рів широчений та глибочений. На дні річка потекла, Смотрич, от як Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. Понад річкою, де місця стало, люди, що та мурашня, купки собі понагортали і живуть. Глянеш згори — голова закрутиться; глянеш знизу — шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лише півдаху; інша під каменюкою стоїть, як під полою в батька. Каменюка нависла, вкуріла, а хатина тулилась під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не іхати в Кам'янець, конче треба через воду: з Руських Фільварків і мосту нема; від ціарського (остріяцького) кордону ідуть Підзамчеські та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть. Тут і незавважно, що ідеш над безоднею, бо гора з горою тим мостом зведена, тільки вода шумить під ногами. Як іхати з нашого боку, то проїхавши підгороком — Польськими Фільварками, спускаються вниз так узбіччю, бо рівно не можна з'іхати, хіба впасті та вбитись.

Спустившись з гори, круго повертається „соб” — аж таки назад і ідеться попід скали. „Цабе” тут Смотрич тече, а за ним височенна самородна стоїть стіна-круча, що по ній тепер ступанка в город. Отак попід скали, як проїхати з чверть верстви, повертається „цабе” на міст, а за мостом „соб”. Тут побище мосту притулилась до стіни башта, а піонизше, ступнів з двадцять від башти — Польська Брама: стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона

Й через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польсько-фільварецькім боці під скалою ж; та склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром поспоюваного серед Смотрича стоїть, де воно впало. В стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зсталось. На стіні від мосту, справа від діри, католицький образ висить — св. Ганна; зліва була башта, а тепер руїни і в них салдатська кашоварня. Оце все зветься Польська Брама. За нею вправу руку повз самісіньку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: та віднога, що на гору, йде в город крізь Вітряну Браму, а друга йде долиною повз тепер пусту пороховню, що ген-ген стоїть від Польської Брами, і в город не виходить. Цю долину один інспектор семінарії прозвав Палестиною.

День був гарячий, сказано в серпні; сонце пекло, наче думало ввесь світ запалити; ворони по скалах хакали, рот порозявлявши; вітер — щоб дихнув, листя лов'яло. Саме в цю спеку котив віз за возом все з семінаристами — та не з правдивими, а з тими новаками, що мають їх приймати в семінарію. Цим речинець по п'ятнадцять серпня, то й поси пались, мов з рукава їх вив'язав; а старшим по перше вересня, то ті ще дома гуляли. Ідуть хлопці, позгорблювались; в очах безнадія світиться та переполох, а в душі дрижаки скачуть. Господи, Господи! Що то буде? — кожен думає. Кожному в голові був той екзамен, що як митарства, так його не минути, коли хочеш в семінарію.

Між усякими візками та бричками та бриками була і знайома тут проскочуща невидимка паніматки Люборадської — везла панотця Якима, пана Тимоху і панича Антося. Другі ж їхали, куди кому довелось: хто прямцював у город, хто на Польських Фільварках остававсь, а ці потюпали Палестиною. Тут непобдаль від пороховні дімок стояв гонтою вбитий, муром обмурований, причілком до Смотрича. Тут жив собі міщанин, що в його кватирував о. Яким ще семінаристом, то й послі заїздив; коли тільки доводилось бути в Кам'янці.

Ото ж і тепер причалив до старого знакомого, щоб і Антося тут поставити, і самому перебути, поки діло скінчить.

Від города і від Польських Фільварків тут височенні кручі понахмурювались, наче ждуть жертви і сердяться, що не хутко йде. Так би й сказав, що це ті самі гори, що одна з одною б'ються, як в казках кажеться; та як придивишся, то правду сказавши, це не гори, а наче в проваллі на дні вигнало гриб без хвоста. Люди знайшли його, та не мігши нічого подіяти,

як корпались їому на тім'ї, так і осіли, лиш краї де-де обколупали. А гриб тимчасом і закам'янів. Як не стало для всіх місця там, то хто слабіший був, скотився і осів унизу, де тільки вода ревла. Otto ж як на гриби Кам'янець, а в долині Палестина. В Палестині чимало семінаристів живало, та ще не позіздились, то Антосьо сам був, як шалець: ні розказати, ні розпитати.

Отакомившись тут у Палестині, о. Яким і каже Антосеві:

— Завтра ж, як ітиму до консисторії, покажу тобі семінарію; а тепер, коли хоч, піди так, роздивися на город, а я ляжу, спочину.

Та Антосьо не пішов, тільки на двір вийшов і роздивлявся на гори та жахався, як люди лазили по них, ступаючи з прискалка на прискалок. Як би котре урвалось, то цілої кісточки не зосталось би. I аж серце хлопцеві завмирало, аж волосся їжилось, аж мало не крикне неборак, як хто схибиться, а ті скачуть, як дики кози, і гадки собі не мають.

Хто був у Кам'янці, той мусить знати „Губернаторську площадь“ — чотиригранястий пляц. На тім пляцу, як на пляцу, нема нікого, хіба який духовний до консисторії протягне та поліціант свариться; а по боках всякі доми йдуть: і малі й великі, і білі і сірі, і перисті; де пан живе, де простий міщанин, а так по один бік стоїть „Дворянське депутатське собраніє“. Проти цього „собрання“, по другий бік пляцу на розі, довгий пльондріватий дім і за ним білу церкву видно з зеленим дахом — собор. Вікна в цьому домі на спіднім пльондрі Бог-зна колишні, в двадцять чотири шишки, і рамці, хоч дубові, поперегнивали. Іноді тут як у казаці кипить, клекоче, і співи йдуть і сварки; і так крик та буркіт; а іноді — як у пустці, лих вітер гуде. Як йдуть повз цей дім міщани, — а вони в Кам'янці все великої руки, до носа й вініюм не дістанеш: усе їмосці, та егомосці. I то егомосць, що жидам воду попирає, а вони його без суду, без права товчуть; і то їмосць, що підтомлена, з дешевої, лягла під тином спочивати в будяках, — все їмосць, все егомосць! Так, як іде повз той дім їмосць, шайбільше егомосць, то декотре нахилиться до вікна, крикне: „книщ!“ і далі потягло. То вже лиш дивись: з якого вікна, що на переді, і виставиться з півкопи дуль під самісінським носом їхмоці, піде свист, регіт. А іноді із вищого пльондра, наче голуб'яче яйце так і лясне на тім'я, тільки близки підуть. Хто ж то плюнув? В вікнах чимало, та ніхто на землю ї не дивиться, а кожен своє діло робить: той пісню наспівує, той таки співає стиха, той гукає до комбрата, що до половини в третє вікно висунувся; другий, видно, і вчиться. З цих ніхто не плював — і не питайся;

то, мабуть, чи не з-під стріхи або що, однак ластівки чирги-
кають.

Оце „Семінарія подольська закону благочестія” — бо там є ще й катодицька, де, як каже простолюддя, „кнурики” вчаться (клерики). Найхутше по тім її тізнати, що учителі лаються, як салдатва, і кричат, лаючи, аж через пляц чути; та й по тім, що в Кам'янці все як не лях, то недоляшок, і полядськи балакають; тут же хіба ляха приставляє або що, щоб по їх забалакав, а все по-русинськи мішма з московськими словами.

З цього то самого розсадника розсилають капусту по всій паланці! Сюди ж мав поміститись і наш Антось Люборадченко.

— Оце тобі і семінарія, — показав йому о. Яким на другий день і сам потяг у консисторію. А Антось був не з перших, що з'їхались для екзамену, а трохи чи не з останніх, то й, прийшовши під класи, застав чималий гурток: хто з Шайгорода приїхав, хто з Дунаєвець, бурсачня з Бару; Крутян було найменше. Хто сливи ів, виймаючи з квітчастої хустини, що прийшлась татові з церкви за шлюб; хто яблука витягав з кишені: гризне і закриється кулаком, щоб не всі бачили, як він запихається; бурсаки кукурудзу гризли. І всі, хто чим багатий — хто недоїдок червивого яблука, хто об'їджений качан кукурудзи; хто кісточки з сливок — складали на вікно купками, за рядами.. Багатші дзьобали віноград, хто з хустини, хто з ташкета, і об'їви грону, або складали переді до гурту на вікно, або кидали через голову. Другий ще й оглядався, чи далеко впаде. Хто не мав чим горла заткати, бесідували один з одним або таки на гурт, виймаючи з голови, як з мішка, різні штуки прошлого життя. Хто гірший боягуз, той балакав про екзамен, що звисів на носі, розпинувався, вивідував і зітхав голосно, наче позіхає, а в душі молився: „Господи, допоможи!” Антось, відсма річ, пристав до Крутян, та не мав чим горла запхати, то й почав теревені; чи вспів, чи не вспів він розказати, як вакаціювалось, як до Кам'янця дойхав, де живе, — як щось іде — таке нечвидне, що й глянути гайдко: на одно око сліпе, вид йому покрутило та повертило; згорблене і все плечима зносить, наче що вбралось, мовляв, межи воші та й гризуть. Ішло воно просто до гурту.

— Куди! Куди! — озвались баряни: — Мимо, пташка з за-
кованим носом!

— Хто се? — поспітав Люборадський.

— Донощик, — відказали йому.

— Еге? А як зветься?

— Робусинський.

— Я Робусинського зазнаю в Крутих. Сей там не був?

Не озразу відказали Антосеві на це запитання, бо не всі знали, проте відказав котрийсь:

— З рік, чи що.

— То се ж той самий! Він у другий клас пішов з Крутих. Тільки тоді він не був такий гидкий, як тепер. Що се? Віспа його так поправила?

— Добра віспа! З руками! То школа справилась. Гей! Хто зна? Розкажіть, хай новий чоловік послуха та й знакомим передасть, щоб вся семінарія знала, що воно за чадо!

Вийшов один з гурту, хитнувся на стану, протер вуса, — ті, що не було, — відкашлянувся і почав:

— То, маєте, жили ми в одного столяра, — нас чоловіка з вісім. Знаєте, зібрались всі своєкошні, не бурсаки... — З цим словом мигнув він під бороду бурсака, що тут же стояв поблизу.

— Пашов! — озвавсь той і каже: — Язиком мели, що хоч, а рукам волі не давай!

— Ой же, зозулько моя? А щурі смачні? Добре наїдалися?

— Он кінчай, що почав-еси! А се й сам дізнаєш, коли дастъ Бог, що й твого батька вхопить.

— А твого вже вхопило? То мого не чіпай, бо битиму.

— Ну-ну! Кінчай отам!

І той почав:

— Так, кажу, — відкашлянув і сплюнув, зібралось нас вісім чоловіка своєкошників на квартиру до одного столяра. Вої, знаєте, хлопці ручі: чи в баштан, чи в яблука, чи вибить, чи випити — всі, як один. Радімо так, що годі. Та не пройшло більш місяця, як тягнуть нас всіх вісімох до інспектора, і він усе нам розказує, що ми робили, що навіть думали зробити. Все знає!... Що за чорт? Всі, здається, добри, а один диявол єсть. Невже ж самих себе остєрігатись? А про те ні гадки, що Робусинський через тин. Він уже й битий був за доноси, то закаявсь і притихло. Хтось таки поспітав його: „Чи не ти язика присолодив?” — та він руками й ногами відхристюється. Не Дух же Святий навіває інспектора! От ми і зговорились докопатись до донощика. Аж от кінчаються м'ясниці, настає маслянна. Розпустили нас на масницю, а ми й завели вараниці і давай різати в мар'яша, в дружбарту, а хто і просто в візка. Не все ж, знаєте, і в неба грati! Отак собі гуляємо, а в суботу інспектор рум до хати — саме тільки обідати подали. Полякались ми, та дурно; бо пошукав він усюди — в скриньках, в кроватях, поза обра-

зи, а в шапку не заглянув, що висіла на цвяшку коло порога, то й не знайшов картів. З тим і пішов, тільки розказав, хто скільки виграв, скільки хто програв за масницю; хто в яку гру любить грati; накивав та й тільки. „Ні, вже! — кажемо, — треба зловити та провчити сю пташку з закованим носом!” Постановивши так та порадившись, на пущання посилаємо по горілку. Пішов той, а решта сидимо, очікуємо і тільки поглядаємо один на одного. Вареники, знаєте, парують на столі... От і живицю принесли. Телепнули ми по країсовулі, не кожен і закусив, а декотрий і не обітреться, як під вікном застугонало, закиявчало.

— Єсть! — кажемо, та надвір.

В столяра було шість чоловіка челядників; ми й пообіцяли їм на могорич, як зловлять; а вони і зловили раба Божого і волочуть до хати — оцього самого Робусинського.

— А! Сучий же ти син! То ти так покаявся? Нап'ятнуймо його! Щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо.

Як же? Чим же? Хто радить пекти, хто щипати. А він, собака, тільки скавучить.

Між нами, знаєте, був третіокласник — тепер він вже в четвертім класі. Сей, ні слова не оказалши, махнув у столярню і вініс політуру, а трохи чи не сирвасер в пляшечці з квачиком. Ми й наполітурували йому собачий вид та Й...

— Цесс! — перебили з гурту. А то професора побачили і кинулись в розліт, як курчата від шуляка, лиши недідки свідчили, що тут були люди, та ще й добре теребій.

Ота політура і поправила, мовляв той, Робусинському обличчя.

Так розполохані хлопці не кожен і пару собі знайшли, а більш того, що побрели поодинці, кожен думаючи, щоб йому здавалось лучче; а Антосьо згадав Крутянщину і давнє товариство з Робусинським, і те, як цей осиротів і мусів податись у бурсу, а пішовши, пропав. І жалько йому було хлопця, і злість поривала на ледачого; то мандруючи повз костил, на Фільварки ніби, і каже сам до себе:

— Я б йому ще сіллю присипав, щоб знов, як язик присолодювати; та порохом натер би, — і показує руками, як то натирає би, прудко приговорюючи: — Отак, отак, натирає би! Отак, отак!

— Knysz łapał mysz, popod mury łapał szczury, popod dachy łapał ptaci!

Аж жахнувся, сірома, почувши цей крик, глянув, — а то кричать гімназисти гуртом. Кинув він оком і на камінці, що наче навмисне лежали порозкидані, та соромився піднятити, щоб хутче збуртись того глуму паничівського, не побіг би,

полетів би, — так сором. От і постъобав неборак, понутившись; а серце йому як не вискочить. І Робусинського забув, а вже малювалось перед очима, як би він потовк гімназиста, щоб не чілав ляшуга. Як на теж і гімназист попався йому назустріч у глухім проулку. Не думавши, не гадавши, ні слова не сказавши, Антосьо лясь його по щоці!

— Za so pan bijesz? — озвавсь той.

— Не прозивайся! — гукнув Антосьо, та по щоці, та ще.

— Co ja rangu winien? — кричить гімназист, вп'яввшись Антосеві в барки.

— Еге! Ти ще й спинаєшся проти мене! — заговорив Антосьо і так черкнув тим об землю, аж загуло. Дав іще скільки мордасів!

— Ви всі, — каже, — сучі діти, однакові! — та й чкурнув ноза дімками. Хіба там зменшав бігу, де здибáв кого. Обтріпавсь гімназист та й пішов; а Антосьо вибравсь у Палестину та й глянув тоді на долоні, що паціли, наче в лапки грався, і червоні були, як раки.

II.

Незабаром після цієї штуки, проте вже вересень надворі був, у Антося на станції сидів о. Яким і Тимоха — також уже отець, тільки отець диякон, і скілька семінаристів сиділо, що там же стояли. Вже і з полудня звернуло, а вони ще не обідали: очікували на новаків, що були на екзамену, — і Антосьо — та на консоліяцію. От бажання кожному єврею збулося: ідуть вони з екзамену, попід вікна тупотять та говорять. Ніхто не обрізавсь, от всі раді, всі питаютъ: — А я, чуєш, добре отвічав? А правда, добре?

— Мече, мабуть, завернуть?

— Тебе щоб завернули!.. От мене — то так! — перебив другий. А третій:

— Чого б я хтів, щоб так одвічать, як ти! Тобі екзамен здався якнайлучче!

Всі почувались, що добре „отвічали“, та жаден не йняв собі віри і отак випитували один у одного, а випитуючи і в хату ввійшли.

— А що? — пита о. Яким Антося.

— Хто його зна! Тільки-м так йому вирецитував, аж спасибі сказав.

— А! То добре: вже-сь ретор! Поздравляю.

Весело Антосеві стало, та він і сам собі не доймає віри, чи тому правда і, не хотячи, осмішкуючись каже:

— Поздравляйте! А, може, ще доведеться утрясти з Кам'янця.

— Ні, вже, — озвавсь якийсь семінарист. — Коли, кажете, аж спасибі, сказали, то за що б завертали! Вже-вже — „бургієць” з вас. А був і ректор?

— І архірей був, — вмішався один новак, радий, щоб і його поспітили.

— І архірей був??

— Не хто і дякував Люборадському, а він же, — додав другий новак. — Всі сидять підряд, як гуси при бéрезі.

Ще цяя розмова велась, як уже казали давати обідати, а о. Яким, почувши, що ложками торохтять, моргнув на кого знов, і опинилася з-під стола та на столі повнісенька „воодушевлення” гранчаста пляшка і почалось „воздіяніє” в честь свіжих горобців.

Від цього празнику почалось для Антося нове життя, вже семінарське.

По семінаріях всього три кляси: нижчий — реторика, вищий — богословія, а середній — філософія. Що в училищах четверта кляса, те ж у семінаріях богословія: і старші з богословії, і все; філософія посередині: богословам не кориться, а над реторами не може старшинувати, хіба то десь; реторика те ж саме тут, що там перший клас тощо. Чи післатись за чим, чи що треба кому, то жим, як не ретором? Старший же пішло, бо право має, а філософ по просить, і бідний ретор усім за попихача. Тільки тут усе на „ви”: „А чи не пішли б ви мені туди то? Чи не переписали б того то?” — Все на „ви”, все делікатно, а не послухай, скажи: — Хай хто другий, бо я часу не маю! — то так і гримне: „Бач його, боробець потганий! Як розібрал собі! Вже і послухати не хоче! Я тобі хутко зіб’ю сю чиху! Ось побачиш...” То вже того і жди, що старший відлепортую в „місячних відомостях”: „груб, неслухняний, по улиці ходить і пісні співа, де люди всякого звання, чину і покрою”. То от тобі й халепа! Уряд так і загуде, наче бджола, як в улії стукнеш: „Ти, кажеться, вон смотріш із семінарії? Смотри!” А кому таке по сérцю? Бився-бився, а на половині і вточнися! То ретарвá й хилиться, як трава за вітром, та ѹ й не шелестить. Пішов би, поскарживсь, то уряд може б ѹ й поміг; та це вже значить бути донощиком, з начальством зіходитьсь, піднімати на себе всю богословію, або й цілу семінарію. Та таки уряд там держить себе, що легше до скаженого вовка приступити; то нічого: куди вітер їде, туди лозі гнутися.

І Антосьо, бувши в реториці, хилявся, гнувся, світив в очі богословам, як і кожен; та йому дуже тяжко було з старшо-

го попихачем стати; то світив він, як той місяць, що світить, та не пріє, — даремне, мовляв, циган, у Бога хліб єсть. Та й це не довго було, бо він тільки обіднавсь, зараз же пристав до музик, навіть туди на станцію перейшов, де самі музики жили. Ці не зважають уже на класи та на старшинство, а більш того, що заводять чергу і тим уже всі й посилаються, чия черга настане, як не знайдеться охочого, щоб заступив. От і зажив собі Антосьо вільним козаком та ще й весело. Аби тільки субота, то вже повна хата наб'ється послухати, як грятимуть; слухають, слухають та й іноді і складчина почнетися, — а там усе піде дотори ногами. Не коли ж частіш гуляють, як приїхавши з дому; в кожного свіжого копійчина, то перва шана товариству ніби, а справді шинкар'ям. І оце саме минуло для Антося перше Різдво в семінарії. Додому він не їздив, бо далеко було, а їздив до дядька, до о. Якима, що сів на парафію миль за дванадцять від Кам'янця, як ото перевізся для Тимохи з Солодьків.

По Ордані й посипали семінаристи в Кам'янець. Надвори мороз, аж голки скачут, а вони сидять, лозакутувані мамашиними хустками, в батьківських бекешах, понадувались, як сичі на сльоту, і кожен так позира на людей, наче сам куди вищий від сонця, а всі — пилинка на дорозі, що вітер подме, — і дівона ділась, де відщукати? Ретор же як іде, то пряче носа, як гусак на холод; філософ виставить обличчя на ввесь вид; ретор дивиться, та не добачає, а філософ до всього придивиться, до всього йому єсть діло. Цей не прогине і того писчика, що чеше згорбившися і вже не пам'ятає, коли саме змерз, відколи трясеться; — філософ подумає: „Тікай, морозе, бо франт іде!..” От уже богослов як іде, то не їжиться, як ретор; не позира, як філософ; богослов преважно розляжеться, підійміть плечі, щоб ширші здавались, надусається, і як погляне на кого, то нехочачи і то наче дума: „от ощасливив!” — і знов нікуди не дивиться, тільки думає: „Коли б хутчше до кінця, та оженитись, та на село.” Зіткне і подме, що пара клубом піде, вдариться в плеці хурманові і покотиться по конях та по дорозі. А він потяяне скоса і подумає: „От так подуй хто, будь* мудрий!” — і ще подме. А жиденя ззаду йому вигнє пузо вперед і собі дме: — Уф-ф-ф... — І крізь штанята йому хвіст із сорочки теліп'ється, аж замерз, підбійканий; проте й воно дме, та ще й як! Дідьчий і батько так не подме!

Між другими всякими їхав і Антосьо, — хочай ще ретор, проте сидів, як богослов, і позирав, як філософ.

Непобдалъ від того дому, де вперве жив Антосьо, сюди до Польської Брами, стойть дерев'яний дімок, а в йому,

в кімнатці без помосту, порозкидано, порозвертано, і п'ять кроватів стояло, і п'ять семінаристів жило. По музикантських струментах, що тут висіли по стінах, зразу кожен догадається, що тут музики живуть; та струментів п'ять, а хлопців лише чотири. Кого ж нема? Антося нема, тільки скрипка його на кілочку висить. Не мав, неборак, пудла, то возив її в хустині та в руках держав, як літом, а зимою, то припоручав кому, а сам з голими руками виrusháv, — удовцем, мовляв сам. Так і тепер лучилось, то скрипка була, а скрипача нема.

— Коли б його принесло хоч на крилú вітреню, — каже один, походжаючи по хаті. А далі взяв та й ліг.

— Та вже не забариться, — каже другий. Третій мовчки струну ув'язував до скрипки, а четвертий лежав, читав та як жбурне книжкою під поріг! Аж листки зашварготали, і каже:

— Доїла ти мені! Сучий син — як скінчу, доки житиму, і в руки не возьму, а як приторкнусь, то пальці поплюю і вмийуся. Тільки лежатиму та милуватимусь з своєю попадькою. — З цим словом обняв подушку, пригорнув до себе: — А! — каже з притиском, обернувшись до стіни очіма, накрив голову подушкою та й заснув.

— Бач! Як наш басиста розходився, — заговорив той, що скрипку прилагоджуває. — А чим та він кинув? — питает.

— Догматикою.

— Та кручена ж бо! А дай, чуєш, тон!

Той встав, взяв флейту і подув. Третьому нічого не казав, а він сам узявся за бас і почав трюмкати. І врізали втрьох.

— Що ви! Граєте? — гукнув, скопившись, той, що спав, і кинувсь до баса: — Швець, — каже, — знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь! — І сів сам до баса, а той взяв клярнет. Переграли.

— Що за штука гарна! — каже скрипач, — та нема Люборадського.

А він і суне в двері.

— Га! Га! — закричали всі чотири, перецилувались і почали: — А ну йому марш! — І втяли такого щоскочістого, аж волосся їжиться.

Люборадський тимчасом роздягнувся, достав калитку з кишени і стиснув щось у кулаку. Переграли ті, а він і каже:

— Спасибі! Нáте ж вам кому на живицю, кому дудку прополоскати. Та й я коло вас зогріюсь. — І дав півкарбованця:

Стали чергуватись, кому б піти. Антося хотів уже хурмана посылати, як входить бурсак.

— От хто піде! — каже басист.

— Куди? — питает той.

— По живицю.

— Ов-в-в! Далеко! — озвавсь бурсак. — Аж у гірод?

— Ні! Тут через п'яту хату.

— Давайте, піду; а за те послухаю.

Дав йому басист проші, а сам побіг: — Почекай, — каже, — я зараз вернуся. — І в ту ж мінути приносить пляшку: — На, — каже, — й посудину.

— От якої живиці! — озвавсь бурсак, — а я думав, що й справді живиці, та й думаю: де тут крамничка через хату, що я її не знаю?

— А хіба ж се не живиця? — каже скрипач.

— Ще й правдива живиця: хоч якого оживить! — озвавсь басист, а бурсак:

— А за всі брати?

— За скільки влізе, — каже басист.

— То може б більшу посудину хай би взяв? — питав скрипач.

— Буде й сього, — каже басист, — бо як не подужаємо, то щоб не вивітрилася.

— А закусить? — бурсак питав.

— Закусити єсть, — озвавсь Антося і додав: — ти ж, брате, ні гнівайся, що ми тебе, гостя, посилаєм: і сам же вип'еш. А признайся: ти ж і на Різдво, і на Новий рік, і на Ордань не то не пив, а й не бачив, як п'ють?

— Ні, на Новий рік випив, — каже бурсак і пішов.

— Хутче ж! — гукнув басист.

— На одній нозі, — озвавсь бурсак уже з-за порога.

Не питали Антося, де святкував, бо всі знали, що в дядька; а питают:

— Що бачив на селі?

— Що бачив? — каже він, пораючись коло своєї скрипки, — гусей, курей, індиків, бачив; бачив телята, ягнята, — сказано, як на селі.

— А віслюка не бачив? — питав басист.

— Ні не бачив, — каже Любомирський.

— Отто! Хіба ж ти не чесався?

— Як би ні! Чесався.

— І до дзеркала?

— Всеконечно, — озвавсь Антося і аж тоді догадався, куди діло йде: — А! — каже, — кабанчику! Он ти куди стріляєш! — та й поклав скрипку і кинувся на чного: — Ти, — каже, — пережив свята, то я тебе в будень впораю. Давайте ножа, — гукнув, — будем кабана колоти!

І звернув басиста на кробать та й почав вертіти пальцем під пахву.

— Ай-ай! — кричить той сміючись і ногами дрига.

— Кричи „кві”! — каже Антосьо, — то пустю.
— Пусти, бо бас ногами розіб’ю!
— Справді, бас у ногах! Гамуйся, дурний! — заговорили другі.

— Маєш щастя, що бас у ногах, — заговорив Антосьо, винутивши басиста, — а я б тобі дав! Завтра скликав би добрих людей на душенину.

— Що ж, братіку, — заговорив той, — хіба я винек, що по тобі Христос іздив?

Антось знов кинувсь на нього, та той басом відгородився і гука:

— Бас! Чуєш, бас!

Тут відчинились двері і ввійшов один, другий, кому близче було, і музики почали грati,

Пішов гук по всій Палестині; хлоп’ята зачували і зібралися послухати. Час був хочай і не зовсім вільний, бо Антосьо трохи спізнився, що й „уроки“ почались, та кому те зубріння не дойти до живих печінок? Душа ж жива, тільки наче обмерзла, наче в шкаралупі, як курча в яйці; то вже хіба й не треба їй ульги? І зійшлося камбряття не менш десятка, а своїх було п’ять; та не було в голові, то в хаті тихо було. Десь то хтось то бринів у кутку, як джміль восени, а то все сиділи мовчки, й один тарабав пальцями по столі; другій якусь книжку перевертав: який „урок“? — читався; третій сидів, похнюпившись, та придивлявсь на руки, що поклав на коліна, та позирає на других; той лежав та мовчки дивився на стелю. Були й такі, що стояли, один на другого спершись. Всі наче на ввесь світ сердились, наче в біду попались, що говори, а все за замком. Антосьо перший почав розмову:

— Чому, панове, хоч не курите?

— Та кат-ма тютюн! Хіба свого даси, — озвавсь один.

— Чому й не дати? — каже Антосьо і з цим словом поклав на столі капшук повен тютюну, гарно вишитий заволічкою по оксамиті.

Все так і заворушилось. Той тільки не кидався, хтось не вживав. Обступили стіл і задні передні через голову несли, та кожен придивлявсь на тютюн, кожен лішив куричку.

— А доброго ти тютюну привіз! — каже один. — Дав би-сь мені за жменю, коли багато маєш.

— Чому й не дати, — озвавсь Антосьо. — Хоч мало маю, та й сим поділюся. — І дав жменю, аж крізь пальці тяглось.

— О, спасибі, — каже той. — А я тут курив осъяку за придуху — подивись! — І показав чорний та темний тютюн, та ще й потертій, бо насипом його в кишені носив.

-- А нічогенъкий собі, — каже Антосьо, -- хоч нюхай! --
Інші тільки переглядалися.

Позакурювали, хто курил, і присіли до грубки, відіткавши каглú, аби, знаєте, диму на хаті не було; бо, на случай, набіжить який чорт, то біди не сқараскається. Курять ці, а хто не курил, капшук розглядали.

— А се вже якась попівна удрúжилася? — кажуть.

— Може й так, — озвавсь Антосьо, осміхнувшись.

— А чи й сама така, як її робота?

— Хіба ви не знаєте, що я з поганою не зайду?

— Бідний горобець! — каже басист, а був богослов, — чого б я так високо лігав! Тут і сяка-така кривобока колі б хоч подивилася, а він на лучших б'є!

— Що? Не вірите? — каже Антосьо. — Ось же я портрет її покажу вам. Поназдивитесь! — I почав ритись у зв'язці та в книжках; і справді вийняв картинку. — Дивіться, — каже.

Кинулись дивітись, а тут двері відчинилися і з'явилася випивка. Не до панянок тоді було, — дати-місце чому другому. Навіть не додивилися, що то картинка не мальована, а печатувана була.

— А що? — каже Антосьо, впаковуючи свою панянку.

— Нічого собі, — кажуть, — коли се вона.

— Та! Й-Богу, та! — каже Антосьо. А цьому до правди, як людям до сонця.

Антосьо любив почванитись і де треба було на свому поставити, то сочинить і забожиться. Так і тепер: взяв десь печатувану картинку і видає її за поличчя тієї дівчини, що йому капшук дарувала, а капшук йому подарував якийсь панотець, а не панянка. Де ж цей взяв його, Антосьо не мав цікавости й запитати: подякував та в кишеню. Чого ж божиться? Антосьо знов, що гріх призивати ім'я Боже всує, то знов як і божитись. Не казав сяк, або так, а каже: „та”. А яка? Та сама, та, на картині що намальована, — не друга ж!

Не кожному й по чарці стало, як пляшка й опорожніла.

— Е! Це вже негарно, — каже Антосьо, — люди добре зійшлися та насухо повинні виходити, чи що? — і дав ще на око.

— Та мало буде, — кажуть.

Антосьо дав і ще на око.

Поки принесли, то тут трощили все, чого понавозив Антосьо: кури, гуси, ковбаси. Навіть хліб іли з таким смаком, наче промолотилися. Тимчасом і смерклось.

За другим разом зашуміло в голові, то вже лиш подавай. I тут так сталося. Розворушилось заморене, і один гукнув:

— Ану, панове, по шажку! — і підставив кашкет. І посиались гроші, та не шагами, а гривнями; другий і золотого викинув, і четвертку, а Антосьо півкарбованцем брязнув. Були й такі, що тільки плечима здвигали.

— Тільки чи не лізно буде? — завважив один; а другий: — Та втік, не втік, а побігти можна. — А третій: — А ляхи приповідають: „Kupiś, nie kupiś, a targowaś wolno“. Пішли по „православну“ так собі на щадчу, — на щасливого долю, як то кажуть; а ті, що зостались, ждали не так горілки, як бажалось довідатись, чи встане шинкар, бо вже таки добре пізно було. А поки що курять та й курять; дим стовпом стоїть, а вони і ще підчадують. І язик розв'язався, що гомонять, та й гомонять, вже й не трали, тільки гуртом співали і церковних і всяких. Ніхто про уряд і не згадає, а субінспектор уже в хаті — тільки придишається. Далі один по одному й запримітили та хіп куричку з рота та в руках, і стане, витягнеться.

— Ти! Ти, здається, курив? — каже „суб“ Антосеві.

— Хто? Я курив? — озвався Антосьо, — та я зроду і в губу її не возьму; і сидіти не буду там, де накурено..

— А тут чого сидиш?

— Бо се моя станція.

— Ти ж кажеш, що не можеш сидіти, де накурено?

— Бо й таки правда!

— А хіба ж тут не накурено?

— Авжеж ні.

— А поглянь на хату! Що се? Не дим? Поглянь!

— Та я вже дивився.

— Що ж то? Дим? Га?

— Та дим же!

— Ти ж кажеш, що тут не накурено?

— Бо таки ні.

— А звідкіль же дим узявся?

— Сам накурився. З груби, значить, — додав Антосьо.

— Чого ж тютюном чути? — каже суб.

— О! — підхопив басист — Казав би й справді! Хіба ж тут тютюном чути? Зовсім соломою, а ви кажете — тютюном.

Субінспектор заживав табаку, так йому польд ніс хоч і квачем вози, то не почує.

На мову басистого суб ні чівєтова, а причеливсь ізнов до Антося:

— Дай, люльку!

— Яку? — питає Антосьо.

— Яку маєш, — каже суб.

— Панове! — заговорив басист стиха. — Десять тут

люлька нашого „крючка”, дайте! Господин субінспектор покурять.

Поліз клярнетист за люлькою в куток, а басист узяв капшук з стола, потім і люльку в руки, і підносить субові з по-клоном:

— Ось, — каже, — покуріть, коли хочете.

Суб тоді шарив у Антося по кишенях.

— Та які в мене кишені? В мене діри, — каже Антосьо.

— Покажи ті діри! — І шурне рукою, та аж до коліна до-стане.

Як ото піднесло басистого.

— О! — гукнув суб і бере з рук та й подає старшому і каже:

— Запиши. Чие то? — запитав у гурту.

— Та тут канцелярський живе, так то його.

— Врьош! То твоє.

— Ні, не мое. Я думав, що ви покурите, та й дав. Ви ж са-ми бачили, що ми так довго мукались за сим добром.

— Запиши, старший! — гукнув суб, — що курили та ще й глузували; а розберемо послі.

Тимчасом хто тут був з чужих, пробиралися за двері, щоб звідсіль умкнути і таки бути дома, якби мав і до їх станцій забрести.

— Хто там? Хто то? — гукав урядник..

— Хто ж його зна, мабуть, чи не вітер грюкає!

— Я бачив, що людина.

— Хто ж його зна! Мабуть, чи не хазяй зáбраторого вами добра.

Як і справді входить якийсь канцелярський. Поздоров-кався, проздягнувся і до старшого:

— Позвольте, — каже, — люльку!

Віддав старший, а суб і питає:

— То ваша-с?

— Наша-с, — каже канцелярист та й до старшого: — мо-же й капшук взяли?

Віддає старший і капшук.

— І то ваша-с? — питає суб.

— Наша-с, — каже той, і почав цибух продмухувати.

— Не куріть тут, — шепче йому Антосьо, і напівголосу: — ви ж знаєте, що мене душить.

— Ні, не буду, — каже він. — Я вийду надвір.

Облизавши отак макогін, суб уже обертається іти, як вска-кує один з тих, що по горілку пішли, і на радощах: „Е!” — гукнув, потрясаючи пляшкою над головою, та й запримітив

гостей і хід руку вниз і тільки відкашлюється, а камбрата торка: — на, ніби, її до тристенного!

— Що є? Що є? — підхопив суб.

Відкашлянувсь той:

— Еге-е! То я, — каже, — так — еге-ем!.. Кажу, що є... кого мені треба...

— А кого ж тобі треба?

— Люборадського... Кажуть, він мені листьмо привіз.

— То не можна було завтра прийти вільним часом, а конче сьогодня?

— Завтра я подаюсь у больницю.

— Чим ти болен?

Почухавсь той та й каже:

— Короста.

— Мерзості! — озвавсь суб.

Тимчасом пляшка пішла з рук у руки і опинилася аж під ліжком. Тоді тільки урядник каже:

— Та ти брешеш! Скажи, що ти приніс?

— Нічого, — каже, — я не приносив.

— А покажи руки!

— Я покажу, — каже той, — але як нема нічого, тільки короста, — то що?

— Гадость! — сказав суб і вийшов.

Богослов випровадив його аж за ворота, щоб гаразд оком провести, а в хаті дякували тому канцелярському, що потурбувався до них і спас від халепи, та раділи, що все так гла-денько спливло. Хто нерекривлявся з суба, як він буде кри-витись, що дарма тільки теліжився аж з города; другі смія-лись; а там згадали і горілку і того, що втік:

— А той де? — питаютъ.

— Та тут десь зник, — каже той, що приніс — отут під самим порогом. — То був моторніший за цього і, почувши, що в хаті тихо, притайвся в сінях, а там як почув голос суба, чурнув ноза хату.

— Де ж би він дівся? — додумуються.

А він і йде і стогне, ніби йому тяжко горілку нести.

— О! За вовжка помовка, — заговорили хатні.

А той: — Голубочко моя, — примовляє до горілки, ставлячи її на стіл, — зозуленюю мої! Через тебе я мало в ополонку не влетів. То пощілумся ж за те! Кете лише чарку!

Справді він мало в ополонку не залетів: як чурнув з сіней, то погнався, як несамовитий, і дав такого сторчака, що аж посунувся. Щоб не розбити пляшки, бо хазяйська була, підняв він її вгору і посунувся на ліктях аж на лід, бо гримнувся над самим Смотричем.

Почали помаленьку вертатись ті, що повтікали, і наново почалось, що й поперед було.

Через скілька день хто тут був і не втік, стояли коло порога за те, що вештаються „в учебне время”.

Під час цієї покути Антосьо отримав лист від матері з по-клоном від Галі. То вже був забув її, а це разом воскресло прошло, і дівчина, як намальована, стала перед очима і/не вступається: чи чита Антосьо, чи пише — вона тут та й тут.

III.

Незабаром після цього ще Антосьо й не вчився в Кам'янці, а вже сидів у кутку і мимрів з „Православного Ісповідання”. Сердиться, лається, а вчити треба, то лолає та й знов мимрить. Як от увіходить той самий канцелюра, що визволив оце з біди, і просить музиків десь там вечір грати. І досі в Кам'янці той звичай є, що дрібніші пани, як хочеться вечір відати, вдаються до семінаристів-музикантів. І ці йдуть, хоч і в незнакомий дім, і обое скористують: панок має добрих музиків, а семінаристи тогуляють дощочку. От і пішли вони, і Антосьо, хоч і не перший раз, проте дічарем таким, що ну.

Грали, поки грали; та танцювали, поки танцювалось; а там взялись за іграшки. Пішов „sasiad”, „fanty”, „pastor”; далі взялись за „ptaszka”. Чи навмисне, чи так попалось, Антосьо не забаривсь у „koło“. Кому ж співали людяних: „Chodzi ptaszek...”, тому: „wróbel”, панянкам своїх; а Любоборадченку заспівали: „Chodzi niedźwiedź...”

Нé зразу опам'ятався хлопець, а таки дошолопавсь у розумі, що його ведмедем назвали; то й постановив собі конче вивчитись всяких танців і всього, що треба, щоб не бути ведмедем. Мав же він до себе, що як постановить зробити що, то вже зробить, щоб там і бо-зна-що. Ото і почав прімати, як там ногами виробляють танцюючи, а прийде додому, то й собі так потрапляє. Як нема нікого, то і в хаті; а як хто є, то забереться куди так, звідкіль тільки небо на його дивиться, і видригує мазура, витряса шольки і всяких інших. Таким побитом привчивсь Антосьо до всяких танців, що став хлопцем хоч куди; і поки перейшов у філософію, то вже мав від других дічарів і тютюн, і ковбасу, і фізні ласощі за науку — що вчив танцювати. І всюди показував: і дома, і в клясі, і в бурсі — де тільки доводилося. Інспектор знав, що він такий мýтець, та не мав як причепитись, то було, тільки перекривляється і то навмані, іноді на віть і не в тім клясі, де Любоборадченко, бо і в вічі його не

знав. А тимчасом реторика минала, і Антосьо все в мову входив і між товариством, і в городі. Чи до бésіди, чи до танців, чи до чого — Антосьо, якби не ретор, то всюди був вибачком; а там не всі йому піддавались — не того, що він не вміє, або цо, а того, що — де ж таки? Ретор! Фе!... То виробився так Антосьо, поки вся реторика минула; а ще прошлими вакаціями був зовсім не такий; несміливий, бандуроватий, тільки зазнайко такий, що куди-куди!

А бідна мати ускаржалась йому на Тимоху, що все собінить: і то мое, і це не ваше. А як озвешіся, то так і гукне: „Мовчать, бо з хати викидаю!” Жила вона, як і за о. Якима, в старій хаті і думала, сердешна, що як вона мати, то всюди має право, і носила ключі при собі. Тимосі це не подобалось; от і пристав він до жінки: „Відberи та й відberи ключі від матері!” Віддала стара ключі, та не сіла, руки склавши, а все таки мішалась то в одно, то в друге — сказано: „Молоді хазяї”, — думає, — „чому й на пуття не навести?” А Тимосі й це не подобалось — „Яке тобі діло?” — каже. От мати й ускаржалась перед Антосем, що „сякий да такий наш зятенько”.

— Добре каже, — озвавсь Антосьо, — бо яке ж вам діло до його хазяйства?... Чорт його бери!

— Як то, чорт його бери?

— Та так просто; а хіба що?

— От і се! А шкода!

— Овва! Хіба ж воно ваше?

— А чиє ж?

— Його.

— А чим же воно його? — аж скрикнула стара.

— Та так, його та й годі! Впустили сокола, то й цянькайтесь. Тепер усе його, коли не зазначили, що даєте, а чого ні.

— Не писала-м, бо не хотіла, а воно все мое, мое, та й годі. Умру, а все казатиму, що мое.

І почала плакати, а плачучи приговорювати:

— Оци руки, — показує, — і льон брали, і коноплі. Ще й за твого батька покійного — хай там царствує, — я й коло женців, я й коло косарів, я й коло пасіки, і всюди я, всюди я, і воно — та моя кривавиця — не мое, не мое?

— А не ваше! — каже Антосьо, — було ваше, а тепер не ваше.

— А чиє ж?

— Того, хто тут настоящий.

— Добре, синку, тебе навчили! Так, голубе, так! Будеш багатий! І ти такий будеш?

-- Се друге діло, а Тимоха -- бачите який!

Не знайшла мати полегкості в розмові з сином, не знайшла поради; і нім пройшов той рік, що єн приїхав на вакації, іле й насжилася у жомірії: викидав Тимоха з подвір'я і вона найняла собі хатину в посполіті, так і жила. Не було де і розійтися з тим, що взяла з своєї праці, — а взяла дуже небагацько, бо Тимоха все собі позоставляв, що було луччого, що було здібного, навіть і побиті вулії. За тіснотою стара й найнички не держала, а коло всього ходила з Теклею, тільки найняла прачку та договорила молодицю воду носити, як жидівка. Мася ж все панувати збиралась, то ні до чого не торкалась, та ще й сварилася:

-- Жіба я хлотка, -- каже, — щоб у такій хаті жити?

І піде собі у двір, та там і застригнє. В цю саму хатину приїхав і Антосьо на вакації опів курсу реторики.

-- Фі! — почав віц, тільки поріг переступив, — фі! В каком же ви свінінце живітє!

-- Через зятенька, синку, -- відказала стара.

-- Так вам і надо! Било не мешаться не в своє дело!

-- А куди ж то я так мішалася не в свое діло?

-- Та уж не даром вас викідалі з хати!

-- Ні, синку, таки даремнісенько!

-- Уж не гаваріте мене! Я всю знаю! Нє даром я семинарист. Вот і по делам, на другий раз наука! Пусть знают і друзі, кого в зяті вибирать, кого в прийми приніматъ. А ви: -- „Ступай, Орисюо!” Тепер і плачте; віделі очі, что покупалі!

І заклав руки в кишені, похилив голову та й почав ходити по хаті то назад, то вперед, дивлячись на чоботи та похинюючись на стану і стиха посвистуючи.

-- Що се ти, москалю, здумав? — заговорила мати. -- Ти в корчмі, чи що?

-- Нет! Я в свінінце! — озвавсь Антосьо.

-- Бог з тобою! Образи!

Підвів Антосьо голову, глянув стиха на образи і пішов з хати, посвистуючи; руки в кишенях, кашкет — на букийор-бі аж на очі насунув його. Сам у якісь білій блузі.

-- Господи, Господи! — подумала мати, — попереучували моїх діток на один бік: з тієї ляхівка вийшла, та така, що з толими руками не приступай; а сей москалем став. Пропащи світи! Господи, Господи! От як до матері! А ми, бувало, в свого татуя, як курчата, вкупці — вкупочці. Вони навчують, ми слухаємо; і так поважали-сьмо їх, так любили! А матінку, то.. Господи, Господи!.. Ні вже! Кончина світа зближається...

І почала плакати.

Ні Теклі, ні Масі на цю пору не було дома: Текля була в полі коло баштана, а Мася в оконома на посидінках. В оконома було дві дочки, то Мася до них і вчащала, і вони до неї навідувались. Наче на прикрість матері Мася все водилася з ляхами та з ляхівками, як і завсіди. Наведе гостей та її лається, що не по-панськи мати пріймає. То й лучче, що її не було, бо не дала б матері і наплакатись. А Антосьо, вийшовши з хати, потяг до Тимохи в тій думці, що хоч вилає добре. Злий іде, аж іскри з очей скачуть.

— Він же йому дасть! — подумав би кожен, хто б угадав, що на душі діялось.

От і прийшов він на батьківщину, все згадалось і замість гніву покотились сльози.

— І Бога не боїтесь, і людей не соромитеся, — сказав Антосьо Тимосі.

А Тимоха:

— Ти што мнє за указчик? Вон!

— Вон? Безсумлінний! Маму з хати виганяти!

— Вон! — гукнув Тимоха.

— Я піду, — каже Антосьо, — але й ти чорта й з'їси, що будеш у Солодьках!..

— Ваше преосвященство! Памілуйте! — почав Тимоха глузувати та все кланяється.

— Не смійтесь! Не глузуйте! Та й на дядька не дуже духвайтте! Вже в Синод з прошеннями на нього так дорогу втерли, як перед Зеленими Святами до Балти. Лиш не видно, як кишнуть. Тоді розлічимось.

— Ну! ну! Разлічимось, а тільки... — та й замовк.

І Антосьо нічого не казав. Помовчали обидва, і Тимоха почав:

— Дивне діло! Вигнав сволочь, а другой і ліретендуєт: зачем мати обіжаєш?

— Сам же ти сволоч, — озвавсь Антосьо. — Ти волоцюга, приблуда! Чого тебе чортяка приніс сюди! Чого втисся між заволоки, між сволоч? Іди туди; де не сволоч!

— А ти вон куди іді, — гукнув Тимоха, скопивши Антосьо за плечі, і виштовхав аж надвір, ще й собаками затравив. Щоб не Орися, то були б порвали; та вона обігнала його, і стали собі, брат з вулиці, а сестра з подвір'я, та й не натоворяться.

— Горе ж тобі, сеструнко! — закінчив Антосьо.

— Мамуня винні, голубе, та архірей, — відказала Орися, — той прислав, а вони вtokмачили. Лучче б були під лід пустили.

— Аріся! — гукнув Тимоха.

— Гука! — озвалась Орися, — бувай здоров! — і зникла, мов її вітер поніс до хати.

А Антосьо сповагом подибав здовж селом до матері, проклиаючи всіх і все, хто і що під язик підскочить. Засумований став він під хатою в себе, підпер стіну плечем та й думає:

— От які попи! От який з них ужиток для пастви! Невже ж і я такий буду? О, ні! Грім мене єбий, що ні! Та вб'є він мене, як пробачу кацалапові!

З цього часу Антосьо і в церкві не дивився на Тимоху, і де тільки міг, всюди розказував про його правду — і в лиці, і поза очі. А час ішов та й ішов. Антосьо тільки прийде до хати: „Дайте мені що йзісти!” — та й потягнє за ворота, аби дома не сидіти; або ляже на соломі в клуні та й валяється; або сяде на колесах, що також у клуні стояли, та й випрає на скрипичку. Пограє, пограє, награється та й гойдається на колесі, задумавшись, і щоб за холодну воду взявся!

— Ти б хоч хати глядів, — каже Йому мати.

— А разве я до вас за сторожа приіхав? — і той своє, а вона піде собі, або й постоїть трохи, головою похитуючи, та татуяє.

Вже більш тижня минуло, що Антосьо наче несолоний: і не спиться, і не лежиться; ні йти, ні сидіти — як то приповідають: „і в поле мене не бери, і дома мене не лишай.” Ніхто не знов, чого це так, і він сам не догадувався, тільки нудився, марудився; чогось хотілось — і сам не знов чого. З нудьги отак і потяг він за подвір'я, а там хтось іде; він наїзд. В хаті саме полузднati сідали.

— Хтось іде! — гужнув він.

— До нас? — пита Текля.

— До нас! — каже Антосьо.

— Ким се розносила лиха година? — озвалась мати, хапаючи з Теклею, що там було на столі. А тимчасом двері стиха скрипнули на бігуні, і ввійшла Гая. Аж дух Антосеві захватило, аж з лиця спав, як побачив її. Серце тъхнуло та й заніміло, в очах заблищало, замиготіло, і аж наче млости б'ють.

Вклонивсь хлопець та ще з таким подригусом, аж долівку здер, шарнувши ногою, та й став, як вкопаний, стойти, руки потирає. Поки мати то за жніва з нею поговорила, то за спасівку, відійшли Антосеві зашпори, та й він вмішався в разомову.

— Як же вас тут Бог милує на селі? — каже.

— Слава Богу, ні на що скаржитись, — відказала Гая.

— Слава Богу! — озвався Антосьо.

-- Казати б, що й справді пан Антоній такий радий, що аж Богові дякує...

-- А думаєте?

-- Думаю, що ви там між городянками навчайлись компліменти садити, то й приїхали на село людей дурити.

-- Я? Приїхав людей дурити? Ха-ха-ха! Та й те сказати: хіба ви люди?

- А що ж?

-- Дівчинка, чи панянка!

- А се не людина?

-- Хіба ж ви не чували, що як ідуть самі чоловіки, то кажуть на них: „Якісь люди йдуть”; а як буде між ними жінка, чи молодиця, то кажуть: „Ідуть якісь чоловіки і молодиця з ними, чи дівчина, чи баба”.

-- Та хіба ж ми не люди? — озвалась Галя.

-- Хіба я кажу що? А люди своє знають... Мабуть, що не люди; а люди — тільки чоловіча стать.

-- Ха-ха-ха! — засміялась Галя.

-- Га-га-га! — засміявсь Антосьо.

-- А воно і справді так кажуть, — заговорила стара. — Як жінка, то вже не люди, а жінка та й годі.

-- Тим бо то! — каже Антосьо.— То як же я міг би людей дурити, коли між нами ні ока чоловічого, а все жінки.

Галя щось хотіла казати, та ввійшла Текля, що десь з хати виходила, і погедзкалися з нею. Антосьо зоставсь у хаті сам та й задумався і все пригадав, що думав, що робив, ще від позарік. І наче тому п'єсуготок, так все воскресто і стало перед очима. А серце так дрібненько тріпочеться, що бодай і до смерті, то не жалкував би.

З цього часу Антосеві і з голови не сходила дівчина: чи спить він, чи лежить — все перед очима. І якась нетерплячка бере, щоб піти хоч подивитись, на неї, — хоч здалека оком глянути, мов би легше стане... От раз і вдягнувся він і пішов — і сам не знає, куди, — через преоблю, за дільниці, на гору, мов би самі ноги несуть.

-- Куди я йду? — питает сам себе і не йде, а біжить: — Куди ж се я? — каже.

А перед очима Кукілівка зеленим та квітчастим килимом розіслалась; і церкву видко, і попову хату, що так на узгір'ї стояла. На його подвір'ї кожен куточок видко, де навіть курка пробіжить, і те видко. Антосьо і почав роздивлятись. Аж в очі йому коле, а він дивиться, і зітхнув, і сам не знає чого. Аж от побігла через подвір'я дівчина в зеленім убрани.

-- Галя! Й-Богу Галя! — мало не юркнув Антосьо. Зашу-

міло йому в вухах і в ногах таку силу почув, що покатав, як на поштарських конях...

Згодом вертавсь Антосьо з Кукілівки додому; вийшов за дільниці, оглянувся, а те пляттячко іще зеленіло на рундуці: Галя як вийшла за ним з хати, то так і стояла, оком проводила.

— Отже вона мене любить! — каже собі Антосьо, — ій-Богу любить. Вже ж нічого ій стояти на рундуці. Щось то вона дума! Може, за мене?

І хутко-хутенько став терти рука в руку.

— А! — каже з притиском, — а! Браво, хлопче! — і мов би сміється, мов би плакати збирається.

Через скілька день Антосьо ізнов потяг у Кукілівку, там ізнов, і що-кожен раз усе більше та й більше кохав, усе тяжче та й тяжче доводилася йому розлука. Не раз збирається і признаться: от-от! — та й на кінці язика задержиться, мов би йому мову замкне, тільки серце б'ється-б'ється, і так хочеться поцілувати! Не смів неборак признаться, бо ще кінець курсу вилами був писаний.

Так і вакації минули, що все збирається сказати, і нічого не вимовив, тільки ходив та й ходив. І вона йому нічого такого не казала, хіба по очах пізнавали одно одного; і вона радіє, як завважить по чимнебудь, що він кохає, а він радів, що вона.

Перед самим виїздом Антосьо ще раз був у Кукілівці; подивився любеню на свою дівчину та й каже:

— Не забуйайте мене, а я вас не забуду.

Осміхнулась вона, зашарілась, глянула на нього таким оком, що лучче самого неба, і пішла в валькир, не всиділа, Незабаром вернулася і винесла капшук. З одного боку на йому галка вишита, а з другого пара голубів, що цілються. Та вони й не голуби були, а лучче заморські пугачі, бо пір'я по них червоне та зелене тобіщо. Тільки, хай буде — голуби, бо Галя так казала і так думав Антосьо.

— Дарую вам на пам'ять, — каже вона.

Схопів хлопець, і аж йому очі забліскотіли; подякував і встремив за пазуху.

— Тут, — каже, — йому місце: коло серця самого.

Незабаром знявсь додому.

Вийшов панотець на рундик, вийшла паніматка на рундук, а Галя потягла до воріт.

— Може б сюди через садок східніше, — каже панотець. Антосьо глянув на Галю, а вона каже:

— От я вас проведу. Ходім!

І пішли.

Садок був давній, здоровий та й густий. І пішли собі небожата стежечкою. Як вийшли, що вже Антось і сам дорогу знайде, почали прощатись.

— А.. Анно! Анно! — почав Антось, — якби ви знали, що б я вам сказав на прощання!...

— А що?

— Багацько дечого, — озвавсь він, потрясши головою і око пришкуливши.

— Та кажіть, бо нема часу чекати, скажуть: чого так довго не верталась?...

А тут і почав батько гукати:

— Галю, Галю!

— О! Кличуть, — заговорила дівчина. — Бувайте здорові!

Антось схопив її за руку і поцілував, щиро поцілував, а вона тільки глянула на нього і пустилася садком.

— Почекайте, панно Анно! — заговорив Антось.

Стала дівчина, хлопець підійшов і, мов би не хотячи, дмок її в лицце.

— Що се ви робите? — каже дівчина.

— Нічого, ангел мой, нічого!

І обняв її і поцілував в самі губи, і вона його, тільки мов би сами губи ціluвали, а вона мов би й не хотіла. Зажарилась небога після цього і рушила садком, як птах летить. А Антось подибав своєю дорогою. Галя ж бігла та долонями лице холодила, що горіло, як жар, і серденько так тріпочеться, і так гарно на душі, м'якесенько; а він дибав, похитуючись, і в саморадощах наспінтував московську: „Ти душа лъ моя”...

Мов би й садок не так зеленів для Галі, і піvnі не так почали співати, мов би й собаки не так загавкали в Кукілівці після Антося — без його для Галі наче другий світ почавсь, і все на йому споганіло.

Ідучи додому, Антось видумав молитву до Пресвятої Богородиці. В ній, пом'янувши це-те, просив Преображену Діву: „Моли Сина Твоєго і Бога нашого, да подасть ми руку Галі!” Цю молитву приточив Антось до всім відомих і там то щиро кожен раз прочитував! Та мало, що рано і ввечері, ще і на день разів по сорок читав, і вночі, аби трокинувсь та спам'яв, то вже: „Моли Сина” та й „моли Сина”...

Так от як би сьогодні видумав хлопець молитву, а завтра вже й на Кам'янці вийздити. Напекли, насмажили йому всячини, і покотив сіромаха, моликаючи. Через скілька день опинився в Кам'янці; вже й прав і все, як і перше було. А Галя вийде собі на те місце, де прощалась, і думає — не надумаетися:

Що там мій філософ поробляє, мій сокіл ясний? Чи жив-здоров, чи нездужає? А чи, може, вже й у гробі краса моя нев'януща, сонце мое незахіднє?..

І стисне її за серце від таких думок. Защемить, бідненькоє, заб'ється, і ні в кого порадоньки попрохати, лиш слізни, та божа роса, сполощуть його трохи, і все пройде, мов би не туга на серці, а половина налипала. А від милого жадної чутки немає, — ні вітер не навіє, ні птах не принесе... А листи? Семінаристи не пишуть листів до панянок, бо раз що товариство очі викололо б тим письмом, а друге — уряд... Цей очі живцем виклював би. Та й те не абищо, що ще не певна річ, то її батько якби постеріг, то було б бідній сорок святих і Юра, аж попадалась шкура.

Та не все ж дівчина й сумувала! Іноді придумувала, як то вона, голову скиливши та спустивши очі, йтиме до шлюбу з Антосем, уже „кончившим”, і як у церкві стоятиме, а після її не простий, а благочинник — і посліптає на дверях:

— Любиши, Анно, сего Антонія, єго же зриши перед собою?

— Люблю, — відкажу я, — думає собі Галя, — та відкажу так тонесенько та тихесенько, і головку скилию набік, ніби то я не люблю, а справді — то люблю-люблю! І так скоса глину на його, та й знов очі в землю. А там заспівають нам: „жена твоя”... і вичитають: „да бойтся своєgo мужа”...

На цім спинить свої думки, і серце, що так тріпоталось, аж розплівалось, наче захолоне, замовкне й тільки — тьох! тьох!..

— Нащо б боятись? — подумає дівчина, — та така Божа воля! — додасть, зітхнувши, і піде до хати сама, або й покличуть її, а там ще й голову намилять:

— Чого сидиш, посидільнице? Чому не стаєш до діла, неробітнице? А хліб їси, бодай тебе се та те їло!.. Коли б який хоч кривий та сліпий, аби взяв тебе з-перед очей!...

— Возьмі мене мій Антосьо, — подумає дівчина і зітхне до Бога, — вкороти, Господи, сих чотири роки на чотири дні, щоб мені вирватись з сієї фурдиги!

Так молилася Галя, бо Антосьо був тільки філософ.

IV.

Збоку дивлячись, подумаєш, що філософ Бог-зна який пан, — і через губу не плюнє; а в класі, та й на колінах стоїть, і не знати, що з низм уряд витворяє. Найгірше гонять за люльку: вже як спіймуть, що курив, то наберешся! А курять мало не всі. І Антосьо не курив, а жер її. Ще ж поки капшу

ка від Галі не мав, то хоч у клясі не курив, а тепер і в клясі почав: ні на мінутку не міг розлучитись з дорогим подарком, а через те й з люлькою. На станції ж мав з довгим цибухом, що як сидить за столом, то вона йому аж серед хати кільця пускає; а в клясу носив таку цупечку, що з кулака тільки лілія виходить, аби в губу взяти. І смокче, бувало, сам, присівши до груби, і других частує, поставивши в сінях на варті одного, щоб дав гасло, як ітиме інспектор.

Філософія в цім ділі тільки сміливості додала Антосеві. Тепер Антосьо вже жив сам собі, — вчив дітей у одного лідпанка. Дзигарів у його кат-мав, то вгадує було пору про-прохожих: як ідуть семінаристи в клясу, то й йому пора. Як же йдуть городяни та бурса, то ще рано; як ідуть з Польських Фільварків, то вже пізно; а саме пора, як ідуть з Палестини. Отак, було, розпізнає собі Антосьо і, аби встав, чи протрі очі, чи ні, зараз до вікна. І оце так зробив. Та дивиться, а вулицею тільки їмосці та єгомосці, а семінариста й зазором не видати. Вчора в гостині був, грали, сидів допізنا там, а то ще й дома довго не міг заснути; то подумав, що заспав, і аж в душі йому похолонуло:

— Ото, — думає собі, — наробыв! — і хапаючись, невміваний, одягнувся, забрав записи та й шурнув до кляси, на вітві не покуривші. Мете хлопець аж підскакує, щоб хутче було, та оглядається, мов крадеться від собак; прийшов під кляси — тихо!

— Ото! — думає, — вже й професор у клясі...

Подправився під дверми, подивився крізь двері в діроочку — нікого не видко; ще раз подивився — не видко. Тоді оглянувсь, чи нема інспектора, і взявся за ручку, щоб двері відчинити, і разом серце так занизло, наче то тонкою ниткою перев'язав або волосинню. Та виявилось, що ще рано: в класі ні душі живої.

— Ффф! — подув Антосьо, наче страх видував, склав усе на парту, а Патристику взяв, і крісло з-за стола, поклав його боком перед грубою, перед вогнем, — бо ще топилося, — сів та й почав товтки отців четвертого століття. А в грубі жаржар, аж любо оком зглянути: то сам вуголь щирозолотий міниться, вишкіряється, моргає, як королик вусами; то синій полумінь червонястий біга, хлипа, чикає, по грубці; то підскочить, то присяде, то знов вигулькне, і знов нема — точка в точку, як дитина в траві, лиш не чути „куку”. А тёплоб аж проситься в душу — тим щиріше, що вікна геть позамуроувало.

Товче хлопець і люлечку вийма з-за халяви; продув, набив, поклав жарину та й пихкає та все товче, аж лунає. За-

читавшись, закутившись та на вогонь задивившись, і не почув неборак, як двері відчинились. Аж тоді підвів голову, як хтось взяв за плечі ззаду і заговорив разом:

— Цсс! Свєтік ти мой! Чо ти ето делаєш?

І цього задосить, щоб пізнати, що то інспектор. Антосьо хотів піднятись, та той каже: — Сіді, сіді! Продолжай!

Опустивсь Люборадченко на кріселко і сам не знає, що з ним діється, тільки серце як не вискочить.

— Чо ж ти сідіш? Курі! — каже інспектор. — Я увіжу; как ти навострілся.

І очі йому світяться несказанною радістю. Нічого робити! Антосьо й почав, як машина, що торкнули, і смокче; хоч воно вже й не до смаку йому було.

— Харашибо! Харашибо! — каже інспектор, — а как тебя звать?

— Люборадський, — каже Антосьо.

Не знаю, як де, а в Кам'янці кого спіймають, що курить у клясі, то зазначають покуту: десять день стояти на колінах в бурсацькій „столовій“. Є такі, що й стають; та чи не більше тих, що не послухають. Цих уже сключають, коли сам не подається, щоб виключили. Антосьо був з цих других, і інспектор знов звід наушників, то й каже:

— Ну, свєтік мой! Порхньошу же ти у меня, как воробей із гніздышка. Уж ти мнє вот зде сідіши, — показав на потилицю.

Змовчав Антосьо, а інспектор хотів вихопити люльку із рук, та хлопець постерігся, і він лашнув за голу руку, бо люлька попереду опинилася на жару і вже сама курилася, — а була пенькова.

— Чо ти! Чо ти! — почав інспектор і сам не зна, що робити за таку штуку, та й крикнув: — Стой зде на коленах!

Як сидів Антосьо перед гробою, так і опустивсь на коліна, а інспектор засичав, як гадина в гною, та й повіявшись з кляси, тільки поспітав, чи він Антоній Люборадський. Вже і в клясу походились, та не один і собі до грубки просивсь; а Антосьо все сидів на старім місці, де й на колінах стояв.

— А, сучий би тобі син! — каже далі сам до себе, — отже пронаду! Га! І треба було курити? Лучче б до кляси не прийшов, або хоч спізнившися, аніж мав з люлькою попастись. Та іще й люлька пропала!

Другий на його місці пішов би, попросив, то покуту й зменшили б, бо там люблять тих, що кланяються; а Антосьо сидіть, журиться. Може, й він пішов би, та сміливости не ставало. До того ще, вчора тільки на вечеринці в пана

балакав з гімназистом про їх життя і бодай носом зачув, що є в світі воля і щось лучшого за семінарське життя.

— Добре він казав, — подумав Антосьо, — що ми раби; в ярмі ходимо і не знаєм, що й без ярма можна... Чому я не родився чим другим, а поповичем? Чому мене не віддали куди інше, а в сю прооклятушу свинарію, під сих живоїдів?.. О, Боже, Боже! Що тут робити, що чинити? Чи йти проситись, чи подаватись, щоб виключили?

І тепер на Поділлі і юнкерів попами ставлять, що семінарія ген-ген скільки літ сягає, відколи стоять; а тоді — аби вмів читати та співати, та сяк-так підкурмегатись, та щоб церковний устав знат, то й святили на попа. То Антосьо і подумав собі:

— Найлучше — подам прошення, щоб увольнили та й піду в попи. Овва! Мені ще й лучше, бо там моя Галочка виглядає мене, — і почав шептати свою молитву.. Як вбігає один у клясу:

— Інспектор! — гукнув і побіг на місце.

Затупотіли всі, як овечки, і Антосьо схопився, стукнув дверцями, турнув кріслко, аж покабутало, і каже:

— Мав би поспитати за мене, кажіть, браття, що ще не було, — сам сховався під парту.

Відчинив інспектор двері, постояв, засичав і двері зачинив. Все зазорушилось, і Антосьо виліз з-під парту, червоний, аж посинів:

— А де він? — питав.

Один нишком відхилив двері, подивився одним оком, потім голову висунув, далі і звесь хотів висунутись, та й хід назад:

— Цсс! На вловах!

Там два доби під ряд: в однім класи, а в другім інспектор живе, тощо. Між цими домами вузенький прохід, що тільки пройхати. На вулицю тут брама, та вона все зачинена стоять, тільки дверці відчиняються. Другого проходу нема, то єої семінаристи, та ще й поодинці, лазили в ці двері. Інспектор, було, тутходить то назад, то вперед і ловить, хто спізнииться до класа, записує і покуту завдає. Ці штуки інспекторські семінарія зве влобами — „на влови,ходить”. І оце інспектор тут походжав, що той каже: „на вловах”.

Згляньте на семінариста! Замліле, заплісніле, на людей позира, як дичак який, і життя йому не життя, а нудьга, скорбота. Підійті же де треба вимотатись; то такого тумана впре, що й наймудрішого одурить, — і то не думаючи, не гадаючи. От і Антосьо, поки не сказали, що інспектор на вловах, си-

дів як зварений; а як почув, то наче в нього інший дух вступив: зараз же шапку в руки і каже:

— Мав би хто поспитати, кажіть, браття, що ще не прийшов.

— Не будеш хіба? — питаютъ.

— Ні, буду! Тільки треба на частинку тут до одного знаномого.

— А інспектор?

— Я крізь реторику.

Семінарія тилом виходить у цвінтар до собора. Тут само собою семінарської сторожі й зазору нема; то хто хоче втікати, йдуть у реторику та крізь вікно й махають. Так зробив і Антосьо, та ще попереду позичив бурноса в одного ретора, йому ж оставил шинелю, а мав її синю. Ретор же мав остататися в клясі, то й каже:

— Беріть мій, бо я однак не піду на обід.

Подякувавши, поліз Антосьо крізь вікно. Побачивши себе за семінарією, вільніше дихнув, зробив ступнів з десять, а там брама з цвінтаря, і за брамою купу снігу намело. От і пішов він за браму та так натирає чуба снігом, так натирає: Натер, аж капає, причесався і пішов на вулицю. Та не йде куди, а кругом повз семінарію і в клас. Став коло фірточки, подививсь і склавсь назад та й киває на тих, що ще тільки в клас тягли, — дає знати, що інспектор на вловах. Через мінунту, виждавши, як інспектор сюди тилом обернувся, Антосьо шурнув у фірточку та навশпиньки; тихесенько побрів уперед; як зрівнявсь з сінцями, то так і полопотів...

— Стой! стой! стой! погоді! — закричав інспектор.

Антосьо й став, шапку зняв.

— Ступай сюда! — гукнув інспектор.

Антосьо й прийшов; чуб йому мокрий, аж по лиці тече, наче тількищо вмився.

— Цccc! — каже інспектор. — Толькo что із-за туалета!

— Віноват, — озвавсь Антосьо, — заспав, — а в душі йому, як у Камчатці, аж дрижаки скачуть.

— А как тебя звать? — питает інспектор, уже наготовивши „книгу живота”, себто те шпаргалля, куди помічав, кого де зловить. Так звали й семінаристи. В семінарії класовиків чимало, то інспектор мало кого зна і кожного литає: „А как зовут?” Хіба вже на вловах з ким добре познайомиться.

— Люборадський, — каже Антосьо.

— Антоній? — питает інспектор, докопавшись до нього.

— Антоній — каже цей.

— Еге-ге! — заговорив далі інспектор, — да ти сьогодні трубку куріл в классе?

— Я? — каже Антосьо, мов би здивувавшись, — трубку куріл? Да єшо в классе?.. Ви же самі ізволі замєтіть, что я только із-за туалета. Я только в класс іду, — каже далі, стenuvши плечима, — а здесь уж куріл! Ето верно кто-лібо другої...

— Пастой здесь, — каже інспектор, а сам пішов у філософію і питає: — Бил Люборадський в клясে?

— Нет! — кажуть йому.

З цим і вернувся, тільки спльовує з серця, що такий звірок з-під носа умкнув.

— Ступай! — каже даші Антосеві, — постоіш там у порога.

— Постоять то я постою, — озвавсь Антосьо, — но ви-тріте, что будто я трубку куріл...

— Ну уж! — заговорив інспектор, витираючи, що знав у „книзі живота”, — ну уж! Паймаю я в свої руки ету сінню шінель!

— Не спіймаеш! — дума собі Антосьо; а інспектор каже йому:

— Ступай!

Поклонивсь хлопець і лішов, думаючи:

— Чорт язіси, що я тобі й коло порога постою!

З цим увійшов і в клясу:

— Шо ти там так довго размовляв з інспектором? — питаютъ його.

— То він розпитувався, де я був, — каже Антосьо, — а я кажу, що в такого то пана генерала. Він не вірив, а я доказував.

— Чого ж він приходив питатися, чи ти був у клясі?

— Так собі, — каже Антосьо.

— Як то так собі?

— То... — хотів щось збрехати Антосьо, та прийшов професор.

На переміні допитувались браття, чи він же знакомий з тим генералом.

— Аякже, — каже Антосьо. — От такий то граф мене рекомендував.

— Бреши лучче!

— Не вашого роду, — каже, — щоб брехав. А не вірите, то й не силую; мені все одно.

І почав учитись.

— Шо за дів'о оцей Люборадський, — думали собі його сочні. — З ким не зарви, все знакомий, все дружить; а тобі хоч би з собакою якою познакомитись, так і то не вдастися. Тыху! Чорт його зна! А такий же семінарист, як і кожен...

Інші думали: „та й гладко ж бреше!” — а проте й цим заздрісно було, що в Антося. стільки знайомих.

Як виходили з класа, інспектор на дверях стояв, виглядав синьою шинелі, та всякі були, а синьої нема. Антосьо ж ще на переміні казав тому не виходити, поки він бурноса не віддасть; і як виходили з класа, то пройшов мимо інспектора в' бурносі, а опісля подав його крізь вікно.

Відоме діло, що синій шинелі не їсти було хліба після цієї штуки. І не їла вона його: Антосьо, взявши її крізь вікно, пішов вулицями та провулками, та на тандиту; додав скілька карбованців і взяв шинелю на славу.

Отак Антосьо ману пускав і камбряттям, і перед урядом, і по селах. Камбряття дивувались, яким лобитом він всюди втретється; начальство хропло, пазурі гострило, та не могло нічого вдіяти, бо не зловить; панотці тільки поцмоктували:

— От дав Бог дитину! От дав Бог зятя!... — І звернули до його за проповідями: — Вже будьте ласкаві! — просять, — не відкажіться. А я вам гостинчика привезу і могричу поставлю; на таку то неділю мені „слово” напишіть. Я й сам міг би, — каже, — та часу нема, ні чорнила; до того таки, хіба квиток пишучи до шинкаря, щоб дав горілки наборг, держиши перо в руках, то забув до тристенного, як і сідати за проповідь. Та будьте ласкаві!...

— З моїм більшим удовольствієм! — відкаже Антосьо. — Навіть без гостинця.

— Та де вже без гостинця! — озветься панотець, — коли хочеш аллілуї, то руку вгобзи.

Засміється Антосьо: „го-го-го!” Засміється панотець: „га-га-га!” Як де, то й паніматка підсобля: „гі-гі-гі!” Часом то й панянки: „гм-гм!” І панотець як угору впреться, а Антосьо й сяде за роботу, а як коли, то й підсяде до якого з умілих:

— Напишіть, — попросить, — слово, чи бесіду, чи що, будь ласка! Тут один панотець, добряча душа, просив. І сам, — каже, — міг би, та, часу немає. Будь ласка, напишіть! А я вже могричу за те на славу!

— Добре! — озветься той. — А ви ж мене возьмете куди з собою?

— З моїм більшим удовольствієм! — відкаже Антосьо. — Я сам хотів не раз уже вас просити, щоб — не угодно-лі; та якось то часу не було зайти, бо так жоні пришлють, що не встигнеш; або духу не ставало — ану ж, думаю, ще й налає!

— Та за що тут лаяти? Хіба я з тих, що й альгебру вчать? Ні, брате, я не з тих, щоб гриз книжку, як заєць щели.

Засяде цей на скільки ночей; Антосьо купить свічок, поставить для духу з півника; і проповідь як виросла.

— Ану, горобчику, перепишіть мені оцю штучку, — просить тоді Антосьо якого ретора. — Я вам тютюну за це.

— А дасте ж? — питає ретор..

— Чому ж би я не дав? — озветься Антосьо.

І прйде ретор, пише. Антосьо йому поставить тютюн з коробкою, булку, ковбасу, і накінці дастъ цілого півфунта тютюну, та ще й попросить прийти послухати, як пратимуть.

— Спасибі! — відкаже ретор, позираючи на заробіток. — Як буде треба, то й ще кажіть. — І піде, думаючи: — Ото наслухаються музиків!

І всі спокійні: Антосьо чи сяк, чи так, а встатчився в слові; панотець має проповідь, ретор тютюн, а богослов, що лисав, учи жде і діждеться. А там ще й на празник або що з'ягримить з Антосем у гості на село. І не нарозказується огісля, які дива там бачив; а панянок яких! Чудо-пречудо! Як балака, то наче бісером сипле; співа, як соловейко; хороша, як схід сонця, а добра-добра, як янгол!

— А все таки нема луччої, ні кращої, як моя Галя! — подумав собі Антосьо. — О! Моя голубонко! — каже сам до себе, мов би це її голубить...

Невиданське діло, щоб семінарист так довго не забував коханої! І Антосьо само-собою забув би її й тепер, як у реториці забув, якби не надало йому оту молитву видумати; молившись, щораз згадував дівчину і дав серцю волю, — то закохання росло та й росло і годі не знало. Далі спіймав він угрина з картинками і знайшов таку панянку, як Галя — точка в точку, тільки не так убрана. От і купив він її і оправив, і повісив над ліжком та й лежить, було, дивиться, аж забудеться. Ніхто з камбрятія й не завважав, бо Антосьо сам жив; а хто був вхожий до нього, то не здогадувався, що воно значить, що Антосьо дивиться-дивиться на картину і кинеться цілавати. А він витер німецький підпис і підписав: „Галя”, та й милувався. А ще був тільки філософ. Та не вік дівці дівувати, — пора й перестати, і Антосеві не вік вікувати в філософії!

V.

Мов би на крилах полетів Антосьо додому, як розпустили вже на вакації; в дорозі і горілкою жда підпоювали, і все; коні біжать, духу пускаються, а він усе свариться:

— Чого помалу ідеш?

Як же йому й не гонити? Там дівчина-зірка очі видивила, виглядаючи, — жде, не діждеться, аж змарніла перепілочка. Бачився він з нею і прошлими вакаціями, і Різдва не минав,

ні Великодня; та хіба не довго ждати три місяці! Пожди, будь мудрий, і не май гадкі про бачіння!

Що то вже було радости, як побачились небожата! І не сказати. На Поділлі і тепер у звичаю цілавати панянок у руку, а тоді можна було й на коліна взяти; то ніхто не дивувався, що Антосьо поцілавав Галю в руку. А вона аж скипіла. І він, неборак, як попав руку в руку, то й довіку не випускав би. Якби приросла, то ще подумав би, що Бог щастя послав. І так поцілавав, як тільки міг широ — найширіше; дівчині аж наче якийсь мороз пішов поза плечі, і мов би вітер повіяв у грудях, і серце тъхнуло. І йому тъхнуло воно, тріпнулось; і так любенько стало на душі, так гладенько та солоденько!

Пішли старі про Кам'янець розпитуватись, про урожай, а молоді якби могли крізь землю пройти, щоб там притулились, поголубкатись, то ні мінути не ждалі б. І таки діждалися тієї доби, що осталися насамоті: о. Олександер, Галин батько, пішов на тік, бо снопи привезли; паніматка до льоху пішла по огоріки для робітника на полудень, а о. духовник — вже другий місяць на сході був, як зневаживши цей світ, на той перебрався. Оставсь Антосьо з Галею — самі-самісінкі...

Щаслива в Бога та людина, що має слізы тугу виливати, та та щасливіша, що має серце серцю до розмови, що має пару собі до любови; що долю й недолю має з ким ділити, — що болить одного, й другого болить. Щаслива в Бога та людина. І на душі легко та тихо та блаженно, як у Божому раю. Щасливий був Антосьо, щаслива й Галя, хоч вони й не балакали з собою. Та що там і казати, де одному за другого все відомо, що тільки знати хочеться; а що навкруги діється, до цього діла, як до того листочка, що вітер поніс. Блаженствували, голубкаючись! Та хай же собі блаженствують, а ми подивимось трохи назад, — на Масю огляньмось.

Зближались Зелні Свята; всюди мились, білились і в Любоборадської так. Та кому було таки чимало роботи, а вдовиця жила в хатині, що через сіни хатка, то махнula щіткою сюди-туди і в хаті, як у чашечці, чисто та біло та чепурно. Та хіба ж на цьому й годі сказати? На Зелені Свята в кожній хаті повинно бути, як у гаю: в кожнім кутку гіляка зелена, на кожнім гвіздочку кленина або липина; долівку травою вистеляти та татарським зіллям — серце розпливається! Та розривається воно в того, хто не має чим прибрati свій куточек, як люди. І Любоборадська сумувала; просила старости, та той ні це, ні те; вдавалась до зятя, а цей ще менше. І сіла, зажурилась, каже:

— Господи-Господи! Колись на сі свята в мене було вс-

село-весело та зелено-зелено! І за образами май, і по гвіздочках май!.. Всі діточки вкупці, і о. Гервасій — хай царствує, хоч і злий був — походжає по хаті. А хата була просторна. і на землі трави — хоч качайсь. Господи-Господи! Як згадаю, то так було і в моого покійного татуня! Сам ходить старий та все научає: а так і так, діточки, буде, як зближиться страшний суд; такі й такі будуть люди! А ми слухаємо, навчані... Господи-Господи! А тепер ось як буде! В людяного шинкаря і в корчмі краще!

І Текля смутна ходила. А Масі не було дома, пішла до оконома.

— Чи не пішла б ти, доню, — каже дамі паніматка Теклі, — хоч би-сь травиці нажала, бо за татарським зіллям далеко. Возьми дівку та й підіть удвобойзі.

— Та я вже й сама, так думаю, — озвалась Текля, — та куди ж піти? Чи в нас є свої луги, щоб пішов та й нажав? Либонь, таке випадає, що піду за татарським зіллям та й збу-дусь клопоту.

Вже Текля й простидало знайшла, дівка серпи забрала, тільки піти нажати, зав'язати і принести; вже й на двір вишли. А тут їде віз повен маю, — так на Поділлі звуть клéчання, — а під гіллям трава, та ще й не абияка: материнка проміж траву, чебрік і всякі зілля пахущі. І не куди їде він, а до них у ворота прямцює. От приїхав під ворота. Текля стоїть, землі під собою не чує; а погонич, дворяк, зняв шапку, кланяється.

— Прислав, — каже, — пан лісничий клéчання; просив, щоб прийняли.

Не відказала дівчина, крутнулась на місці і побігла до хати:

— Мамуню! — каже, аж в долоні пlesнувшi, — а пан Кулинський прислав клéчання і трави піввоза! От ідіть, погляньте!

І побігла сама на двір. За нею вийшла й паніматка, постогнуочи. Сами з воза здіймали, до хати вносили, жадним листочком до землі не доторкнулись; хіба сам який урвався та пішов млинком за вітром. Через годинку в хаті стало, як у садочку: і зелено, і запашно, і свіжо-свіжо, аж наче вогко. І перед хатою май стояв, — дворяк сам і позабивав; Текля тільки придергувала, а стара командувала:

— А сюди надай, а туди похили.

Отак обмайвши, раділа стара, позираючи на прибрану хату; раділа й Текля: і личко й повеселіло, і брова піднялась, і оченята пояснили, — як веселка стала гожа та рум'яна.

— Добрый то пан отой Кулинський, — почала Текля.

— А, видно, нічого собі, — озвалась мати.

— От коли б сватав *Масю*!

— Що Бог судить, те й буде. А я воліла б, діточки мої, щоб ви в манахині пішли. Що з того світа величного та пишного? Сльози, дитинò моя, дрібні та пекучі. Та я й Орисі казала, ще ти маленькою була; не послухала вона, а тепер бідує та кляне свій вік. Добре мої татуньо покійні, — а твій уже дідуньо, — разказують було, що буде горе, горе й горе людям, живущим на землі... З якихось книжок покійні вичитували. Тепер уже й не чути за такі книжки, попереводили...

— А так, — каже *Текля*, — так. — Й аж обридло, слухаючи, як мати все татуняє, проте слухала і пітакувала не раз: — На твою мати, — дума собі, — щоб її слухати, щоб їй не перечити.

А *Мася*, то вже було й озветься:

— Та годі вже з вас! Розносились: татуньо та й татуньо; наче вони були на весь світ голова!... А хоч би й так, та загули, то нашо згадувати?

— Е, доню! — озветься мати, — якби нашему Антосеві хоч половину того розуму, то чого б я хотіла!

— Та хоч би і вдвоє більше, то, не бійтесь, не знаєшся б другої такої, як ви, щоб носилася з ним, що курка з яйцем.

— Добре, добре! Хай буде по-твоєму, — озветься мати. — Хай я дурна й нерозумна; а все таки буду поносити татуня, бо покійні правду казали. От і се кажуть було, що в останні часи встане дщер на маму свою, — або ти не так?...

— Вже млин розмоловся! — скаже *Мася* і піде з хати.

Певно, і на цей раз вона б не знесла, цвікнула б; та, як знаємо, не була дома, — у оконома була. І частенько вона туди ходила. І пан Кулинський було прийде; сидять, вигадують. Хто його зна, що там було між ними, тільки в селі як у дзворни вдарив, що Кулинський, пан лісничий, хоче женитись з попівною-сиротою, на *Масі*. І справді він поклонився пані-матці хлібом.

Та хто ж він такий був, той пан Кулинський?

Пан Кулинський був собі шляхтич з тієї дрібної нешеретованої шляхти, що крізь щаблі вилітає, не то п'янничка, не то ні, а так собі ні це, ні те; мав дещо худобини і два сини. Собою був русавий, вусатий, дзюбатий, і говорив баса, аж бурчало. Не хазайнував він, а терся по офіціях: то за писаря був у скарбу, то коло винниці, то за підлісничого був; а там і лісничого доскочив: Як всі такі, і він мав коня, рушницю та пару хортів, — от і вся худоба, як не рахувати зброї; знайшов таку, що й опеньгався. Не багато вона принесла йому,

та недовго й заваджала; на четвертім року по весіллі й Богу душу віддала, зоставивши тих два сини, що й росли урвителями при батькові. Старший уже був півпарубка, як оце пан Кулинський почав на Масю насватуватись.

Не пообіщала стара, та й хліба не відслала.

— Через скілька день, — каже, — всю правду скажу; хай но з дочкою переговорю, та з людьми порадуюся.

Первий був о. духовник, — ще жив, — до кого Любомірська вдалась за порадою.

— А що ж, — каже старий, — віддавайте, коли беруть.

— За ляха?

— За кого Бог судив.

— Та чи матиме вона щастя за ляхом? І віри відцурається, не то що... Ви ж, панотче, її добре знаєте.

— Се вже як Бог дастъ. Зате вам з плечей злізе.

— Та лучче хай би я терпіла, — озвалась паніматка, — аніж вона має. Бо от і з Орисею: вийшла, безщасниця, за капана, а він і лається хахлюшою, та галушницею, та обливаннями всіх попрікає... Знайшов приключку за якісі горшки перед ларастасом, — заплював її нещасну, захаркав, що бідна мало утроби з себе не викидала. Хіба ж мені добре дивитись? За себе я вже й мовчу. А як і ця занапастить себе, тоді я вже що?...

— Та Орися не Маєся, — озвавсь духовник, — а Мася нѣ Орися; ся не дастъ собі в. кашу наплювати, як москаль який.

— Та воно правда, що ся нікому з дороги не вступить; та чи не буде їй тим гірше?

— Се вже воля Божа, паніматко, — каже старий. — От дай нам, Боже, здоровля! — заговорив, наливаючи в 'чарку, бо вже закуску подали, — та хай вашому синові в 'Кам'янці легенько гикнеться.

— Дай йому, Господи, якнайлучче! — заговорила паніматка, зломивши руки до Бога. І додала: — Мала мені надія на його: таке ледаче вдалось, що тільки лежить та свище, або грає, і ніколи людяного слова не скаже, а все по-московськи та по-московськи.

— На те його вчать, паніматочко, щоб забував хлопство. По чім би й пізnav, що вчений, якби говорив, як і ми грішні? Колись було та минулося...

— Господи-Господи! — заговорила паніматка, зітхяючи.

— Колись то не знали ні тих наук, нічого, а хліб проте йли. Щоб то й довіку хай би так було! Ні вже, опутав сатана!...

— Та лийте, паніматко! — став старий припрошати. —

А що в світі діється, — додав, — ет! Нѣ наша голова в тім!

— Правду кажете, панотче, не наше діло попа судити.

— То ж бо то! От пийте но! Хай тому тяжко, кому не-весело!

З тим Люборадська і виїхала, щоб віддати Масю. Опірч о. духовника, радилась вона і ще то з тим, то з другим, і ні-хто не розраював. Тимчасом пан Кулинський і Мася, думаючи, що мати перечитиме, вдалися до Печержинської, і ця приїхала райт.

— Я, — каже, — добре знаю пана Кулинського, статок і все, і панну Марію знаю, — знаю, що буде добра на пара.

Того ж таки вечора, як Печержинська приїхала, Кулинський і з старостами прийшов. Багато гостей поназідлісъ на сватання, аж у клуні їх приймали. Клуню гарно килимами вбили, і тут п'ють, гуляють. А в хаті заїдня, колотнечі: содома піднялась, що й не сказати: Мася з матір'ю зуб на зуб стинається. У вдовиці була якась сотня карбованців на проценті, то Мася вимагала собі більше проти Теклі; а стара хотіла Теклі більше, а Маsei менше.

— Таки я возьму чотириста! — каже Мася.

— Ти ж береш і коні, і воли, і овечки, та ще й більшу половину грошей хочеш? Ні, сього не буде, поки я твоя мати. Що ж Теклі зостанеться?

— Теклі? — каже Мася. — Текля буде попадею, то буде з неї і двісті. І з тими съкатиме свого бородача! А схоче більше мати, то провадитиме хавтури.

— Ot dziewczyna! Złoto, nie dziewczyna! — дума собі Печержинська; — dalibóг złoto; jak Boga kocham, złoto. Co to znaczy nauka! A była by głupia, jak owieczka...

— Дочки! Схаменись! — каже мати. — Тут же не все ляхи; тут і панотці є!

— Годі вам мене вчити! — озвалась доня, — я вже й свій розум маю.

На тім покінчили, що записали Maci триста, а других триста зсталось для Теклі; записали все на папері, і староста поніс сватачеві.

— Чи не поправите чого? — каже.

Прочитав цей і підкручтив: Herazym Kuliński.

Прийшла пора і на своє хазяйство Масю виряджати. Надавала їй мати всього, ще й більше, як написала — навіть курей і гусей на розвіддала. Як те відправили, дійшло до подушок. Мася всі забирає.

— Що ти, доню, робиш оце? — каже мати.

— Подушки забираю, — озвалась Мася і своє робить.

— А мене оце без подушки оставляєш?

— А кулак під голову не покладет?

— Яка то ти, доню! А ти ж у матері спала на кулаку, що і їй так стелиш?

— Еге! Захотіли ви! — каже Мася. — Я що іншого, а ви попадя. І на кулаку виспітесь; аби тільки свині часу дали.

— Ще-сь доню, не спіймала Бога за ноги! Дай тобі, Боже, і на сім світі рай; та як така будеш, то не далеко в'їдеш.

— Ну-ну! Розходилися! От іще татуня спом'яніть! — озвалась Мася з фуком.

— От же й спом'яну; та що? Бо покійні таки й кажуть було, що як зближиться анцихрист, то люди будуть запопадливі такі, як ти, доню! І встане дочка на матір, як ти доню!...

— Ну-ну! Годі вже! Ідіть отам свою Теклюю навчайте, як попа заплітати; а я обійдусь і без вашої науки.

— Доню, доню! Бог з тобою! — заговорила мати і вишла до Теклі, що плакала в другій хаті. А Мася подивилась по кутках, чи нема ще чого взяти, і казала — вже свому — козакові зав'язувати що в простиralo, що в килимки, і виносити на віз.

— Не плач, доню, — вговорювала мати Теклю, — все се споконвіку Богом назначено. Покійні татуньо все се знали і нас, дітей своїх, научали, а я вже тебе буду. Не плач, доню! Бог не без милосердія, козак не без долі.

— Будьте здорові! — каже Мася, прийшовши до них.

— Хай тебе Бог благословить! — озвалась стара, перехристила її і свяченою водою покропила. Текля стояла мовчки. От Мася й до неї приходить:

— Будь здорова! — каже. — І поцілувались.

Випровадили її хлібом-сіллю аж за ворота і довго дивились на ту куряву, що стовпом ставилась за бричкою. Кулинський жив у лісі, то й Мася туди поїхала.

VI.

Вже й того сумно було в хаті, що зостались без Maci тільки вдвійзі — мати з дочкою, та ще й разом після весільного гомону, після її цокотні; а то ще й осталось після відданиці, як після татарви; то й плакати б уже. Однаке ж не плакали, а обидві взялись попрятувати, тощо, і мовчки збили такий копіт, наче по хаті сто гусей літало. Довгенько їм наче чогось бракувало: чи обідати сядуть, чи вечеряти. — все наче когось нема. І мати не раз загикалась, — замість Теклі Macю звала, й зітхне:

— О, — каже, — десь моя доня-голубка мене згадує... Як то її на своїм плануванні, що все погорджала попівським ста-

ном! — І почне молитись: — Дай, Боже, щоб була багата, як земля; здорована, як вода; велична, як хліб святий!

І Орися її згадувала. Ця думала:

— Чи так же її за ляхом, як мені за кацапом?

Тільки тій сходило, а цій не миналось: чи зітхне вона, чи сльоза покотиться — Тимоха і вчепиться:

— Чого зітхаєш? Чого розрюмсалась? Ти молиш Бога, щоб мене спрягло, як з лука!...

Та пічне відговорюватись, то слово по слову та й до товчеників доходить. Змовчить небога, то він:

— Ти мовчиш, погорджаєш, говорити вже не хоч!

І товче. До того дотовкся, що вже не Орися жила, а тінь її ходила, що на лаву, та руки зложи, то від мерця не розпізнаеш.

— Доки він буде знущатись над тією безщасницею? Доки збиткуватись? — гула громада, та тільки в оренді або де на самоті, щоб до попа й чутка не дійшла, бо попотупкаєшся коло нього на случай якої оказії та й кишеню потрясеш. До живого нікому не доходило: чужа болячка не болить, чужа потилиця не свербить, — тільки бідній матері допекло.

— Доню моя, безталаннице! — говорила вона, — гірка твоя доля нещасная! Тільки й добра, що-сь попадя; та що з того, що одна в селі, коли добра ні на пагність, супокою ні на часиночку!

І заллеться гіркими сльозами.

— Втопила я тебе, доню! Згубила твій вік молодий!

При Тимосі ж не сміла, а так де без нього — чи між солодъянами, чи в себе прилюдно, чи й на стороні — не тайлівного гріха, а її лиха.

— Чого ви його боїтесь? — каже, було Антосьо. — Хіба він що? Що архирей йому дядько? — Овва! Проте він задріпленець! Проте він кацап, головоріз, ліпотник, ще й п'яніца.

— Добре тобі спинатись, — озветься мати, — а мене попоб'є і пропало.

— Ану хай попробує! Тó турнуть з прихода, аж зато-рохтий!

— Та бо неслава, синку!

— Та що з того, що неслава? Якби й не вертався! Та в мене є знакомі в консисторії, то так очі замию, що й з свічкою його не знайти.

— Та що можуть консисторські блохи без архирея?

— Є чутка, що сього возьмуть від нас.

— Коли б дав Бог милосердний! Може б трохи присми-

рів, хоч би й без біди; бо що ж? Всі будуть нас винуватити, а ніхто не скаже: було за що, то й ускаржадись. А він все таки поб'є і очернить до того.

— А нехай попробує; то я не-я, коли по волосинці, не вищкубу йому оту рижу цапку.

— То-то ж оскуб'єсь, як вигнав мене з обійстя!..

— Тоді було що інчого, а тепер я богослов.

— Дурнослов ти, а не богослов! — підхопила Текля. — Хіба він подивиться на твоє богословство! І він же якийсь кацапський кончивший! От зачепи, то й тобі достанеться, що й додому не донесеш, та й по дорозі не розгубиш.

— Нехай тільки зачепить!... Коли б хоч приторкнувся! Не дурно в апостольських правилах постановлено: „бій вірного іли невірного да ізвержеться“.

— І поб'є таки, не то приторкнеться, і не ізвержеться! Хіба ти не знаєш попів, що б'є, аж розкривавить, і йому ніхто ні слова, ні півслова. Не такий тепер світ, щоб за правду стояти. Тепер неправда з панами в світлиці і всюди, а правди й зазором не видати, як торішнього снігу.

— Тільки сорома наберешся, — додала мати, — бо ти гірш другої баби.

Колупнуло Антося за серце.

— Як таки — я, богослов, і гірше баби! Отже докажу, що не гірше...

І з цього часу явно став проти Тимохи: чи вдома, чи в гостях; чи прилюдно, чи насамоті — просто й ріжке. Тимоха подався, притих; мати і взяла собі в голову, що Антосьо важнюща парсона, коли й Тимоха проти його нічичирк; і думає, що Антоsem можна залякати Тимоху, як плачущу дитину дідом, чи чим іншим. От раз у перепалці і різбунла Тимосі:

— Ви бушуєте, поки нема моого Антося, а хай то приїде, то дастъ він вам гарту!

— Хто? Хто? — з гнівом закричав Тимоха, — твій Антосьо? Ха-ха-ха!

— Засмієтесь ви на кутні!

— Ха-ха-ха! Такой дурак?

— Хто дурак? Антосьо? Та ви й юстілки його не варт з цілим своїм родом кацапським, різацьким гніздом, поганцю ідён ходіш!

— Який я поганець? Який? Який? Говори, стара відьмо! — з гуком присікається Тимоха.

— Отакий таки поганець — та й годі! Кацап! Маркитан! Коробошник! Пилипон смердячий!

— Бить буду! — почав Тимоха вже по-московськи.

— Може, ще й булавою? Ти ж повинен „навастріться там со сваїм!“.

— С кем сваїм?

— Ти вже те знаєш, з ким по лісах ходив та по дорогах засідав.

— Когда? Ти відєла, карга стáрая?

— Хоч не бачила, та й так знаю, що за редьку готов'-єсь закацапити.

— Малчі, праклятая!

— Ось на тобі! — дала попадя дулю.

А Тимоха по руці, та: — Матері паднесі! — каже.

— Моя мати у гробі, а я тобі на лобі...

— Батькє сваємú.

— Твоєму в бороду, щоб не здох, кацап, з голоду.

— Зажму тебе єнту пасть собачью!

— Ось на тобі й ще! — дала стара дулю другу. Тимоха й знов по руці. Стара ще дулю; Тимоха по руці, — і знов так: стара дулі тиче, та руки хапає, мов „у лапки“ граються, а Тимоха руками махає, якби попасті по руці; та не мігши, бо стара справна була, ляснув по щоці, аж луна пішла, і мазка бідну обмила. Тут би подивитись та полюбуватись!.. Обіруч уп'ялася теща зятеві в бороду, кров ллється, аж по землі стигне, — всі груди обом окривавила; а зять розведе руки, що сила стає, і що сили має, так і гріє стусанами під ребра.

— Гвалт! — почала стара, аж дренчить голос, — кацап убити хоче!.. гвалт!..

— Та годі вам! Чого ви зчепились?! — вмішалась Орися.

Теклі давно в хаті не було: умкнула, як тільки завважила, що до сварки дійде. Це діялось у гостях у старої, то Тимоха й гукнув на жінку:

— Проч дамой!

— Як ти смієш мою дитину з моєї хати виганяти? — плачуучи й мішаючи з гвалтом, закричала Люборадська.

— І тебе вигоню!

— Не смієш!.. гвалт!

— І сміється нє стану! — І все стусанами: — Вот тебе! Вот тебе!..

— Гвалт! — кричить стара. — Ти думаєш, що як архірей тобі дядько, то ти і вбивати можеш? Убий! Убий! В Сибіряку запрутъ!.. Там вже не іден з твоїх родичів золото копає, то й тебе туди ж попровадять!

Почувши ще й це, Тимоха рясу з себе, щоб не заваджала, та тоді вже як махнув під бік, то стара й зуби стяла, лиш кинуло. Кинулась Орися матір відірвати, а Тымоха чим за-

попаде, тим і верне: і горшками і мішками; і ногами товче, і կулаками гатить. Підняла крик Орися:

— Ратуйте, хто в Бога вірує! Убив маму, ще й мене хоче!

Вже давно стояло попід вікнами півсела хлоп'ят, там одна-друга молодиця, мабуть, подивитись, чи й попи так б'ються, як і всі грішні, — стоять, ахають, охають, приказывають:

— Ох лишко! Так і мій! Як ударить, то сама чую, що чуточку гірше, то й душа вискочить!

— Та де там! — друга каже, — сей, бач, як по-московськи, а твій не б'є під серце. І мій, що який уже, та й то не б'є проти серця!

— А мій то не зважа!...

— А я від свого й дитиною не закриюся...

— Тільки без крові обіходимось, — каже ще якась.

Спокійнесенько роздебендювали молодички, і роздебендували б, якби хлопці не підняли гвалту. Тоді молодиці врозтіч, і на їх місце прийшли чоловіки паніматок рятувати.

Вже здавна громада гула на Тимоху, а тепер і кури зачричали.

— Шо за приклад для наших дітей, — кажуть, — коли сам панотець таке витворяє! Ні вже! Шо не кажи, а треба кацапа в кацапщину... Шо він розходився! Сього й сlixом не слухати, а прийшлося видом видати!...

І пан був лихой волі на нього, і всі попи околишні хропли, сопли. Панотці через те найгірше, що він лаяв обливанцями та погорджав ними:

— Шо мене хахли?! На шо мене ані, енті салаєди, галушнікі!

Всім бажалось викишкати його, і тільки приключки чекали. Доки ж був його дядько на архирействі, то брались — і руками не здвигали:

— Шо ж, — кажуть, — архирей йому дядько, то ще нам біда буде. Проти вітру попелом не кидати.

Та збулось Антосеве слово: архирея взяди. На другого — то притих би, як надворі перед тучею; а Тимосі й байдуже. Кому-кому, а жінці найбільше припадало. І громаді не легко було, бо дер з живого і з умерлого. Всім було не по душі з Тимохою знатись; то й постановили, щоб, куди б не йшло, а його збути. Як от і приключка знайшлася. В Солодъках не було великого дзвона на дзвіниці. Був там якийсь, та громада хотіла більшого, голоснішого, і почали складку. Йшла вона ще за о. Гервасія років з кілька; хто що міг, давали, і зібрались більш п'ятисот карбованців, поки Тимоха здумав розпорядитись по-своєму! Не куди й дів ті гроші, а купив

дзвін; та вже й тим скривдив громаду, що зробив своїм бого. А тут ще й дзвін вдався, як череп'яний, бо на якийсь десяток карбованчиків, таки захрясло в панотця. От зібрались громада перед школою раду радити, і Тимоху попросили.

— Што? Я? Врьоте ви, хахли некрещонні! — закричав він.

І того досить, що „хахлом“ назвав, щоб людолян не вибачав; а він ще й: „брешете“ гука.

— Та що воно — „брьош?“ Як то — „брьош?“ — загули з гурту. — Хіба ми що, щоб нам брехню завдавати? Та сього й пан дідич не зробить!

— Брешіть лучче ви! — вихопивсь один розумний чоловік і всій громаді голова, — бо ви один душою на все Погілля, а, може, й далі; нас же ось перед вами вибраних громадою більш тридцять чоловіка. Нам ніхто не сміє бренькати.

Не думавши, Тимоха підскочив до нього, та як затопить у вухо.

— О, сучий же ти син! Зарізака! Бач його! — каже битий, і хіп! Та й закинув йому рясу на голову. Громада добре знала Дениса, — так битого звали, — то тільки Тимоха дав йому по щоці, як і розбіглись, щоб свідка не було. А як дійшло до діла, то помічники знайшлися. Тимоха тріпався, та куди йому грішному! Насіли, як годиться, по-чеськи:

— Голова, — кажуть, — свячена, то її накрити!..

І накрили та й вчистили з п'ятдесят — не було чим, та мотузом. Поки Тимоха розмотавсь, поки що, то коло нього ні духу живого. Глянув, ошельмований, круг себе, і, не маючи на кім злістъ зігнати, — трах! трах! — побив вікна у школі. На це і свідки знайшлися, сам пан дідич надіхав.

— А что ви, *księże*, — каже, — уже за скольщика обібрались?

І, не чекаючи одвіту, додав:

— Та струментув є імеєте, что крев так юшить...

Не єзвавсь Тимоха, лиш очима лупнув та й скочив через тин у свій город, там через другий у подвір'я, і дома насів жінку, чому не йшла боронити.

На цім не покошилось, що вибили Тимоху; ще попросили дяка, щоб настрочив супліку до архирея, і один з громади диктував, а всі слухали і все: „так-таки, так!“ або: „се не так!..“ „і сьому правда!..“

Все прописали: що Тимоха б'ється з громадою і дома, і тещу б'є, поганий приклад дає, і жінку товче, аж убити хоче, бо й кричить: „Уб'ю, а сам на Сібір піду“; і п'янствує, і в школі вікна побив. Йому добре бити, а громаді страта:

защо нам кошта нести? І складались на дзвін, а він купив заводило, бо захотів кишеню собі полатати. І те помістили в прошенні, що він на срам дому Божому зветься Петропавловський, як і церква по сусіству. То щоб взяли його нелюдяного і відіслали в кацапщину, звідкіль він і прибув, бо тут він зовсім таки не годиться: і звичай не знає, та й не шанує, і мови не розуміє і друге-проче. Жінку ж просили оставити тут денебудь за проскурницю — хоч таки в Солодъках, бо вона не кацапка. Після цього прошення, щоб на місце. Тимохи прислали попа хоч сякого-такого: хоч такого, що йому й під носом не світає, -аби вже хоч не кацап. Або хай би прислали поповича, коли хочуть, тільки вже людяного, не „тимошливого“, щоб женившись на попівні, на Теклі-сироті, і сів на попування в Солодъках.

Отаке то прощення написали і послали вибірних з громади в Кам'янець до самого архірея: може, йому гостинця треба купити — гуску або що, — от як справникові, або становому, що й картоплю неси, або міток рядовини. тільки з голими руками не підходить, — так щоб було кому купити, бо само ж прошення не піде по місті за гостинцем на підмаслок. Взяли й грошей з громади по три шаги з душі про всякий случай і посланців вирядили у дорогу.

А Тимоха гуляє.

VII.

Поки в Солодъках ладнали діло проти Тимохи, в Кам'янці друге склалось. В семінарії звичаєм читають списки по вакаціях, як уже наново з'їдуться. Нема того в семінаріях, щоб хто думав з науки, з книжок розуму набратись, — нема там цього; а вчаться, щоб скінчти курс; кінчають курс, щоб зватись на село; забираються на село, щоб залягти, як риба на дощ, що ні грім, ні туча з місця не зрушить. Нема того, щоб подумав хто, яку обов'язаність берє на себе, пускаючись у попівський стан. Попівство, як хліба шматок певний, — все, чого тільки волять собі поповичі-клясовики; все, чого бажають їх батьки. Промоція у вищу-клясу становить собою один східець у тій ступанці, котрою добираються до попівства, — то списки, як смертний виклад, кінчають судьбу клясника. І ті вакації, що перед промоцією, проходять якось так, що ні веселість не бере, ні що, — все списки в голові. Зате вже як прочитають кого, що перетягли, то й прудивус здитиниться, — скаче, бігає, наче йому вчора „дубці“ казало. То вже, як у саму богословію переведуть, тó ніхто не скаче, — не тим, що виростили, що вже б сором, а тим що:

ось то я богослов, то треба дати почуті низоті, що вона проти мене. Нажабиться кожен, напицючиться; навіть той, що за годинку булки просив, — і той як гляне, то наче ти йому батька вбив: зразу переробиться з людини та в кá-знашо. Як же всі вийдуть, що зістануться сами свої, то й тут усе піде догори дном: той скаче, той б'ється, той штовхатиметься, той розкріслить руки і крутиться, той співа, той сопе, — крик, гармидер... І Антось брикав за гуртом, як шалений, прихавши з дому та попромований у богословію.

На таку колотнечу входить дежурний і гука:

— Панове, розходьтеся! Приходьте позавтру!

— Додому! Додому! Позавтру! — підхопили десятъма голосами, і голодні кури або жаждущі качки не так кидаються до зерна, до води, як ці кинулись до партів за шапками. Стукотня, тупотня, гуркітня, — і посипали з кляси. На порозі кожен члечі підняв, нахмуривсь і йде виступці, наче його ступінь по червінцю, тільки чути, як чобітьми цокотять. З самого заду йшла купка музиків і розмовляли:

— А що, — каже один, — чи не гульнути б нам на радищах?

— Чому й ні? — каже другий.

— А ти, Люборадський, як кажеш? — питає третій.

— Я за гуртом, — озвавсь Антось.

— То вернімось же в клясу та скиньмось по силах.

І вернулись, всіх більш чотирнадцять чоловіка, прийшли в сінці, і той карбованця, той пів, той менше, та й зібралася повна жменя, і припоручили Антосеві купити чого треба:

— Ти, — кажуть, — знаєшся на цім.

— Де ж зійтися? — питає Антось.

Переглянулись, і один каже:

— Варто б на Польські Фільварки, там безпечніше.

— Та який чорт тепер захоче по станціях ходити! І сами налигаються, що ну! От ходім до мене в Палестину! В мене хазайн простий собі єгомость, що й післатись можна, і хата простора. А правда, Люборадський?

— Правда, дружако, правда! — озвавсь Антось і додав:

— Коли б тільки всі пристали на се!

— Хто не пристане, то так і буде, а правда? — заговорив один з гурту.

На тім стали, щоб у Палестині зійтися увечері. Ждуть хлопці вечора, а тимчасом почало хмаритись; за горою, чути, прім гороче, а тут лиш земля движить, дзижджчати вікна; незабаром і дощ ушкварив такий, що ну! Реве вода горами, шумить долинами, піниться по камінні, і сонечко саме до спочинку доходить. От і снують один за другим музики, та

все в одні хату, що стоять ген-ген від Польської брами. Здовж Палестини вулиця йде. Тут і в посуху багнюка, що й вилазу нема; а як дощ спаде, то й не кажи пройти. І тепер уся вулиця одним лицем блищить, то семінаристи не вулицею йшли, а сotalись поза дімками: хто понад Смотричем, хто полід скали, а хто по скалах лізе — куди кому зручніше. Та вже й позіходились, вже й по чарці випили, що було готового, і заграли, а Антосьє все нема.

— Та вже й не буде, — каже один.

— Люборадський щоб не був там, де грають! Та се буде восьме чудо в світі! Та ще ж і наша складчина в його.

— Ге! Тим то він і не буде! Що ж, подумає, і другим часом зійдемось, коли небудь по-сухому.

— Чи такий же він? Бо-зна-що вигадуєш! Аж сором слухати. Хіба по собі вгадуєш?

— Цільте но! — хтось перебив.

Стих гомін. Прислухаються, чути: катеринка грає, і ба-гацько дитячих голосів кричать:

— Пан Люборадський! Пан Люборадський!

— Що се таке? Ходім подивимось!

І рушили гуртом, аж у двері не потовпляться. Дивляться — іде катеринчик самою серединою вулиці, мало не по пояс у багнюці, і приграє марш Наполеонів. За ним через усю вулицю навпоперек ідуть малечча-жидки з свічками, і по боках вулиці тож жидята у дві лави плещуть у долоні і все кричать:

— Пан Люборадський! Пан Люборадський!

— А пан Люборадський іде собі на дрожці, розлігся і думає:

— Що, якби се Гаялі знала? Чи похвалила б?

Ті сміються, аж за боки беруться, а він доїхав аж під поріг.

— Знесіть мене! — гукнув.

Кинулись жидки і знесли його на руках аж до хати. І вино-знесли, і горіхи, і все, чого накупив він на закуску. Взяли плату і розійшлися. А Антосьє каже тоді:

— Один тому час, що батько в плахті! Другий раз у богословію не попромують.

Перевелись тепер такі штуки в семінаріях; перевелись Люборадські, та не перевелись інші. Душа потребує простору, жада волі, рветься, та не знаючи куди, різні штуки витворяє. Згляните на семінариста! Залісніле, змарніле, залікане, обличчя йому пісне, мертвеннє, і життя не життя, а наче повицність. І сам не знає, чого світом нудить. Душки послитати б, та не скаже, бо не привична правду виказувати, а все вихилясом, та викрутасом, щоб починути капкани.

- Остання промоція, браття! -- пішов далі Антосьо з чаркою в руках. - Вибачайте, що подурів трохи. По чим же й молодий вік згадаєм? По інспекторських штуках? По професорській лайці? По ректорському гужу, чи по архірейській грізьбі? Тільки й нашого, що докупи зійдемось та напраємось, ще й підгулявши! На селах, панбратья, за плутом та за ціпом та за зліднями все відлетить. Дай же нам, Боже, благополучно діждати кінця курсу, та ще й тоді зійтись ... ой гоя, гоя! В останній раз!

— Дай, Боже, щасливо! — гукнули решта.

Антосьо з цим вихилив чарку, а решта на віват йому різнули на всі струменти.

Пішла чарка з рук у руки, віват за віватом, а ніч не єтойть, іде, не оглядається, бо час не жде на нас. Іде ніч, гуляють хлопці, а по небі місяць пливе: то за хмару заховається, то визирне, то знов заховається, мов сором'язлива дівчина рукавом закривається. По горах ще шуміло від учоращнього дощу і скали сріблом сяли проти місяця, що з горами і зо всім небом купався у Смотричі, гойдаючись по хвилях; хвилі хлюпаються у берег, і плескіт чути, і луна розходиться, і мов би сміх та регіт обзвивається. А в скалах куніці кричать, м'явлуть...

Минула ніч, що й не оглянулися, і сонечко підхопійлось та так привітливо поглядає на ополосканий город; з землі відпар іде; по горах, як брилянти самоцвітні, капками роса бринить та миготить. Сказав би — весна, якби де співочу птицю чути, а то хіба горобці чиргикають, літаючи по над Смотричем, та дс-не-де ворона каркне. Минула ніч, і друга не забарилася. Прийшли хлопці в клясу, приходить інспектор і давай вилічувати, хто був, хто пив, хто грав, і каже:

— Або сами сключайтесь, або поєднемо. Ще ж спіскуві не відсилали.

На цю мову встає Антосьо та й каже:

— Та що се ви видумали? Доки вам тих навушників слухати, а нам терпіти через них? Годі вже! Ходім, браття, до ректора; скажем, що отець інспектор лізе в очі, як туман, що через його виплодків-донощиків нам просвіту нема.

Ректор і інспектор у семінаріях звичаєм живуть як кіт з собакою, то треба тільки вміти, щоб з їх сварки користати. Семінаристів же не вчять на ці штуки. От і знялася вся кляса-богословія мовчки, і рушила до порога.

— Куди ви? — гукнув інспектор.

— Годі вже нам терпіти! — озвавсь Люборадський, — вже-сьте в'їлись нам до живих печінок.

— Люборадський! — почав той, — ти за всіх говориш,

за все її відповідатимеш! Бунтуєш інших, а на тобі все покониться!

— Та ні Антосьо, ні решта, що йшли з клясі, то за тупотю, то за чим іншим не чули, що говорив інспектор, і вистались з кляси. Оставсь тільки інспектор та донощики.

— Правду ти доносив? — питає інспектор Робусинського.

— Правду, отець інспектор, тільки не видавайте мене! — каже Робусинський.

— Ні, коли на те пішло, то мусиш доказувати.

— Ви ж ніколи сього не потрібували, то ѹ тепер хай так обійдесться!

— Не знаю! — каже інспектор і став ходити вздовж кляси. А ті сotalося з семінарії.

— Куди ви? — питає філософ, всунувши голову в двері.

— До ректора! — ревне богослов і лиши плечима здвигне.

— Чого до ректора?

Семінарія, бачте, замотиличилась, треба підчистити.

Донощики? — з радістю підхопив філософ, а богослов з подібною міною відкаже:

— Ере!

— Гей, господá, доноїцків сключатимуть! — гукнув філософ у своїй клясі.

Заревла філософія, забуркотала і подала в реторику. І ця озвалась. Радіють усі, хіба той змовчав, в кого сумління шамряло, бо трясся, що ѹ йому може, доведеться. А інспектор вийшов з богословії, ходить по сінцях, та бороду гризе, та гонить на коліна винного й невинного, аби злість зігнати. Не довго ректор держав у себе суплікаторів, а все ж професори позіходились; та ніхто не знов, що сказав ректор. А він, про все довідавшись, відпустив богословів, а сам як не в слід за ними пішов у „правленіє“.

Затутотіли богослови, сінцями йдучи, а професори й питають:

— Шо се?

— Та ходили скаржитись ректорові на інспектора за доноїцків.

Були такі, що осміхнулись, та ѹ такі знайшлися, що послали довідатись, що казав ректор.

— У „правленіє“ пішов, — кажуть.

— За чим?

— Не знаю.

Це діялось в дев'ятій годині, а як по десятій задзвонили на перемінку, входить письмоводитель у богословію і гука:

— Робусинський! В правленіє! Возьмеш свідтельство!

— Панове! Прозводи! — гукнув Люборадський.

Загуркотала богословія, стали в дві лави від стола до порога і кричать:

-- Вон, прісна душа! Вон!

А Робусинський лиш оком вибліскує.

- Хто дужчий, під пахиши його! — гукнув хтось.

Відділились з гурту два, що й ведмідя поборолі б, зближаються до Робусинського, і один за вуха, другий за чуба та й витягли з-за парті і повели нога за ногою між лавами самою серединкою. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці; що другий ступінь зробить, то й знов два ошійника возьме. Втік би або вихитрував, та за вуха держать цулко, і чуб аж тріщить. Так випровадили донощикя аж до порога, що за кожним ступнем брав по парі опінійників; а там ті два, що вели, дали ще по одному, що аж носом запоров у сінці. Тут стояли вже готові філософи і підхопили його знов у дві лави. Робусинський думав відстражати, глянув з погордою і гукнув:

Зась, свиніота!

Філософи обізвались сміхом та раба божого за руки. Ілюнув Робусинський в очі тим, що скопили його, і ще гірше роздратував. От хтось і гукнув:

Браття! Ще й плюйте!

За цим словом рушили, і кожен у шию, та ще й в очі плюне. Обпльованого, обгидженого філософи подали ретарві. Між цими велетнів не знайшлося, то філософи прислужились: повели й через нижче пльондро, де була реторика і друге „отделеніє“ філософії. Ретори то ще як би і дітвора. Ці вже не били, а штовхали, щипали, шарпали, як те цуценя: чусь, та й утекло!

Так випровадили донощикя аж за класи, засвистали, зачишали і розійшлися по своїх місцях, і кожен поніс у серці несказанну радість, кожен хвалився:

-- Як я йому, то ніхто так!

-- А я! Я ось-як! Дивись, аж кулак червоний!

Ніч усю семінарія торжествувала, бо збули „синка“, а котрі з остались, то притихли, як жаби перед дощем, — ні крюкне. Оставсь інспектор як на льоду, а Люборадський нажив у ньому непримиримого ворога. Не „спрашує“ його інспектор, не говорить до нього, а в „відомостях“ марає та марає, і архиреєві наговорив на його сім міхів гріхів. До вакації опинивсь Антосьо аж у кінці „второго разряду“; та був ще той же ректор, то він і каже:

-- Чорт його бери! Хіба я задля разряду вчусь?

За колотнечкою тощо Антосьо негаразд розвідувався, чого то приїздили люди з Солом'янків, а опісля, за що то Тимоху

затаскали в монастир, та ще й на дев'ять місяців. А Орися з того очутилась наче вдовицею.

Слава Богу, що так сталося, --- сказала мати, випро-
надивши зятя за ворота, прейма синяки походить на
твоїм тілі.

Орися зітхнула на цю мову, а слова немає: їй і сумно
було, і весело, і жаль, і радісно. Таке й у голові не зміща-
ється, а не то, щоб його одним словом вимовити.

Все пішло на інший лад після Тимохи, і в тій хаті, де
тільки бились та плакали, знов веселенько стало. Вже ніхто
не чув грізного покрику Тимохи, а всі ласкаве слово пані-
матки Люборадської, як і в щасливу добу. Незабаром Орися
похороніла, як ягідка; ходила, як зірочка; покачувалась, як
квіточка.

--- Господи-Господи! --- заговорила мати, дивлячись на
її красу, — Господи-Господи! Покійні татуно розказували
було --- з якихось книжок вичитували, --- що в пеклі душка
висмажиться, вишвариться, що вже й мӯки до неї не при-
стають. Тоді й виймуть її з вогню, викинуть на вітер; обвіє
неначисливу, і вона знов відіде, тіла набереться та краси. От
тоді і знов у жар її... Як дивлюсь на тебе, моя донечко, то
так і згадую пекельні душі, бо й з тобою так. Заскліла-сь
була, замліла, що вже й болю не чула; думалось, що й так
нічого. Тоді дали трохи ульги, визволили з пекла, віджила-сь,
краси набралась, щоб шукулішне було, як пекло вернеться.

--- Боже, Боже! --- почала Орися крізь сліззи, --- або
його приими з цього світа, або мені віку вкорті.

--- Е, доню! --- озвалась мати, — не роби цього! Покійні
татуно розказують було --- все з якихось книжок вичитуву-
вали, --- що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри
з кременя від доброго кресала. Он що! Остерігайся! Всі на-
пасті з божої волі, не дарма й читають, вінчаючи: „муж гла-
ва жени”. Може, ти за батька покутуеш, або на самій тяжкий
гріх лежить, то Бог і карає на цім світі, щоб на тім у пекло
не засудити...

--- Та чи є ж пекло гірше, як з каїапом жити! --- промо-
вила Орися, і покотились сліззи, як брох. Синок її, Фоня,
і собі в сліззи; Орися його гамує, а стара каже:

--- В Письмі Святім написано, що там буде „плач і скре-
жет зубов” і таке, що і в голову не забродило, і на серце не
заходило. Претерпівши до кінця, --- додала хрестячись, ---
спасен будеть.

Орися засміялась, а далі аж зареготалась. Мати подумала,
що з неї, та й каже:

Смієшся, донечко, а воно стóтне так у Письмі Святім написано! І покійні татуньо так же, було, розказують...

— То я, мамуню, не з вас, — озвалась Орися. — То я згадала ту бабу, що плакала серед села, як почула в церкві, що на тім світі буде „плач і скрежет зубов“. „Чим же я“, кажé, „скреготатиму, коли в мене не то зuba — жадісенького пенька нема! Хоч би тобі один на сміх остався!“

Стара й собі засміялась.

А Антосьо саме тоді сидів собі в Кам'янці, надувшися, та згадував свою Галочку і радів з іншими, що збулись Робусинського, а далі почав молитись.

— Господи милосердний! — кажé, — вже поміг-еси мені збути Робусинського, поможи ж іще збутись і семінарії! Доки житиму — дякуватиму. Ти любов еси і свобода, прости ж і мене: зведи мене, нового Ізраїля, із цього нового Єгипта! Потопи сих нових фараонів в тих слізах, Господи милосердний, що вони вицідили з очей вдовичих та сирітських, батьківських та материнських, і не тайно серед ночі, а явно. Боже мій милостивий! Нáщо ти держиш на світі оцих, по закону беззаконія творящих?

VIII.

Другий рік минав після цього, як по косовиці на півдороги від Кам'янця до Гайсина тюпали конята в подертій бричці. Хитавсь собі у старім брілі пуховім, полатанім старий панотець, а вітер розчісував його лискучу срібломі-блу бороду. Встряг старий у солому по-самі пахви; вона спинається, дубалá стає, смітить по дорозі, а йому, трохи молодшому за світ, хоч коза з вовком вінчайся. Дяк ньюкає та пúгою поводить, — тонка ж бо була: хоч ячмінь молоти! — а панотець куняє. Стукнуло колесо на ямку, а старий носом у коліно, аж бріль на очі насунувся, і з очей сльози покотились, та й зашавкав:

— Вражого сина ямка! Натовк носа, що ще посніє, чого доброго.

І помацується за ніздрі та поглядає на пальці, чи не йде кров з носа. За такою роботою продрухався, глянув по боках, а там збіжжя шелестіло, дальше синів ліс по горах та перéгірках, а попереду на другій горі щось дивало. Старий і не додивлявся, бо знов, що не добачить.

Було вже близько полуудня, як догнали проїжджаці того прохожого. Ішов він, як видно, здалеку, бо вже борода таки добре стернею вросла. На плечах йому якась одежина суконна, чорна з сірою лідшивкою і невеличкий вузлик. На

собі мав шаравари в клітки і жилетку якусь рябомизу, на голові кашкет добрий. З себе був така машіка, що якби змалювати, то чи й повірив би хто, щоб на світі могла бути така людина: лиця шрамоваті, на однім оці більмо, борода купками росте, попід носом також борозни та межі, ще й живнуватий до всього. Оце був Робусинський. Насилу скінчivши курс, він добрався до якогось дядька, а там — чи ті проводи обізвались, чи що — обсіли його живни, то й появлявся мало не два роки; а це вже йшов з Кам'янця, взявши білет на женитву, щоб попом стати. Поздоровкавшись, почав старий з брички:

- Чи не семінарист? — питає.
- Ні вже, — відказав той.
- Але був?
- Був!
- Чи далеко ж Бог провадить?
- До Браславля.
- Чи в саме Браславля, чи поблизу?
- Поблизу, — відказав той.

Через годинку часу панотцевим коням було скількома пудами тяжче, бо й Робусинський їхав.

- Ішо ж ти, синашу, сирота, чи так бੇзталанний?
- Сирота.
- А ще довго лямку терти?
- Вже дотер.
- Себто вже кόнчивший?

Посоромивсь Робусинський признатись, то й каже:

— Ось білст на женитву. Вже на лопа.
— Торкай! — гукнув старий на дяка. — Хай і кобилки знають, що кόнчившого везуть.

Хльоснув дяк, конята шарпнули, і бричка хутче покотилася, і таки добре, бо згори було.

— Ге, — почав далі старий, — то твоїй матері вже можна заспівати: „богослова ї родшую!“ Ге!.. А думаєш женитись? — додав.

— Не як же й попом станеш.

— А я дівчат таких знаю! Таких... А якої ти хочеш: хазяйки? Багатої? Гарної? Розумної? Чи щоб усе разом?

— Найлучче, якби все разом, а прейма, коли б гарна і багата.

— Добре, синашу, загадуєш. А на тебе ж ти дивився? Та ти, голубчику, такий мерзкий вдався, що й свята з неба не полюбити, хоч і їй вже й не треба хлопця...

Кліпнув оком Робусинський і мовчить та, зажарившись, ще логанший став. А старий поглянув на нього і шавкає:

— Ти ж, небоже, не гнівайся, а біг-ме такий єсь-вдався,
що аж фе! Гідко й спогадати!

— На те я, — каже Робусинський, — хлопець, щоб на
красу не зважали.

— Твоя правда, — озвавсь старий. — А наші попи так:
хоч квач — товкмáч!.. Та я берусь сватати, а не знаю, як
звати молодого?

— Іпатій Робусинський, — каже той.

— Ну, пані Робусинський, — почав панотець, — так по-
їдем свататись, га? Та імення ж бо маєш, — додав, — „кта-
натій“, „кланатій“! Коли б ще сліпий та жовноватий, то й ма-
лювати не треба б... Проте женитись поїдем. А я гарну тобі
дівчину за хустку виміняю!

В таких і інаких розмовах проїхали вони і день, і другий.
Старий не пустив Робусинського до дядька, а взяв до себе.
І вже вибралися за Біг і Теплик минули. Чимало лісів пере-
їздили вони, а оце в'їздили в страшний-страшений, у Бутово.
Луби аж небо підпирають, липи порозростались, кленина,
чорноклен, берест, грабина, низом ліщина, свидина, городо-
вина і всяке дрібне дерево. Аж любо оком глянути.

По дорозі від Теплика до Кам'янок єсть поперечний яр
і поздовжній видолинок. Тим яром річка текла, тим видо-
линком дорога йшла, — там гулляли гайдамаки і була гайдама-
цька криниця. Тепер там лани і проміж пашні пні чорні-
ють та де-де дубки літоброслі, або старі голінаті. Витяли пани
ліс, вода висохла і від річки рівчак зостався, а від криниці
й сліду нема; і все дуби — кривундяча, обчимхані, що гілля
на вершку, мов шапка на дрючку. Хто б догадався за літ
тридцять назад, що в Бутові не буде де від сонця сковатьсь,
що в Бутові не буде кілка на заколесник?.. А так воно ста-
лось! Тоді вже тяли Бутову, як оце старий іхав з своїм мо-
людим. Вбираючись у гущавину, де саме холодом повіяло,
панотець каже:

— Тут треба коні попасті, та й сами покачаємось у траві.

Звернув дяк з дороги, і стали під липою. Поки дяк коні
то розпріг, то попутав, панотець відійшов трохи набік і роз-
простерся на траві. Робусинський і собі ліг недалечко, виста-
вив грудницю, щоб провіяло.

— А знаєш, синашу, що я тобі скажу? — почав панотець
розмову.

— А що? — питає Робусинський.

— Я їсти хочу.

— І я не від того.

— То ходім та води нап'ємось, — каже панотець. — Тут
близесенько чудо, не криниця! Гайдамацька зветься.

Ходім, — озвався Робусинський.

Піднявсь панотець на ноги, встав і Робусинський, та й пішли дорогою, а там звернули набік і пішли стежечкою, спустились у ярок, придергуючись за ліщину тощо. З-під коріння з-під вербни джерело било, що й кулаком не заткати. Добрі люди викопали ямку і виравили кадіб, та й стала копанка. Той тільки пив воду з копанки, хто приходив з банькою тещо — і то не тут, а там, куди воду піс; тут же всі, і старі, і малі, нагиналися до джерела; пили — не відпивались і води не каламутили. Мало цього, ще й умивались. І панотець потурбував свою старість: нагнувся до джерела, аж почервонів, і бороду помочити не жалував. Напивсь і Робусинський, та вже листочком, а не нагнувся.

Вернувшись до брички, казав старий дякові вийняті яйця з ковбасами та пляшку горілки, і розіслались під деревом закусувати. Закусивши та заснувши, рушили з місця; а на вечір були вже в старого коло столу. Ні роду, ні плоду не мав старий, то й рад був, що жива душа є в хаті, а не знав, що та душа часник іла. Приченурів його на свій кошт, назначив йому коні і хурмана.

— Се тобі, — каже, — їздь, розглядай!.. А приход добрий зайняв-єси, то й посватаєш хоч яку кралю.

Погана врода допомогла Робусинському. Поки він виходився з жовнів, ректор семінарії став архіреєм, а інспектора гам же ректором зробили. Любивши Робусинського в семінарії, цей не цуравсь його й послі, і як став приставляти архіреєві, що природа його скривдила тощо, то й витупкав йому добрі парапію, — чуть не найлучшу на все Поділля. З таким білетом до кожного батька приступиш, а в тім і вся штука, щоб батькові подобатись, бо на дівчат рідко хто зважа: і дикий кінь приручається, а жінка присмиріє, — думаютъ пони.

З такими фундушами шатнув Робусинський по панотцях, де тільки чув дівчат.

А тимчасом під Солодьки підкочувавсь жидівський віз, і на ньому сидів Антоній Люборадський — кончивший курс богословських наук. Бакени мав густі та чорні, вуса добре, очі бистрі та живі, чоло високе, лице не надто біле, бо не шанувався, і на щоках кров грала.

Тією ж дорогою Іхав оце Антосьо; що й тоді, як уперше вертався з школі, з Крутіх, додому. І тепер, як тоді збожілля шелестіло, і сноли то стояли, то в п'ятках лежали; так же рябіли женці, так же чорногуз дібав по горі, коники ловив; і Солодьки так же звільна виказувались з-за гори, — все так же було, як і в давнину..

Та сам Антосьо вже не такий був: вже не рвалось йому серце додому, не кипіла кров до отця-неньки, не тягло на баштан, не манили до себе ті білі хатки в зелених садочках, ні та убога дерев'яна церква, що понуро стояла серед села, од свята до свята на всі замки позамикана. Не ждали хлопці, ні їх бистрі коні... Сидів неборак, наче задумавшись, а справді дививсь на стебelinу, що виставилася з вічка і трислася, дрижала разом з ним, разом з бричкою. Не хутко побачив він, що і його батьківську хату на підмурку з подвір'ям видко було, як на долоні.

- Тиrrру! - - став жид під кодиворотом.

Лановий, постогнуочи, виліз з куреня ворота відчинити. а Антосьо виглянув з брички.

- Здорові були, мої Солодьки! - - подумав собі і зітхнув,

- Солодьки-Солодьки! - - каже сам до себе, - - а життя гірче, не солодке...

- - Се ви, паничу? О! Дай же вам, Боже, здоровлячка! -- привітав лановий.

Привітав його і Антосьо добрым словом, — пізналися! Це той сам дід, що назад тому п'ятнадцять літ на баштані сидів, як Антосьо ще був дитиною.

-- Що ж, паниченку, — зашавкотів старий, — ви, може, на батюшку до нас ідете?

-- Як то?

-- А хіба ж ви не знаєте, що у нас батюшки вже нема?

-- Нічого не чув.

-- Ого! Вже другий місяць, як повезли...

-- Куди?

-- Но! — гукнув жид.

-- Ідьте в двіроч! Паніматка вже на старім обістю.

-- Що воно таке? -- подумав Антосьо. -- Якісь дива виробляються! Не дурно ж мені і так сумно було цілу дорогу.

От вже й греблю проїхали і до хати повернули, а сумно Антосеві: не прояснювалось, не легшало на серці, ні разу не вдарилося як інакше, що от-от материн голос почує... От і ворота в'їхали.

Давно вже Антосьо був на цім дворищі, і за серце його стиснуло, що від усього пусткою відгонить... Ось перед вікнами здоровий хрест новий, на тин спертій. Нікого-нікогі сінько нема, тільки гусей куніка перед порогом, квочка з курчатами ходить, та хлопчик серед подвір'я рукав собі призе. і кінь випав йому з рук.

Не пізнав Антосьо, що це Фоня, бо такі виріс, і вже не в червоній сорочці, а в білій; рукави заялозні, поморіцилися на діктях, що аж короткі стали, штанці також збіглися, ноги

босі та чорні, а волосся на голові аж побіліло від сонця.
Більше навіть собаки не було.

— То ти Фоня? — почав Антосьо.

Фоня вирячив очі.

— Фоня! А, Фоня! где папа? — почав Антосьо знов.

— Дя-дя! — закричав хлопчик і драпонув поза хату, тільки закурившись.

— От тобі й радість! — подумав Антосьо і каже до жида: позносини, я скажу, куди.

І пішов до хати.

Всі двері повідмикані були, то не трудно здогадатись, що хазяї недалеко. І справді, поки жид позносив, поки що, прийшла мати вже в слізах.

— Синку мій, синку! — заголосила зразу. — Нема вже Орисі.

— А де ж? — якось жалібно промовив Антосьо.

На цвінтари, синку! От і хрест для неї. Тільки й заробила в свого Тимохи, що чотири дошки, а хрест я вже своїм коштом ставлю.

Щоб затамувати слізи, Антосьо почав ліпити куричку. і питає:

— Де ж Текля?

— Поїхала за малярем, щоб хрест сестрі помалюував.

— Буде, мамко, бо й я буду плакати!

— Плач, синку! Плач, та молися, бо Орися й без сповіді вмерла.

— О, Господи! Чи я в таку годину виїхав, чи що! — каже Антосьо, і смокче ту бідну куричку, а слізи йому аж на жилетку течуть.

— Отой собака... — хотіла щось говорити стара, та Фоня виглянув у двері. — Ходи до мене, сирітко! — почала вона.

Ввійшов Фоня.

— А хто се? — питає вона його, показуючи на Антосья.

— Дядя, — озвавсь хлопець.

— А мама де?

— Татко вбили пляшкою.

— А татко де?

— Повезли у фурдигу.

— А ї ти такий будеш, як твій татко?

— Ни.

— А який же?

Не відказав хлопець, а став пручатись:

— Пустіть мене, пустіть!...

Пустила баба внука, то він і побіг, тільки дверми стукнув.

Антосьо сидів, як камінний; сльози йому так і позасихали на лиці, і куричка в руці погасла.

— Отаке то з кацалом! — почала мати.

Я вже знаю, — озвавсь Антосьо; — за що ж се?

Наробив такого в церкві, що аж замечатувана стойть: вона, покійниця, і почала на його гримати, а громада передтим уже подала на його бумагу. От він і почав: „То й ти на мене! То й ти на мене!..“ А саме сів їсти. То як стояла на столі зелена пляшка — та ще давня, що і в комин не розіб'ється... що то давнина!.. Так, кажу, він скопів ту пляшку в руки, та так і пустив в Орісю, та й попав її позавуши: зігнулась нещаслива на своє лихо. Як упала вона, то вже й не вставала...

— Гаразд! — відказав Антосьо. — Тепер і я скажу, як Мася: „*Oto wam popowiczy*“!

— Кацапи, сину, кацапи! — підхопіла стара, аж піднявшись з стільця.

— Згадав я Масю... Де вона?

— І чутки нема... Розказує молодиця, що в них служила, що вона почала туркати свому чоловікові: кинь та й кинь се місце, а шукай собі другого де, дальнє від моого роду. Мені, каже, соромно й признатись до його... От Кулинський і розлігився з паном Росолинським, спродався і поїхав, а куди — то Бог його зна.

— І се гаразд! — озвавсь Антосьо. — Отак то наші пішли!.. А на Теклю ніхто не насватується?

— Був якийсь Робусинський...

— Робусинський! — скрикнув Антосьо. — Та Боже вас сохрани і в хату його пускати! Се таке ледащо, що й не сказати: гірш Тимохи буде!

Стара аж перехристилася: — Хай минає, — каже.

— Тоді вже стара докінчила, як увійшла Текля і маляр за нею.

— Як же приход? — цитає Антосьо.

— Я думала, що ти займеш, або за Теклею почислять.

— Мені ще рано; ще списків не читали. Подавайте прошення, щоб за Теклею почислили, бо виженуть з хати.

— Хто сміє?

— Ere! Найдуть оцінники, оцінять і викидають.

— От тобі й радість! Тіо пиши хутче та подавай. Не їй, то тобі достанеться, а не кому чужому. Бо справді, як ще виженуть, то пропащий світ.

— А виженуть, виженуть! Тепер таке „постановлені“ вишло, щоб причт у громадських хатах жив.

— Отам до тримонного! Як в шинку, що з села й ма-

стільници і все... Добре покійні татуньо розказували, ще тої твій тато покійний се знав... Кажуть, було, обидва, що душовне владеніє прийде во ізможденіє...

— Що ж, паничу, — треба мені їхати... — почав жид, прийшовши до хати.

Відправивши жида, Антосьо ліг спочити по дорозі, а ті пішли по хазяйству, а майляр розклав каміння, та й пішов до шинку, і вернувсь аж увечері — мокрий, хоч викруті... Ліг спочити Антосьо, та не спалося йому.

— Що за лукавий світ! — думав він, — що за темний люд! Хоч би на те вже зважали, коли ні на що не хочуть, що Бог жінку створив після чоловіка, то вона, значить, і старша. Почав жс Господь творіння з багна, від неживого перейшов на живе, від червяка до скотини, там до чоловіка, а закінчив Євою, найкращим створінням. Адам, чоловік старший був за все, а Єва й за Адама, за свого чоловіка, старша. Чоловік для жінки, як дерево для птиці, земля для трави, вода для риби: тим, щоб було де жити; цій, щоб було за ким жити... Чи й з мене, моя Галочка, вийде такий же азіят?... О, ні! Я знаю, що та жінка... Ти в мене будеш щаслива. Шануватиму тебе, як очко в голові, зірочко моя ясна!...

І зітхнув, полежав щось без думок, а там і знов почав:

— А пастирі які! Боже милосердний! Насмішники, а не пастирі... От як я вийду на попа, то зараз школу заведу, учитиму дітей, стоятиму за громаду перед паном, перед судом, перед царем... Зайдять? Та що? Христос дав нам взір собою, я послідую йому. На що вони зважають?.. „Образ будьте стаду“ — ім говориться; а вони „безобразіє“ стаду. І сами, як стадо якє: тільки ідять, ідяться та множаться... Та й стадо не так, бо хоч куци держиться, а вони — розпорохане стадо, та не овець безсловесних, а свиней... Господи мій, Господи! Невже ж і я такий буду?.. Не дай мені загинути; я буду добрым попом...

Само собою, коли починається думати, то сон уже не возьме. І Антосьо покачався-покачався та й устав і почав на скрипці голосити — так голосити, що й камінний заплаяв би. А він побілів та пожовк, губи йому посиніли, і тільки дрижать, а пальці так і літають. То соловейком защебече, то засвище, то затвохкає, то так зайойкоче, що слози сами лілються, мов би там під лобом хто мокре клоччя здушить... Скрипка так і говорить, аж вимовляє. Не час, не годину розмовляв неборак на своїм струменті; не дві, й не три слухали його та слізми заливалися мати з Теклею; а далі й годі скав: поклав скрипку на стіл і почав ходити здовж і поперек

та тільки зітхає. Як чує -- хлипають у другій хаті. Він і виглянув, а то мати та Текля.

-- Чого б я плакав? -- почав хлонець, -- наче поможеться, чи що! Ет; Бог знає що!...

-- І я скажу: Бог знає що говориш! озвалась мати.
А Текля втекта.

-- Розкажіть но мені лучче, що у вас нового чутно? Чи нема де весілля, або якого празнику, щоб поїхати?

Стара подумала, що він хоче поїхати, чи не вигляне дівчини собі під пару, і почала розказувати, де весілля, де празник, в кого гарні та хороші дочки.

-- Не туди, матінко! -- подумав Антосьо, -- є в мене зоря ясна, та не з неба світить, а з батькової хати...

На другий день не встиг Антосьо й поспідати, як уже й потяг у Кукілівку. Як же здивувався, заставши тут Робусинського!

-- А ти ж, сміття, чого тут? -- зараз же шепнув Йому на вухо.

-- А ти думаєш і тут, як у семінарії, верховодити?.. Годі! Там твоє гратло, а тут -- поміряємся!

- Цо тобі мірятись? Як дам, то на свій зрист все по-двір'я зміряєш, тільки не утряси звідсіль!

. Попробуємся!

-- Та що тут пробуватись! Без сорома казка -- он де двері, або вініхаю! Вибирай що хоч: або прощаєш і не навідуєшся, або все розкажу.

. Розкажуй! -- озвавсь Робусинський, а сам ішанку в кулак і потис за поріг.

Так випало, що на цю комедію не було свідків, а тут виходить Галя. Не довго б балакали про своє, як увійшов її батько, а там і мати ввійшла. Тоді вже поплелось на гурт, що й сам Соломон ладу б не дійшов...

IX.

Не йшов час -- летів час, з іде Антосьо коло жоханої: тут на вакації розпустили, а от уже й друга Пречиста. Поговоривши з Галею не раз та й не два про все, а з старими поглузувавши над прошлим життям та над семінарським урядом, Антосьо признавсь у своїм замірі і виїхав до Кам'янця почути списки та й білет взяти і Галю опісля. Як молотом межі очі, так йому списки вдалися: булий інспектор, ставши ректором, черкнув Антосьо аж „вне разряда“.

-- Пропаці! -- подумав хлопець, плюнув, аж семінарія здрігнулась, і пішов. Не проминув ректор і цього: за-

раз же приставив архиреєві, а цей уже набитий був, як рушниця; треба було тільки Антосеві появитись, щоб і вистрілило з його, як з гармати. І Антосьо не забаривсь під кулю.

— Ти Люборадський? Знаю, — відказав архирей, прочитавши його прошення. — Просі дъячковскаво мѣста.

— Ваше преосвященство!...

— Дъячковскаво мѣста просі!

— Клевета, ваше преосвященство!

— Єщо і клевещеш на начальство! Прочь с глаз.

— Одно слово, Ваше преосвященство...

— Какое?

— У меня мать вдова, у нея внук сирота, і дочь сирота...

— Всъ ето так, а ти просі дъячковскаво мѣста.

Пішов Антосьо, понурився: чи з гори вбитись, чи в воді втопитись?.. От і виграв, що вчився, що за правду стояв!

Багато де в кого треба було постояти йому, не одному поклонитись, поки архирей згодився дати Антосеві попівське місце. Але ж за те він повинен був або посидіти в монастирі „на іспитанії“, або в консисторії також „на іспитанії“, або женитись, де архирей покаже.

Вибрав Антосьо консисторію, щоб з манахами не зустрічатись та мати змогу хоч на скрипці туфу свою виговорити, та й задумався: що і як написати в Кукілівку? Якби на певен час замкнули, то просив би підождати, а так... Що з цього вийде?.. Думав-думав, та й написав усе, що сталося, і просив відпису. Ждав-ждав, не діджався, наче пішов лист у море на дно. Як приїздить Робусинський — вже під „рукоположеніє“. Де женився? Де? Що?.. — У Кукілівці, каже, а відсвятиться в Солодьки...

— Доле ж моя неприкаянна! — залаяв Антосьо і пішов до архирея, впав у ноги і просить: — Визвольте мене, бо з голоду пропаду, або буду хабарі брати!

— Какой же ты непорочный! — процідив той крізь зуби.

— Вставай, — каже, — да подавай прошеніе.

На архирейськім хуторі був диякон, а в нього сестра — погана, та стара, та з'їдлива. От архирей і каже:

— Женись на ній, то візьмеш приход, а ні — поки я тут, не надінеш ряси.

— Чорт його побери! — подумав Антосьо, — не я перший пропаду, не я й останній. Коли не Галя, то хай і свята Варвара буде, а я зарівно пропав, бо не буду любити...

Через місяць співали Антосеві: „Ісаїє ликуй“; через другий і сліду його не було вже в Кам'янці: на парафію поїхав з своєю жінкою-красою... *

Пройшло десять літ після Антосевого невеселого весілля, як по той бік Попогребського лісу, дорогою на Будії йшла мов би шляхтянка, постогнуючи, а коло неї півпарубка — хлопець з мішечком на плечах.

— Коли б нам до корчми як Бог допоміг, — говорила стара.

— Та вже, бабуню, недалечко, — якось доплетемся.

— Ой, щось дуже мене ноги болять! Не знаю, чи дійду! Треба було в лісі підпочити, а тут дуже сонце шкварить. Не дав Бог моїм діточкам талану, то треба лектись, бо нікому заступитись, нікому вклонитись за тебе смотрителеві, щоб ту бумагу написав...

А ззаду, чути, хтось ньокає. Оглянувсь хлопець.

— Ученик, — каже, — якийсь до Крутих.

Оглянувсь другий раз і пізнав: — Се, — каже, — Ковинський. Я з ним на станції стояв. З татом іде.

— Ковинський... Ковинський!... — почала стара, — щось я пам'ятаю се прозвище. Де я його чула?.. Ковинський!.. А! Онде!.. Ще, мій голубе, я жила в щастю, як чула сю фамілію: якийсь Ковинський з моїм Антосем по гороах водився. Знаю тепер, знаю.

І почала молитись.

Тимчасом зближавсь Ковинський: коні добрі, бричка крита, і хлопець коло нього. Посторонились прохожі, щоб пропіджачому просторіше було.

— Здрастуйте, пане Петропавловський! — гукнув він з буди. — А то до Крутих?

— До Крутих, — озвавсь цей.

— Сідайте, підвезу.

— Та возьміть хоч бабушку, а я й дійду.

— І бабушка сядуть, і ви сідайте!

Ми вже знаємо, що це була стара Люборадська, а то її внук — Фоня: Ішли вони до Крутих, щоб випросити в смотрителя казенний кошт. Фоня вже просив раз, та смотритель не послухав; то тепер і баба пішла, чи не вимолять удвійзі. Не наймали підводи через те, щоб тих скілька карбованців, що мали, не стратити, а лучше дати смотрителеві.

Сіли вони на бричку і поїхали.

Так верстов за три від цього місця стояла тоді на будянських полях Махтулова корчма. Тепер уже не та корчма на тім місці, а все таки є; а тоді була здорова з заїздом, і жив у ній жид Махтула. В цю корчму заїхали вони на попас і розговорились.

• — Знаю, — каже Ковинський, — знаю я Люборадського. Де ж він тепер?

— Пропав, панотчен'ку! — озвалась Люборадська.

— Як?

— По неволі та на нелюбій женився, та все сумував, та грав на скрипку, та сох. Лікарі казали не давати йому скрипки, бо сухот достане. Заховали від його скрипку, а він почав пити. Раз отак приїхала до нього в гості його була невіста, тепер попадя. — „Що ви робите? — каже, — „чого ви п'єте? — „Нема вас зо мною, то я й п'ю“. — „А ви ж тоді не пили! — „Бо ви були зо мною“... — „А де ж ваші школи“? — „Нема вас, то й школ нема“. — „А скрипка де? — „Скрипка“? — скривнув покійний, скопівсь, та й далі сів. — „Нема“, — каже. — „Та нема вас, то й її не треба. Тепер я на біду граю та на злідні“. — „А я думала, що на скрипку мені заграєте“. — „Для вас я заграв би й на скрипку, та нема“. — Я таки сама прислужилася: послала до музики, шоб скрипки позичив. Принесли ту пригудницю, мовляли покійні татуньо; він тільки глянув, то й затрясся (то скрипка була його, семінарська); а як почав грati, то позеленів, ложовк. А очі, як дві жаринки, так і горять, так і палають! Ми плакали-пла-кали, а він грає, аж вимовляє. Я думала, що перше його душа покине, ніж він скрипку з рук випустить; та не тоді вмер, а на другий день. Ту попадю Галею звали, він дуже її кохав ще дівчиною і вмер на її руках. А жінка покинула його на першім році — пішла на архірейський хутір і стала за до-ярку до корів, чи за ключницю, чи що. Вмираючи, покійний глянув на мене, опісля на Галю, та й каже: „Не своєю смертю я вмираю; мене вбила семінарія та“... Не докінчив, голуб. сизий, хлипнув та й погас, як свічка на водосвяті... При тім я самолично була, і все пам'ятаю, бо мені жаль за сином, — жаль на людей, що згубили його, та й мене коло його. Умер покійничок!.. — закінчила Люборадська і почала молитись, а сльози так і калають.

За нею молився і панотець, та цей скінчив і чарку налив, а вона все молилася. Фоня сидів, понурившись.

Далі стара закінчила, зітхнувши:

— Боже, Боже, Боже! Претерпівий до кінця спасен будеть!

Тоді отець Ковинський узяв чарку в руки та й каже:

— Ну, мамуню! Дай же нам Боже здоровля, а помершим вічний упокой!

— Со святыми упокой душі усопших раб своїх, і рабинь, і іерей! — відказала Люборадська.

Випили по чарці і Фоню попоштували. Це вже була остання чарка після полуденку; то Фоня з молодим Ковинським пішли надвір, а старий Ковинський почав розпитуватись.

— А у вас, мамуню, oprіч отця Антонія, більше дітей не було?

— Було ще три дочки, та й ім Бог талану не дав, хіба менший...

— Де ж вони? — пита панотець.

— Старша вийшла за ляха і слід загубила; менша була за кацапом, за попом таки, і з його рук пожила смерти. Оцього Фоні мати була, Орися звалась. Що то за дитина була! Я таки сама її занапостила, бо присилувала вийти за кацапа! Лучче була б під лід пустила!..

— Чи то ви тільки силою віддали свою дочку! Таке воно мало що не завсігди так буває! Ге, якби зважати на дівочий розум!...

— Треба, панотче, зважати, бо опісля так будуть плакати на батьків, як моя Орися покійна на свою маму плакала.

— Не всім, мамуню, Бог таку долю судив, як вашій Орисі, хай їй царство небесне! Та ось що: як того вашого зятя звали, що ви ляхом його звете?

— Кулінський, панотче!

— Герázим?

— Герázим.

— То я ж іх обох знат; та нема вже обох: він умер, а вона зарізалась — більш того, що з голоду, бо жадна була й на шматок хліба. До того ще й діти допікали їй: усе хапокнишкою лаяли. То вона й не витерпіла — зарізалась. Ще і в перехожого солдата ножа позичила, — вони й постой відбували, — бо свого ножа не було. Так у хлівчику зарізалась, у неділю: лішла ніби сорочку вбірати, та й зарізалась.

Стара вже давно не чула, що панотець говорив, пожовкла, як віск, і тільки відхлипує.

— Води! — закричав панотець.

Та й вода не помогла: зглянула стара по корчмі, хотіла на обrazy подивитись, та ще було, то тільки перехристилася; зглянула на Ковинського та на Фоню, що тут же стояв — мов би просил: не кидай його, він сирота і не винен, що осиротів, — і слізоз річками потекли. Так і застигла, що слізоз текли по лиці. Ковинський і поховав її там таки коло корчми при дорозі, і довго-довго жиди лиши помії на її гріб, а жidenята — прибіжить, тупне ногою, плюне та й назад, аж поки не заорали його.

Не встигла стара розказати, де Текля ділася, то ми скажем. Тоді саме, як ця тут умирала, у монастирі в лісі під Немировом постригали Теклю на старшу послушницю: залякалась світового добра, що й лиха відчуралиася!

Поховавши бабу, Фоня з Ковинським поїхав до Крутіх. У Крутіх Ковинський і каже йому:

— Я ще хлоп'ям був, а твій дядько Люборадський ще меншим; тоді я в його чоботи вкрав. Позволь же тепер відкупитись.

І дав йому три карбованці; Фоня аж у руку поцілував.

Фоня тоді був уже в четвертій клясі і сидів на тім самім місці, що колись було Антосевим, бо на парті було вирізано: „Клас! Ти дурак без нас, а ми без тебе вдвое“. Коло цих слів скріпка під низом, а зверху омичок.

Через скілька день після Люборадської похорону під Махтуловою корчмою стояла пара коней у бричці; з корчми виходила молода попадя, така розкішна з себе, і з нею панoteць; а за ними два хлопчики. Все то до Крутіх тягло.

— Так де гріб Люборадської? — почав панoteць.

— От, на сю могилу показав Махтула, — відказала паніматка і додала:

— Чи ви знаєте, що я мала бути її невісткою?

— Як так?

— Та же мене були посватали за її синà, а після віддали силою за теперішнього моого попа. Я плакала тоді, а тепер дякую, бо Бог спас від вдовства.

— Ха-ха-ха! — засміявся панoteць.

Попадя пішла далі.

— Я, — каже, — аж умлівала, не хотіла; кажу, що не вийду за цього, поки Антоній не ожениться. Мій теперішній би то піп і черкнув до ректора семінарії письмо, а той хутчай до архірея, та й Солодьки почислили за моїм, а Люборадському висватали дияконівну з архірейського хутора. Се вже, правда, тоді було, як я стала Робусинською... І Антоній умер, а я собі щаслива...

— І вам не гріх? — каже панoteць.

— Не знаю. Знаю тільки, що мені добре: пани мене люблять, і все. А що той був гарний, а сей поганий, то овба! Чи то мало других на світі!..

Зітхнув панoteць і подумав собі:

— І ти ж добра, нічого казати! — та й каже:

— Де ж сироти ділісь, як ваш зайняв Солодьки?

— Сироти? Благочинник був дядько моїму панотцеві, то описав Теклю, а архірей замкнув її в монастир разом з матір'ю. Мати ж відбула своє та й пішла жити до сина, де вже жив Фоня, маленький син того засудженого кацапа. А Текля, дочка, і осталась у монастирі. Опісля, як умер Антоній, стара просіглася у проскурниці; та не знаю, чи дали, чи ні. Я чула тільки, що покійна наймала хату і заробляла поденне, доки

якийсь пан не зжалкував і не дав їй хату з городом і садком „доживоця“.

— Нещаслива! Нáшо б, вашому виганяти! — каже пан-отець.

— А що ж! Виділяти їм було четверту частину поля і всього? Ото так! Хіба ж вони що? І хати не хотіли продавати; то ми й збули біду з села...

Кінець.

ПОЯСНЕННЯ

академіст — студент Духовної академії в Києві
бакени — залички, борода з боків обличчя
бандуруватий — неповороткий
барки — від бороди. Передня частина, що під шицею, всякої одяжини, похібна в бійці, як хочеш зборотці. *От і звуться вона барки. Прим. I ред 1901 р.*
бедногі найшли — схопив смуток
бекеша — рід верхньої одяжі; овечий кожух з талією, вкритий сукном
Біг — Бог, Буг (ріка)
бісер (церк.) — перла
благочинник — благочинний, старший духовний, відповідає гр. кат. деканові
бріжі — фальди, збірки одяжі; за бріжі схопити, держати ззаду за шию
бурдій — землянка
бурнос — довгий сукняний на-зверхній одяг (подільське: бурмус)
верша риболовна снасть, ятір з притів
вгобзи — Печернена припovітка: „Вгобзи! То дастъ тобі аллилую (Київ). Прим. А. С.
відхристноватися (діял.) — відхрищуватися, відпекуватися
вікишнати (від: киш!) — вигнати, прогнати
виштатуваний — гарно убраний, зодягнений
вкуріти — запорошитися, задимитися
всеконечно — ясна річ, очевидно

встачитися — встоятися, дотримати (слова)
всує (церк.) — надаремно
гоїрки (діял.) — огірки
голінаті дубки — дуби з високими голінами стовбурами
городовина — рід мальви
гробці — Так називають реторів. Ато ще бургіями, бургійцями, оратаями, вітіями, тощо.
Прим. I ред 1901 р.
гранка — грань
гряда (моск.) — кряж — стяга пасмо горбиків
гунька — Мов би кобеняк (зверхній одяг — ред.), тільки з відкотистим коміром, іноді без кобки (каптура — ред.), як дитячий, — шляхетська одежина. *Прим. А. С.*
дарування — талант
дворяк — двірський слуга
дерзкий (моск.) — нахабний, твердий, шорсткий
дикастерський — нижчий урядовець
димовий — полотняний
дичар — дикун
дильниця — націл, відділена частина для роботи в полі
додільний — одноцілій, однородний
дозволу — досочку
досравгатися — дійти, добитися
дрібниця — дрібно заплетена коса (дрібушка)
духвати (поль.) — покладатися, уповати
„душа на мірі стала” — успокоїлася, зрівноважилася
дщер (церк.) — дочка

желетка — камізеля
жулички ловити — дрімати, спа-ти

зазору нема — не можна й до-глянути, нема і сліду, познані зайдня — зайла сварка, гризня заматоріти (арх.) — застарітися, засидітися дівкою заповідь — Таке зело. Воно жон-тенько цвіте і має довгє та мі-цне коріння. *Прим. А. С.*

збокілля — збіжжа на пні зв'язка — клунок змигати — змигнути, мигнути

ізможденів (церк.-рос.) — ви-снага, знесилення

кабак — рід гарбуза

камбрат — приятель, товарищ

карточка — Карточкою звуть ши-дулку, що записують, хто „ша-лів“ у класі чи в церкві. *Прим. А. С.*

катряга — шалаш або піддашня в пасіці або над льохом

кашмір (інша назва: терно) — така матерія; кашміровий — терновин

китаєвий — із китайки (шовкової матерії)

кишнити (викнішкати) — вигнати, прогнати

кишнява — метушний

клас — нераз означає „клясу“, а то знов „лекцію“; класи — школа

„кого обрящет бдяща“ (церк.) — кого найде, що він не спить, чу-ває

козуб — коробка з кори; козубом стати — зробитися твердим як кора

Кодима — місто на Шпаковім тракту і на річці Кодимі. *Прим. А. С.*

колесо — Мов би сковзанка, мов би іграшка на льоду, зрештою небезпечна. В Гетьманщині про колесо не чутні: нема великої такої води, та й лісу бракує на тичку. *Прим. А. С.*

коробейник — коробошник — мос-ковський купець, рознощик дрібного краму

корса — полоз саней

красовуля — чарка

кробать (моск.) — ліжко

крюкнути — зачепити

крячатися — хрюкатися, хрускати

кулка (поль.) — коса, заплетена в колісце

куль (моск.) — мішок з рогожі

купер — кінці хустини, що нею жінки зав'язують голову

лабази — лабаста рослина

лапотник — той, що ходить у лап-тях, себто в личаках

лахва — пожива, зиск

літерняк — Так подоляни знуть драбинисті вози, що снопи во-зити; чумазький віз там звать-ся васаг. *Прим. А. С.*

Лоском — безладу

манишка — виглядженій і чакро-хмалений перед сорочки

маняк — статуя

марамонська мука — питльована, названа так від польського мі-стечка Маримонт, де були ще з XVIII віці закладені великі до-брі млини. *Прим. I ред. 1901 р.*

махіння — здоровило (про церкву: дуже велика)

мешкати — (тут у значенні) про-бувати

митарство — народне вірування, що після смерті душа людини ходить ще сорок днів по світі, за неї б'ються злі та добре ду-хи, а сама душа вілбуває денкі карі за свої гріхи

„місячні відомості“ — Старші в се-мінаріях щомісяця подають ві-домості „о поведінні“ учеників кожен свого участка. В деяких семінаріях такі звуться благо-чинні, а старший особливо єсть на кожній станції. В Кам'янці ж зарівно і то старший, і то, тіль-ки то „частий“, а то „кварти-рний“. *Прим. I ред. 1901 р.*

моравиця — муравиця — жовті й сині плями на тілі того, що вми-рає

мушки — косміні волосся

назбит (поль.) — надто

напижений — надутий

наплатати (поль.) — наробити

нарти — Мов би московські „коњи-

ки", тільки з ребер робляться і треба підганятись - закованою палицею, що джоган або джигун звється. *Прим. А. С.*

наскінч' — накінці, наприкінці; бути наскінч' — кінчаться невиданський — невиданий, нешерстований — Нешерстований,

— місцевий говір, — зам. перештований, не сіяний на решето.

Прим. Флакка, „Зоря“, 1886 р. нігти — ні трохи „ні спинку, ні гаманцю не має“ — ні впину, ні вгамування не має

обрік — Овес поміш з січкою або пшеничиною полоновою. *Прим. А. С.* огульна робота — така, щоб нею когось одурити (огулити — одурити)

„один час батько у плахті“ — раз живемо, раз нам добре

оник — нуль опарати — аппарат (лат.) — убір, одяг (ризи) священика

опенігатися — оженитися (на смішливі)

опука — м'яч ориння — загорожа з дріючків або дощок (пор. гуцульське: вориння)

орм'як — довга московська свита (моск.: армяк) оставатися в класі — Поки ще в семінаріях ходили в клас і після обід, семінаристи, само собою не всі, мали за звичай оставатися в класі, не йти б то на обід додому, щоб більше часу мати на учения. *Прим. А. С.*

отакомитися — зупинитися, затриматися ошельмований — зневажений, спаллюжений

пагіність (поль.) — ніготь палкій — ласкій

пальотій — Як генвар звуть січень, то февраль — лютій, а як той лютій, то февраль — пальотій. *Прим. А. С.*

пастрама — Таке просільне м'ясо — овечина. *Прим. А. С.*

патеріци — священича палица перебенді — жарти, базікання, балакання, баляндраси

перепорченій — дуже попсований

писчик — писарина.

підбійканий — підкладений

підварок — фільварок, ферма піджога — підбурювання, пілбивання, підмова

підцобрити — покупити, стягти, вкрасті

підкурмегатися — підтягнутися

підсмалюк — підмацення, хабар пімперя — недоросток, підросток „піти на Басарабію“ — По-тамошньому (подільськ. — ред.) „піти на Басарабію“ та ж саме, що в лівобіцькій Україні „в заброд“. *Прим. А. С.*

плечини — такі пироги: бувають з сиром, з кабаком, а як весною, — то з луком (дікий часник) і тоді звуться мандзарі. *Прим. А. С.*

плис — плюш

плохой (моск.) — поганій

пльондрований (від поль.: piętro) — поверховий (пльондро — поверх)

плясати — танцювати; пляска — танцювання

піддавно — віддавна, давненько покабутати — перекинутися, покотитися

покошитися — окошитися, (деколи) скінчитися

полики — рід полотняної шалі, що її накидають жінки на плечі

поливати — скоро бігти, втікати поносити — Поносити, в Галичині

також понесити або понисити — згадувати, споминати. *Прим. А. С.*

поспіл — у посполі — спільно, вкupi, разом

поставник — ставник — церковний підсвічник

постебнувати — дрібочити, іти длібними кроками

праздній — 1) празничний; 2) той, що любить празникувати

прейма — бодай, принаймні прем — прит'ямом, прит'яма, невідкладно

пригадувати — придумувати

пригудниця — струмент, що трохи гуде (насмішлива назва скрипки)

приліжній (арх.) — пильний, дбайливий

приставляти — вдавати

причет — причт — нижчі церковні служителі (дяки, диякони)
провесінь — провесна
пролиз — місце на ріці, що не замерзає
пустопаш — без пастуха
п'ялити — колоти, різати

ріжки — рід зачіски
розвороття — отвір для воріт
розряд (моск.) — відліл, категорія
роксаковий (нім.) — матерія на плащі
руги — церковна земля, земля призначена для удержання священика
„рум, як пить дало“ — нараз, несподівано, як грім з ясного неба
рунтатися — рухатися

русинський — український; по-русинським — по-українським; так звали українську мову поляки на Поділлі й Волині

рябомизний — рябий, сокатий

саж — хлів на свині
салган — бійня, різниця разом із салотопнею

самолично — особисто
своекоштний — той, що живе на власні кошти

сирвасер — азотна кислота

скарбовий — з панського двора

смотр (моск.) — перегляд

смотритель — доглядач (шкільний)

собічити — брати собі

Софіївка — дуже гарний і великий парк із ставами та штучними потічками недалеко Умані, заснований з кінцем XVIII ст.

спекулятор — цензор

справки навести — зібрати довідки (інформації)

стенути — знізувати (плечима)

сторшовати — ставати сторч

стотне (істотне) — направду, справді

строма — круча, урвище

ступанка — сходи

ступень (-пня) — крок

ступір — ступа

суч — нитки висукані з клочків

сущик — сухий бублик

східно — додігно йти; східніше — лішче йти

татарське зілля — гайвір
теліжитися — тепложитися — плуганитися — тягтися, волоктися, повільно їхати

тетрадь — зшивок

тристенний — „на її до тристанго“ — до дідька

тристенний — „на її до пристеного!“ — забери її до чорта!

тузатися — штовхати один одного, боротися, сперечатися, змагатися

Ти quoquo, Bruto! (лат.) — I го також, Бруте!

тъма — нетля

убойще — впертью (ти його і вбий, а він свое робить)

удріжити — подарувати з приязни (друг — приятель)

ульга (поль.) — пільга, полегкість

уминути (поль.) — втекти

утрясти — забратися геть

училище — школа

форись — верховик у панів, що іде для паради перед ними

хавтура — побори духопенства в натурі

цишовий — ситцевий (ситець дешева матерія)

цугові (коні) — Цуговими називають подоляни тих коней, що годяться в коляску. Прим. А. С.

чадо (церк.) — дитина

чамур — будівне дерево

чергінькати — скрипти

черкасовий — із черкасину (така матерія)

чечута — свиня

чудити — ходити як чудовище

шаровільник — людина, що вирівнює ґрунт або рядки між засадженою городиною, просапує і т. д.

шатнути — кинутися

Шашова — погане місто під са-мим Кам'янцем, що й люльки не купити. Прим. А. С.

шмоля — школярі, ученики

шиулко — дошкульно.

шкурлат — шкурат — кусень шкіри
шлярка — збиранний ковпір до сорочки
шпанець — наганяч
стиль — зразок, взірець, стиль

шура — шопа
шуринка — заганяти в шурину —
заганяти в кут
ягá (баба Яга) — злюка, недобра баба

